

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПСИХОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Науковий журнал
Виходить 2 рази на рік
Заснований у липні 2006 р.

Випуск 1-2 (54-55). 2022

Одеса
ОНУ імені І.І.Мечникова 2022

УДК 159.9(066)

Засновник: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Головний редактор: Кононенко О. І. — доктор психологічних наук, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова)

Члени редколегії:

Борисюк А. Б., доктор психологічних наук, професор, професор по кафедрі психології та соціології, завідувач кафедри психології та філософії (Вищий державний навчальний заклад України «Буковинський державний медичний університет»);

Дробот О. В., доктор психологічних наук, професор кафедри педагогіки та психології професійної освіти (Національний авіаційний університет);

Завацька Н. Є., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля);

Завацький В. Ю., доктор психологічних наук, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи, (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля);

Завацький Ю. А., доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри здоров'я людини та фізичного виховання (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля);

Литвиненко О. Д., доктор психологічних наук, професор кафедри загальної психології і психології розвитку особистості (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Панов М. С., доктор психологічних наук, доцент, Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради;

Родіна Н. В., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри диференціальної і спеціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Яланська С. П., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та педагогіки (Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»)

Члени редакційної ради:

Дунаєва Л. М. – доктор політичних наук, професор, декан факультету психології та соціальної роботи (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Кіреєва З. О. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Чернявська Т. П. – доктор психологічних наук, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Кононенко А. О. – доктор психологічних наук, професор (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Подшивалкіна В. І. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та прикладної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Мамічева О. В. – доктор психологічних наук, професор, декан факультету спеціальної освіти (Донбаський державний педагогічний університет);

Луньов В. Є. – кандидат психологічних наук, доцент (Національний медичний університет імені О. О. Богомольця);

Петя Генкова – доктор наук з психології (Університет прикладних наук Оснабрюка, Германія);

Чавдарова Велислава Атанасова – доктор наук з психології (Великотирновський університет імені святих Кирила та Мефодія, Болгарія);

Zheng Jianhong – PhD in Psychological sciences, Professor, Vice Dean of School of Special Education & Dean of Department of Psychology (Lingnan Normal University, China);

Rimawi Omar – PhD in Psychological sciences (Head of the Department of Psychology, Al-Quds University, Palestine, Jerusalem)

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

PSYCHOLOGY AND SOCIAL WORK

Scientific journal
It comes out twice a year
Founded in July 2006.

Issue 1-2 (54-55). 2022

Odesa
ONU I.I. Mechnikov 2022

UDC 159.9(066)

Founder: Odesa I. I. Mechnikov National University

Editor-in-Chief: O. I. Kononenko – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor of the Department of Differential and Special Psychology (Odessa I. I. Mechnikov National University)

Members of the editorial board:

Borysyuk A. B. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Professor of Psychology and Sociology, Head of the Department of Psychology and Philosophy (Higher State Educational Institution of Ukraine "Bukovynian State Medical University", Ministry of Health of Ukraine)

Drobot O. V. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor (National Aviation University, Kyiv, Ukraine)

Zavatskaya N. E. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of the Department of Practical Psychology and Social Work (East Ukrainian National University V. Dahl, Ukraine)

Zavatsky V. Yu. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor of the Department of Practical Psychology and Social Work (East Ukrainian National University V. Dahl, Ukraine)

Zavatsky Yu. A. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Associate Professor, Head of the Department of Human Health and Physical Education (Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Ukraine)

Lytvynenko O. D. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Associate Professor Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine)

Panov M. S. – DrSc in Psychology, Associate Professor (Municipal Institution of Higher Education “Khortytsia National Training and Rehabilitation Academy” of Zaporizhzhya Regional Council, Ukraine)

Rodina N. V. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of the Department of Differential and Special Psychology Odessa (I. I. Mechnikov National University, Ukraine)

Yalanskaya S. P. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of General, Age and Practical Psychology (Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko)

Board members:

Dunayeva L. M. – DrSc in Political Science, Professor, Dean of the Faculty of Psychology and Social Work (Odessa I. I. Mechnikov National University)

Kireeva Z. O. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of the Department of General Psychology and Psychology of Personality Development (Odessa I. I. Mechnikov National University)

Chernyavskaya T. P. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor of the Department of Differential and Special Psychology (Odessa I. I. Mechnikov National University)

Kononenko A. O. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences, Professor Odessa I. I. Mechnikov National University)

Podshivalkina V. I. – DrSc in Sociology, Professor, Head of the Department of Social and Applied Psychology (Odessa I. I. Mechnikov National University)

Mamicheva O. V. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Dean of the Faculty of Special Education (Donbass State Pedagogical University)

Lunov V. Ye. – PhD in Psychological Sciences, Associate Professor (O. O. Bogomolets National Medical University)

Petya Genkova – DrSc in Psychology (University of Applied Science Osnabrueck Germany)

Chavdarova Velislava Atanasova – DrSc in Psychology (St. Cyril and Methodius University of Veliko Turnovo, Bulgaria)

Zheng, Jianhong – PhD in Psychological sciences, Professor, Vice Dean of School of Special Education & Dean of Department of Psychology (Lingnan Normal University, China)

Rimawi Omar – PhD in Psychological sciences (Palestine, Jerusalem, Head of the Department of Psychology, Al-Quds University)

ЗМІСТ

Базика Є.Л. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ТА ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСІБ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ.....	7
Базиленко К. П. ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОЇ АКОМОДАЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ.....	19
Добриніна І. В. РЕСУРСНІСТЬ ОБРАЗУ СВІТУ МАЙБУТНЬОГО У СТРАТЕГІЯХ ПОДОЛАННЯ СТРЕСУ ТА ФОРМУВАННІ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ.....	27
Долгоносенко В. В. ПРОКРАСТИНАЦІЯ ЯК ЧИННИК ЕМОЦІЙНОГО СТАВЛЕННЯ ДО МАЙБУТНЬОГО.....	38
Кантарьова Н.В., Смокова Л.С., Дикіна Л.В. ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ БЕЗРОБІТНИХ В СИТУАЦІЇ КАРАНТИНУ.....	47
Kolohryvova N. FEATURES OF PERSONAL ADAPTATION RESOURCES IN CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....	59
Кононенко О.І., Григорищенко А.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ЕМІГРАЦІЇ.....	71
Копоненко А. PROFESSIONAL PERSONALITY IDENTITY: THEORETICAL REVIEW OF MODERN RESEARCH.....	80
Лукашов О.О. СКЛАДОВІ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ.....	92
Петрук Н.Ю. ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ІДЕНТИЧНІСТЬ» У СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОЕКЦІЯХ.....	105
Полещук Л. В. МІСЦЕ ЧАСОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В СТРУКТУРІ ОСОБИСТОСТІ.....	117
Чернявська Т.П. ЕМОЦІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ОСНОВА ПРОФЕСІЙНОЇ УСПІШНОСТІ.....	131

CONTENT

<i>Bazyka E.L.</i> THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL STABILITY AND PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF PERSONS IN MIDDLE ADULT PERIOD.....	7
<i>Basilenko K. P.</i> THE PHENOMENON OF SOCIAL ACCOMMODATION AS SUBJECT OF SCIENTIFIC ANALYSIS.....	19
<i>Dobrynina I. V.</i> RESOURCES OF THE IMAGE OF THE FUTURE WORLD STRATEGIES FOR OVERCOMING STRESS AND FORMING AN INDIVIDUAL TIME PERSPECTIVE.....	27
<i>Dolgonosenko V. V.</i> PROCRASTINATION AS A FACTOR EMOTIONAL ATTITUDE TO THE FUTURE.....	38
<i>Kantaryova N.V., Smokova L.S., Dykina L.V.</i> PROBLEMS SOCIALLY PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF THE UNEMPLOYED IN A QUARANTINE SITUATION.....	47
<i>Kolohryvova N.</i> FEATURES OF PERSONAL ADAPTATION RESOURCES IN CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....	59
<i>Kononenko O.I., Hryhorashchenko A.V.</i> PSYCHOLOGICAL FEATURES ADAPTATIONS OF CHILDREN IN THE CONDITIONS OF WAR AND EMIGRATION.....	71
<i>Kononenko A. O.</i> PROFESSIONAL PERSONALITY IDENTITY: THEORETICAL REVIEW OF MODERN RESEARCH.....	80
<i>Lukashov O.O.</i> COMPONENTS OF SOCIAL RESPONSIBILITY PERSONALITIES: SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CONTENT.....	92
<i>Petruk N.Yu.</i> INTERPRETATION OF THE CONCEPT "IDENTITY" IN MODERN SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROJECTIONS.....	105
<i>Poleshchuk L. V.</i> PLACE OF TEMPORARY COMPETENCE IN PERSONALITY STRUCTURE.....	117
<i>Chernyavska T.P.</i> EMOTIONAL COMPETENCE AS THE BASIS OF PROFESSIONAL SUCCESS.....	131

УДК 159.9; 316.6

DOI: <https://doi.org/10.18524/2707-0409.2022.1-2.286659>

Базика Євгенія Леонідівна

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри соціальної психології

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

65082, Україна, м. Одеса, вул. Дворянська, 2

e-mail: evgenija.bazyka@onu.edu.ua

ORCID ID 0000-0002-3302-8451

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ТА ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСІБ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

Статтю присвячено вивченню проблеми психологічного благополуччя осіб у період середньої дорослості та представленню результатів дослідження співвідношення емоційної стійкості та психологічного благополуччя у людей віком від 40 до 60 років. Проаналізовано структурні характеристики психологічного благополуччя, психічного стану та досліджено їх взаємозв'язок.

Використано *теоретичні методи*: аналіз наукових джерел для пошуку й ідентифікації сутності основних понять дослідження, синтез та узагальнення теоретико-методологічних підходів до проблеми психологічного благополуччя особистості. *Емпіричні методи*: психодіагностичні методи тестування, а саме: методика «Оцінка психічної активації, інтересу, емоційного тону, напруги та комфортності» та «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріффа (адаптація Л.В. Жуковської, Є.Г. Трошихіної). *Методи математичної статистики* проводилися за допомогою програми SPSS, з використанням аналізу середніх величин, критерію узгодженості Пірсона (χ^2), статистичного критерію, кореляційного аналізу.

Визначено, що респонденти які компетентні у різних галузях життєдіяльності, зокрема, у вибудовуванні позитивних відносин, почуваються комфортно і з піднятим настроєм. Доведено, що особистісне зростання і життєві цілі пов'язані з психічним станом, тобто люди можуть бути спрямовані на особистісне зростання та реалізацію цілей навіть за відсутності комфортного стану.

Доведено, що у людей періоду середньої дорослості психологічне благополуччя та психічний стан тісно взаємопов'язані. Визначено, що велику роль у відчутті психологічного благополуччя грає особистісні параметри людини, а не ситуативний стан чи поточна ситуація. Встановлено суттєвий взаємозв'язок психологічного благополуччя та емоційної стійкості. Зроблено припущення, що дослідження в співвідношення тривожності, позитивних емоційних станів та психологічного благополуччя в різні вікові періоди та в різних життєвих ситуаціях дозволять виділити особливості властиві багатьом людям, які, так чи інакше, прагнуть досягнення успіхів у житті.

Ключові слова: психологічне благополуччя, емоційна стійкість, особистість, період середньої дорослості.

Постановка проблеми. Питання про позитивне та щасливе існування людини, в даний час є досить популярним у дослідженнях українських психологів. Звісно, це об'єктивно обумовлено станом у якому сьогодні знаходиться країна. В умовах загарбницької агресії «сусідської країни», яка провокує різні деструктивні ситуації (вимушеної міграції, еміграції, розділення родин, безробіття, постійного напруження), що призводить до емоційного виснаження, спустошеності - реальні можливості подолання деструктивних соціально-психологічних, емоційних станів та збереження психологічного здоров'я є лише у тих суб'єктів, для яких головним орієнтиром індивідуального та соціального функціонування буде відчуття хоча б психологічного благополуччя.

Все частіше дослідження психологів спрямовані на вивчення проблеми психологічного благополуччя яке пов'язано з психічними станами людини. Для наукової психології важливим є визначення того, що служить стрижнем для внутрішньої рівноваги особистості, з яких частин воно складається, які співвідношення лежать у його основі, яким чином воно бере участь у регуляції поведінки, як можна допомогти особистості вирішити проблеми благополуччя. Адже, психологічне благополуччя визначає природне прагнення людини до внутрішнього спокою, щастя та реалізації своїх потенціалів (Базика, 2023: 11).

Дослідження вищеописаних феноменів мають велику важливість через те, що спосіб життя, який властивий людині періоду середньої дорослості, надає великий вплив на стан його здоров'я та інтенсивність старіння у періоди пізньої дорослості.

Також актуальність дослідження полягає у необхідності отримання додаткових відомостей про структурні характеристики психологічного благополуччя, емоційного стану та тривожності дорослих, що проживають у конкретний історичний та соціально-економічний період у житті країни.

Психологічне благополуччя розглядається нами як інтегральний показник ступеня спрямованості центральних складових позитивного функціонування людини, а також як рівень реалізованості цієї спрямованості, що виявляється у переживанні щастя і задоволеності (Riff&Keyes, 1995). Важливим у цьому підході є розуміння повноцінного екзистенційно виконаного життя людини в рамках гуманістичного підходу (Маслоу, 1970; Франкл, 1990)

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У психології проблема розуміння та аспектів психологічного благополуччя отримала свій розвиток з виходу в 1969 році роботи Н. Бредберна[en] «Структура психологічного благополуччя» (Bradburn&Noll, 1969). Зростання інтересу до проблеми психологічного благополуччя у сучасній науці пов'язують із розвитком позитивної психології (Joronen, 2005).

К. Ріфф (Riff&Keyes,1995) були виділені компоненти психологічного благополуччя: автономія (самостійне прийняття рішень та прийняття відповідальності за них), самоприйняття (позитивне прийняття себе та власного

життя), позитивні відносини з оточуючими (відносини, засновані на доброзичливості, довірі та емпатії), компетентність (здатність адекватно реагувати на виклики повсякденного життя), цілі у житті (усвідомлення індивідуальних цінностей та смислів), особистісне зростання (почуття самореалізації та розвитку). Ці компоненти стали основою для розуміння взаємозв'язку рівня психологічного благополуччя та інших критеріїв особистості.

У вітчизняних дослідженнях системи відносин особистості не так багато уваги приділено причинам становлення всієї багатопланової системи відносин. Чи можна сказати, що вона рухлива і мінлива впродовж життя, або його фундамент закладається в дитинстві - ще належить вивчити більш детально. Спираючись на думку сучасних українських вчених (Кононенко, 2020; Курова 2022: 33) ми можемо говорити про значущість досвіду ранніх дитячо-батьківських відносин у становленні майбутньої спрямованості особистості – її соціальної орієнтації, установок у спілкуванні та взаємодії з людьми, світом, собою. Іншими словами, якщо між психологічним благополуччям та його компонентами існує певний зв'язок із системою відносин особистості, а ця система ґрунтується на досвіді відносин у дитинстві, то чи не є це певним кроком на шляху до встановлення «чинників щастя»?

Слід зазначити, що для оцінки психологічного здоров'я особистості використовуються такі поняття, як «емоційний комфорт», «норма», «якість життя», «психічне благополуччя». Найпоширенішими та використовуваними, на думку Сердюк Л.З. (Сердюк, 2017) є поняття «психологічне благополуччя» та «суб'єктивне благополуччя».

В даний час використовуються обидва ці поняття. Однак немає чіткого опису відмінностей між ними. Дані визначення мають близький зміст, але «суб'єктивне благополуччя» дещо ширше і включає себе безліч компонентів. Так, автором статті (Базика, 2023: 12) у попередніх роботах було визначено психологічне благополуччя, як «інтегральне особистісне утворення, яке функціонує в динаміці і тому є мотиваційним параметром особистості, ступінь виразності якого залежить від реалістичності, структурованості, конгруентності, цілісності (узгодженості минулого, теперішнього і майбутнього), системи ставлень людини та життєвої перспективи, що включає цілі, плани, цінності і прагнення».

Мета статті полягає у висвітленні результатів першого етапу дослідження яке полягає у визначенні співвідношення стійкості емоційного стану та психологічного благополуччя у осіб періоду середньої дорослості (40-60 років)

Основними завданнями було: 1) Проаналізувати структурні характеристики психологічного благополуччя та психічного стану. 2) Дослідити взаємозв'язки психологічного благополуччя та психічного стану.

Ми припускали, що психологічне благополуччя та стійкий емоційний стан взаємопов'язані один з одним.

Методи дослідження

З ціллю реалізації мети та завдань даного дослідження та визначення взаємозв'язку психологічного благополуччя зі стійкістю емоційного стану людини періоду середнього дорослого віку було використано такі теоретичні методи: аналіз наукових джерел для пошуку й ідентифікації сутності основних понять дослідження, синтез та узагальнення теоретико-методологічних підходів до проблеми психологічного благополуччя особистості.

Емпіричні методи: психодіагностичні методи тестування, а саме: методика «Оцінка психічної активації, інтересу, емоційного тону, напруги та комфортності» (Немчин&Курганський,1990) та «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріффа (адаптація Л.В. Жуковської, Є.Г. Трошихіної, 2019).

Методи математичної обробки даних: математична обробка одержаних результатів проводилася за допомогою програми SPSS, з використанням аналізу середніх величин, критерію узгодженості Пірсона (χ^2), статистичного критерію, кореляційного аналізу. У плеядах кореляції наведено кореляції з рівнем значущості $p < 0,01$; $p < 0,05$.

Результати та дискусії

У дослідженні взяли участь 60 осіб віком від 45 до 60 років, з них 30 жінок та 30 чоловіків. Розподіл за сімейним станом виглядає наступним чином: 68% учасників дослідження перебувають у зареєстрованому шлюбі, 15% на даний момент не мають постійного партнера, незаміжня або неодружені, 8,5% перебувають у фактичному шлюбі та 8,5% розлучені. 52% учасників не є батьками, 32% виховують одну дитину, 15% виховують двох дітей та у 1% трое дітей. При цьому 4 жінки виховують дітей не перебуваючи у сімейних стосунках.

За освітою реципієнти розподілені таким чином: 45% здобули середню спеціальну освіту, 30% досліджуваних мають одну або кілька вищих освіт, 17% здобули середню освіту та 8% мають незакінчену вищу освіту.

Якщо говорити про трудову діяльність, то 60% опитаних займаються економічною діяльністю у сфері торгівлі, 30% займають технічні посади та 10% займаються внутрішньою логістикою. Усі учасники на момент дослідження мали статус внутрішньо переміщених осіб.

Методика зіставлена для оцінки таких психічних станів як: «психічна активація», «інтерес», «емоційний тонус», «напруга» та «комфорт». У основі лежить методика САН (самопочуття, активність, настрої), у якій використовується модифікований стимульний матеріал. Відмінність від методики САН полягає в тому, що в даній методиці за допомогою факторного аналізу виділено шкали вищеописаних психічних станів незалежно від семантичної специфічності, що здається, окремих слів та словосполучень. У методику включено 20 пар протилежних за змістом визначень, які характеризують психічну активацію, інтерес, емоційний тонус, напругу та комфортність.

Шкала психологічного благополуччя К. Ріффа (адаптація Л.В. Жуковської, Є.Г. Трошихіної).

Ця шкала (Scales of Psychological Well-Being) створена К. Ріфф на основі аналізу робіт К.Г. Юнга, Е. Еріксона, А. Маслоу, Дж. Роджерса та інших, вивчення виділених ними аспектів позитивного функціонування особистості та пошуку точок перетину поглядів.

За результатами даного аналізу К. Ріфф зупинилася на таких компонентах як: позитивне ставлення до себе та власного минулого життя (самоприйняття); відносини з оточуючими, пронизані турботою та довірою (позитивні відносини); здатність виконувати вимоги повсякденного життя (компетентність); наявність цілей та справ, що надають життю сенсу (життєві цілі); почуття постійного розвитку та самореалізації (особистісне зростання); здатність дотримуватися власних переконань (автономність). Шкала адаптована Л.В. Жуковською та Є.Г. Трошихіною у 2019 році (Жуковська & Трошихіна, 2019). Кількість балів за кожною шкалою варіюється від 9 до 45 балів. Загальна кількість балів за всіма шістьма шкалами становить від 45 (мінімум) до 270 (максимум).

Аналіз рівневих характеристик психологічного благополуччя та психічних станів. Нами було виконано аналіз взаємозв'язку психологічного благополуччя та психічного стану респондентів. Щоб охарактеризувати вибірку загалом, наведемо описові статистики.

Спочатку розглянемо психологічне благополуччя респондентів по шкалам. Дані за методикою «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріфф представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Середні значення шкал психологічного благополуччя за методикою К. Ріфф загалом за вибіркою

Шкали	Вибірка у цілому	
	М	SD
Автономність	31,10	4,05
Компетентність	33,25	4,66
Особистісний ріст	34,62	4,36
Позитивні взаємовідносини	35,50	4,70
Життєві цілі	36,72	4,85
Самоприйняття	34,38	4,90
Психологічне благополуччя	205,57	20,48

У респондентів загалом усі показники психологічного благополуччя перебувають на середньому рівні, а свої найвищі середні значення отримані за шкалами «життєві цілі» і «позитивні відносини», найнижче середнє значення отримано за шкалою «автономність». Таким чином, респонденти задоволені

своїми цілями в житті та відносинами з оточуючими, вони прагнуть зростання і розвитку і в цілому приймають себе, проте не завжди відчуваються досить вільними та незалежними.

Також досліджувався психічний стан респондентів за допомогою Методики діагностики психічної активації, інтересу, емоційного тону, напруги та комфортності (Курганський&Немчин, 1990). Отримані дані наведено у таблиці 2.

Таблиця 2

Середні значення шкал методики діагностики психічної активації, інтересу, емоційного тону, напруги та комфортності Курганського-Немчина загалом за вибіркою

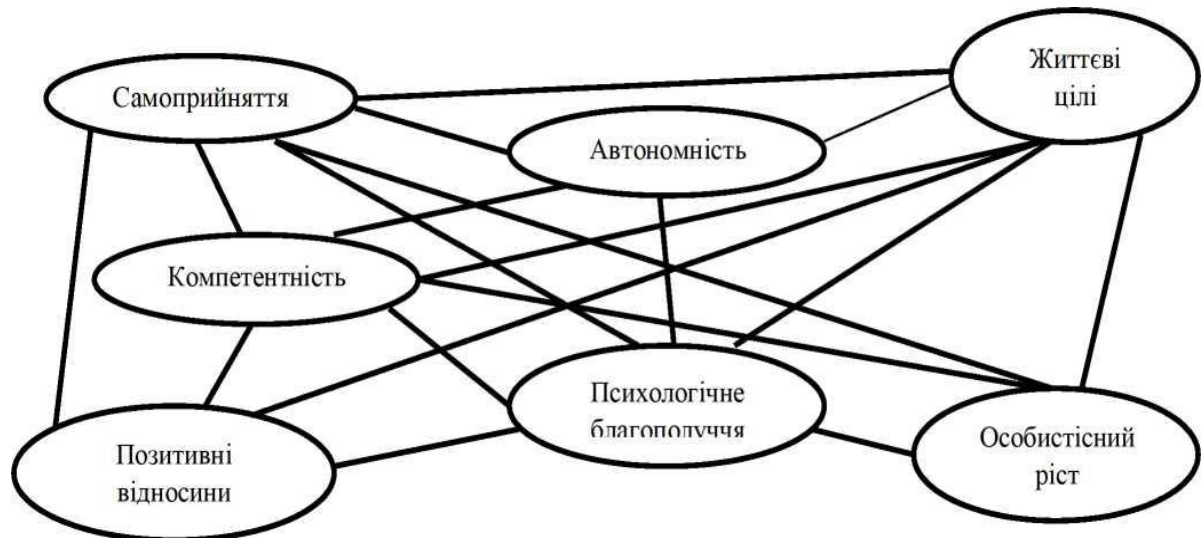
Шкали	Вибірка у цілому	
	М	SD
Психічна активація	10,00	4,03
Інтерес	6,72	3,73
Емоційний тонус	5,68	2,40
Напруга	8,78	3,41
Комфортність	8,55	3,31

Аналіз показав, що психічний стан респондентів характеризується високим емоційним тонусом та інтересом, середнім рівнем комфортності, психічної активації та напруженості.

Аналіз структурних характеристик психологічного благополуччя. Спочатку розглянемо структуру психологічного благополуччя респондентів. Виявлено, що структура показників у цій групі є високо інтегрованою - практично всі показники тісно пов'язані один з одним позитивними зв'язками (рис. 1).

Загальний показник психологічного благополуччя позитивно корелює із шістьма шкалами: позитивними відносинами, компетентністю, самоприйняттям, автономністю, життєвими цілями та особистісним зростанням.

Найменше взаємозв'язків має шкала «автономність», вона є найнезалежнішим показником, тоді як інші компоненти психологічного благополуччя тісно пов'язані між собою та з інтегральним показником психологічного благополуччя.

Примітка:

Позитивний взаємозв'язок лише на рівні значимості $p < 0,05$

Позитивний взаємозв'язок на рівні значущості $p < 0,01$

Негативний взаємозв'язок на рівні значущості $p < 0,05$ TM

Негативний взаємозв'язок на рівні значимості $p < 0,01$

Рисунок 1. Кореляційна плеяда взаємозв'язків показників психологічного благополуччя

Таким чином, що більш позитивні відносини вибудовує людина, що вищий її самоприйняття і прагнення особистісного зростання, життєві цілі і компетентність, то вище психологічне добробут людини.

Далі досліджувався взаємозв'язок шкал психічного стану та психологічного благополуччя особистості.

Нижче наведені взаємозв'язки шкал методик діагностики психічної активації, інтересу, емоційного тону, напруги та комфортності (Курганський-Немчин) та Шкал психологічного благополуччя К. Ріфф

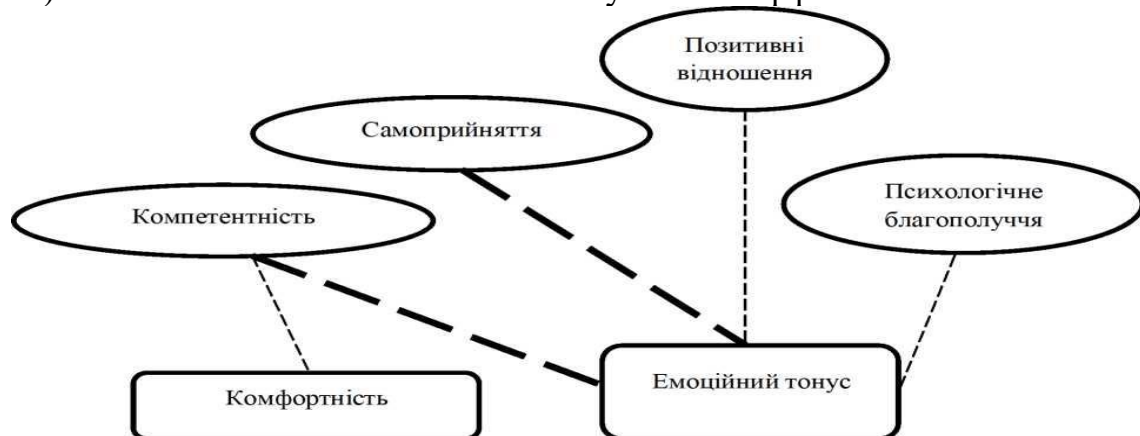

Рисунок 2. Кореляційна плеяда взаємозв'язків показників психологічного благополуччя та психічного стану особистості

Варто зазначити, що психічний стан досліджувався за допомогою методики Л. А. Курганського – Т.А. Немчина, шкали якої «зворотні». Таким чином, високі значення щодо них позначають низький емоційний тонус, комфортність тощо. Результати інтерпретувалися з урахуванням цієї особливості методики.

Було встановлено, що емоційний тонус позитивно корелює з компетентністю, самоприйняттям, позитивними відносинами особистості та її психологічним благополуччям. У цьому комфортність позитивно пов'язані з компетентністю.

Тобто, чим вищий емоційний тонус, тим вища компетентність людини в управлінні оточенням, її прийняття себе, її задоволеність позитивними відносинами з оточуючими та її психологічне благополуччя загалом. І навпаки, що більш психологічно благополучна людина, то вище його емоційний тонус. Шкала «компетентність в управлінні оточенням» пов'язана із психічною комфортністю. Люди, які почуваються компетентними в управлінні оточенням, почуваються комфортна.

З проведеного дослідження можна висловити наступне. Загалом респонденти нашої вибірки мають досить високий рівень психологічного благополуччя. Для них характерна наявність життєвих цілей, почуття осмисленості свого життя, вміння створювати та підтримувати теплі відносини з оточуючими та позитивне ставлення до себе. Структура психологічного благополуччя сильно інтегрована і суперечлива.

Піднесений настрій, психічний стан інтересу, емоційна піднесений тонус, відчуття комфорту та розслабленості співвідноситься з відсутністю особистісної тривожності, тоді як ситуативна тривожність може бути при цьому різною. Іншими словами, навіть якщо поточна життєва ситуація скрутна, респонденти можуть почуватися емоційно благополучними, не втрачати бадьорості духу та інтересу до життя.

Аналіз співвідношення психологічного благополуччя і психічного стану показав, що респонденти які компетентні у різних галузях життєдіяльності періоду середньої дорослості, зокрема, у вибудовуванні позитивних відносин, почуваються комфортна і з піднятим настроєм. Чим вище особистісний рівень страху індивіда, тим менше він почуватися автономним, психологічно благополучним і здатним досягати життєвих цілей.

Динамічні шкали - особистісне зростання і життєві цілі пов'язані з психічним станом. Це говорить про те, що люди можуть бути спрямовані на особистісне зростання та реалізацію цілей навіть за відсутності комфортного стану.

Рівень психологічного благополуччя в людей у досліджуваній нами період загалом перебуває у межах середньої виразності: свої найвищі середні значення отримані за шкалами «життєві цілі» і «позитивні відносини», а найнижче середнє значення отримано за шкалою «автономність». Учасники дослідження

задоволені цілями в житті та відносинами з оточуючими, вони прагнуть зростання і розвитку і приймають себе, проте не завжди почуваються досить вільними та незалежними.

У респондентів нашої вибірки загалом задовільний психічний стан: рівень психічної активації, інтересу, емоційного тону, напруги та комфортності середнього ступеня виразності. Проте, що вище тривожність респондента, то менше його інтерес, психічна активація, емоційний тонус і комфортність. При цьому тривожність позитивно корелює із напруженістю. Психічний стан співвідноситься з відсутністю особистісної тривожності, тоді як ситуативна тривожність може бути різною.

У людей періоду середньої дорослості психологічне благополуччя та психічний стан особистості тісно взаємопов'язані. Велику роль у відчутті психологічного благополуччя грає особистісні параметри людини, а не ситуативний стан чи поточна ситуація (нагадуємо, що всі наші респонденти мали статус ВПО).

У людей періоду середньої дорослості спрямованість особистісного зростання, найбільш динамічна характеристика психологічного благополуччя. Для особистісного зростання важлива задоволеність громадянськими свободами та можливостями вільної (безмежної) життєдіяльності, тоді як задоволеність поточним життям може бути дуже різною.

Висновки

Психологічне благополуччя, і психічні стани мають особливе значення для позитивного функціонування будь-якої людини. У структурі психологічного благополуччя прийнято виділяти когнітивний та емоційний компоненти. Емоційні характеристики є важливим компонентом у досягненні душевного комфорту особистості. Крім того, на психологічне благополуччя впливають такі фактори: актуальна, на даний час, успішність діяльності та поведінки, задоволеність міжособистісним спілкуванням, можливість особистісного зростання. Становлення світогляду, освоєння професійної діяльності, прагнення задоволеності особистісними та громадянськими свободами найактивніше виявляються і мають важливість для особистості саме у період середньої дорослості. У цей час важливу роль для психологічного благополуччя мають особистісні параметри людини, а не ситуативний стан.

Тривожні стани можуть надавати негативний ефект у випадках, коли вони неадекватні об'єктам і ситуаціям, коли людина втрачає самоконтроль, здатність до конструктивної життєдіяльності. Якщо ж тривога є адекватною і не виходить за межі норми, то ми можемо говорити про позитивний вплив даного параметра на життя людини.

Враховуючи вищесказане можна припустити, що дослідження в співвідношення тривожності, позитивних емоційних станів та психологічного благополуччя в різні вікові періоди та в різних життєвих ситуаціях дозволять

виділити особливості властиві багатьом людям, які, так чи інакше, прагнуть досягнення успіхів у житті.

Подальші перспективи дослідження, у цьому напрямку, можуть бути спрямовані на виявлення джерел тривожності та позитивних емоцій, що змінюються з плином життя, з накопиченням соціального досвіду при зміні навколишнього оточення.

Список літератури

- 1.Бази́ка Є.Л. (2023). Психологічне благополуччя особистості в сучасних умовах: семантико-теоретичний аналіз. *Збірник тез III Міжнародної науково-практичної конференції «Особистість у кризових умовах сучасності: психологічні виклики»* (м. Івано-Франківськ, 03 березня 2023 р.) / За наук. ред. проф. Л. С. Пілецької, проф. І. М. Гояна, проф. Н.Є.Завацької, доц. О. М. Чуйко. м. Івано-Франківськ, с. 406 (с. 9-13) Режим доступу: <https://ksp.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/68/2023/06/zbirnyk-tez-konferentsii-2023.docx.pdf>
2. Жуковська Л.В., Трошихіна Є.Г.(2019) Шкала психологічного благополуччя К. Рифф. Режим доступу: <https://studfile.net/preview/16701787/>
- 3.Курганский Н. А., Немчин Т. А. (1990) Режим доступу: <https://www.psmethodiki.ru/index.php/vzroslye/lichnost/142-metodika-dagnostiki-psikhicheskoy-aktivatsii-interesa-emotsionalnogo-tonusa-napryazheniya-i-komfortnosti-kurganskij-nemchin>
- 4.Курова А. (2022). Психологічне благополуччя як емпіричний гарант психологічного здоров'я молоді в умовах невизначеності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. Том 33 (72) № 4. (с. 31-36). Режим доступу: http://www.psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/4_2022/6.pdf
5. Kononenko O., Popovych I., Kononenko A., Stynska V., Kravets N., Piletska L., et al. (2020). Research of the relationship between existential anxiety and the sense of personality's existence. *Revista Inclusiones*. Vol. 7.Número Especial / Abril – Junio. 41-59. (Web of Science) <https://bkr.revistainclusiones.org/gallery/5%20vol%207%20num%20especialleabriljunio2020revincludisi.pdf>
6. Bradburn, N. and Noll, C. (1969). The structure of psychological well-being. https://www.norc.org/content/dam/norcorg/pdfs/BradburnN_Struc_Psych_Well_Being.pdf
7. Maslow A. (1970b). Religions, values and peak experiences. N.Y.: Viking. https://www.academia.edu/37619593/Religions_Values_and_Peak_Experiences_Abraham_H_Maslow
8. Halian I., Kurova A. & all. (2022). Estabilidad emocional como factor del bienestar psicologico de futuros especialistas. *Amazonia Investiga*. Vol. 11 (issue 51). 183-196. (Web of Science) DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2022.51.03.17>
9. Joronen, K. & P. Astedt-Kurki (2005) Familial contribution to adolescent subjective well-being. *International Journal of Nursing Practice*, Vol.11. 125-133. Retrieved from: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/15853791/>
10. Riff C.D., Keyes C., Lee M. (1995). The structure of psychological well-being Retrieved from: <http://midus.wisc.edu/findings/pdfs/830.pdf> 67

References

1. Bazyka Ye.L. (2023). Psykholohichne blahopoluchchia osobystosti v suchasnykh umovakh: semantyko-teoretychnyi analiz. *Zbirnyk tez III Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii «Osobystist u kryzovykh umovakh suchasnosti: psykholohichni vyklyky»* (m. Ivano-Frankivsk, 03

- berezhnia 2023 r.) / Za nauk. red. prof. L. S. Piletskoi, prof. I. M. Hoiana, prof. N.Ie.Zavatskoi, dots. O. M. Chuiko. m. Ivano-Frankivsk, s. 406 (s. 9-13) Retrieved from: [https://ksp.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/68/2023/06/zbirnyk-tez-konferentsii - 2023.docx.pdf](https://ksp.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/68/2023/06/zbirnyk-tez-konferentsii_-_2023.docx.pdf) [in Ukrainian]. [in Ukrainian].
2. Zhukovska L.V., Troshykhina Ye.H.(2019) Shkala psykholohichnoho blahopoluchchia K. Ryff. Retrieved from: <https://studfile.net/preview/16701787/>
3. Kurhanskyi N. A., Nemchyn T. A. (1990) Retrieved from: <https://www.psmethodiki.ru/index.php/vzroslye/lichnost/142-metodika-dagnostiki-psikhicheskoy-aktivatsii-interesa-emotsionalnogo-tonusa-napryazheniya-i-komfortnosti-kurganskij-nemchin> [in Ukrainian].
4. Kurova A. (2022). Psykholohichne blahopoluchchia yak empirychnyi harant psykholohichnoho zdorovia molodi v umovakh nevyznachenosti. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho*. Seriya: Psykholohiia. Tom 33 (72) № 4. (s. 31-36). Retrieved from: http://www.psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/4_2022/6.pdf [in Ukrainian].
5. Kononenko O., Popovych I., Kononenko A., Stynska V., Kravets N., Piletska L., et al. (2020). Research of the relationship between existential anxiety and the sense of personality's existence. *Revista Inclusiones*. Vol. 7. Número Especial / Abril – Junio. 41-59. (Web of Science) [in English]. <https://bkp.revistainclusiones.org/gallery/5%20vol%207%20num%20especialleabriljunio2020revincludi.pdf>
6. Bradburn, N. and Noll, C. (1969). The structure of psychological well-being. https://www.norc.org/content/dam/norcorg/pdfs/BradburnN_Struc_Psych_Well_Being.pdf [in English].
7. Maslow A. (1970b). Religions, values and peak experiences. N.Y.: Viking. https://www.academia.edu/37619593/Religions_Values_and_Peak_Experiences_Abraham_H_Maslow [in English].
8. Halian I., Kurova A. & all. (2022). Estabilidad emocional como factor del bienestar psicologico de futuros especialistas. *Amazonia Investiga*. Vol. 11 (issue 51). 183-196. (Web of Science) DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2022.51.03.17> [in English].
9. Joronen, K. & P. Astedt-Kurki (2005) Familial contribution to adolescent subjective well-being. *International Journal of Nursing Practice*, Vol.11. 125-133. Retrieved from: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/15853791/> [in English].
10. Riff C.D., Keyes C., Lee M. (1995). The structure of psychological well-being Retrieved from: <http://midus.wisc.edu/findings/pdfs/830.pdf> 67 [in English].

Yevheniia Bazyka -PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Social psychology
Odesa I.I. Mechnikov National University

THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL STABILITY AND PSYCHOLOGICAL WELL-BEING PERSONS IN MIDDLE ADULT PERIOD

The article is devoted to the study of the problem of psychological well-being of persons in the period of middle adulthood and the presentation of the results of the study of the relationship between emotional stability and psychological well-being in people aged 40 to 60 years.

Research results. It was determined that respondents who are competent in various spheres of life, in particular, in building positive relationships, feel comfortable and in high spirits. These results

can be useful when working with persons who are in an uncomfortable state, a state of temporary maladaptation during social destabilization.

Conclusions. It has been proven that psychological well-being and mental state are closely related to people in middle adulthood. It was determined that a person's personal parameters, and not the situational state or the current situation, play a big role in the feeling of psychological well-being. A significant relationship between psychological well-being and emotional stability has been established.

It is assumed that research into the relationship between anxiety, positive emotional states, and psychological well-being at different age periods and in different life situations will allow us to identify features characteristic of many people who, one way or another, strive to achieve success in life.

Prospects are foreseen in the identification of sources of anxiety and positive emotions that change over the course of life, with the accumulation of social experience when the surrounding environment changes.

Keywords: psychological well-being, emotional stability, personality, middle adulthood.

Статті надійшла до редакції 15.10.2022р.

УДК 159.923

DOI: <https://doi.org/10.18524/2707-0409.2022.1-2.286662>

Базиленко Катерина Павлівна – аспірантка кафедри соціальної психології
Одеський національний університет імені І.І.Мечникова

e-mail: katiemalyarenko@gmail.com

ORCID ID 0009-0007-1787-8257

ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОЇ АКОМОДАЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ

В статті авторкою проведено теоретичний аналіз сучасної психологічної літератури з проблеми соціальної акомодациі та визначено, що соціальна акомодациія включає в себе різні психологічні складові, які впливають на спосіб, яким люди взаємодіють і адаптуються до інших у соціальних ситуаціях. Психологічні складові соціальної акомодациії можуть варіювати від особистості до особистості, але розвиток і поліпшення цих навичок може сприяти покращенню соціальної акомодациії та взаємодії з іншими людьми. Соціальна акомодациія це процес, коли особистість змінює своє поведінку, мовлення або думки для відповіді на вимоги або очікування іншої особи або соціальної ситуації. Соціальна акомодациія може бути свідомою або несвідомою, іноді вона використовується для зменшення конфлікту або забезпечення гармонійної соціальної взаємодії. Соціальна акомодациія зазвичай має на меті забезпечити гармонійну соціальну взаємодію та уникнення конфліктів у конкретних ситуаціях.

Мета статті – провести теоретичний аналіз сучасних досліджень психологічної науки та розкрити сутність феномену соціальної акомодациії.

Соціальна акомодациія може бути важливим елементом соціальної адаптивності, проте важливо пам'ятати, що акомодациія повинна бути балансованою, іноді її надмірне використання може призвести до втрати власного ідентитету або потреби.

Дослідження соціальної акомодациії в психології та інших соціальних науках є важливим і динамічним напрямком, оскільки перспективами подальших досліджень можуть бути вивчення впливу культурних факторів на соціальну акомодациію та дослідження соціальної акомодациії, що може допомогти краще розуміти способи вирішення конфліктів і проведення ефективних перемовин, а також вплив соціальної акомодациії на ставлення до себе та до інших тощо.

Ключові слова: особистість, адаптація, інтеграція, міграція, соціальна акомодациія, емоційний інтелект, спілкування, психологічне благополуччя.

Постановка проблеми. Соціальна акомодациія грає важливу роль у міграції та інтеграції мігрантів в новому суспільстві. Цей процес полягає в тому, як приймаюче суспільство адаптується до нових груп мігрантів і надає їм можливості для успішної інтеграції. Приймаюче суспільство може змінювати свої культурні практики, правила та цінності, щоб врахувати інші культури і традиції мігрантів – це культурна акомодациія, що може включати в себе створення мовних програм, релігійні адаптації та відкритість до різних страв і звичаїв. Важливо відзначити, що система освіти може грати важливу роль у соціальній акомодациії, надаючи можливості для навчання іноземців та навчання

їх мови та культурних норм.

Врахування всіх аспектів соціальної акомодатії в міграції, які сприяють успішній інтеграції мігрантів, може призвести до позитивних соціокультурних, економічних та інших впливів на приймаюче суспільство, адже це актуальним в сучасних умовах вимушеної міграції громадян України. На сьогоднішній день актуальними питаннями в сучасній психологічній науці є вивчення в контексті соціальної акомодатії специфіку міжкультурної інтеграції, формування ідентичності мігрантів під впливом соціальної акомодатії, вплив соціальних стереотипів на успішність інтеграції мігрантів, створення сприятливих умов соціальної акомодатії для психологічного благополуччя особистості.

Аналіз сучасних досліджень. Соціальна акомодатія - це поняття, яке вивчається в різних областях психології і соціології. Вчені з різних наукових галузей внесли свій вклад у вивчення цього явища. Мюзінгер та Коулмен (1966) розробили поняття "теорія соціальної акомодатії", яка висвітлює, як і чому люди змінюють свою мову, стиль мовлення та поведінку, щоб більш вдало взаємодіяти з іншими особами. Роберт Шеріф (1935) провів дослідження, відоме як "Робін Гуд і Шериф", в якому вивчався вплив соціальної акомодатії на групові динаміки. Він виявив, що конфліктні групи можуть зблизитися через акомодатію. Гарі Говіц (1973) Він вивчав соціальну акомодатію в контексті міжгрупових відносин і створив концепцію "теорії довіри-недовіри", де акомодатія використовується як стратегія для покращення взаєморозуміння між групами. А Джуді Келли (1988) досліджувала соціальну акомодатію в контексті мовної комунікації та розвитку мови. Вона вивчала, як діти і дорослі взаємодіють мовою та як ця взаємодія впливає на розвиток мовлення. В свою чергу Еліот Аронсон (2000) досліджував соціальну акомодатію в контексті соціальної психології і звертав увагу на те, як стереотипи і упередження можуть впливати на рішення людей акомодуватися або не акомодуватися до інших.

Аналіз досліджуваності феномену соціальної акомодатії в психологічній науці свідчить про недостатній рівень висвітлення питань пов'язаних із соціальною акомодатією, але ж це питання соціальної акомодатії постає вкрай актуальним та потребує дослідження з урахуванням сучасних тенденцій в суспільстві.

Мета статті – провести теоретичний аналіз сучасних досліджень психологічної науки та розкрити сутність феномену соціальної акомодатії.

Виклад основного матеріалу. Соціальна акомодатія в психології - це процес зміни поведінки, мовлення або думок особи з метою адаптації до іншої особи, групи або соціальної ситуації. Цей процес може бути свідомим або несвідомим і включає в себе адаптацію до очікувань, стереотипів, цінностей або норм, які характеризують цю соціальну групу або ситуацію.

Соціальна акомодатія включає в себе різні психологічні складові, які впливають на спосіб, яким люди взаємодіють і адаптуються до інших у соціальних ситуаціях. Основні психологічні складові соціальної акомодатії

включають:

- *Соціальна сприйнятливість*: Це здатність розрізнити та сприймати соціальні сигнали і сигнали невербальної комунікації, такі як міміка обличчя, тон голосу, жести та інші невербальні ознаки, які можуть вказувати на почуття і наміри іншої людини.

- *Емоційний інтелект*: Це здатність розуміти і контролювати свої власні емоції, а також розуміти і співпереживати емоції інших людей. Емоційний інтелект допомагає впоратися з конфліктами та розуміти потреби та бажання інших людей.

- *Перспективна уява*: Це здатність уявити себе на місці іншої людини і розуміти її точку зору, думки та почуття. Це допомагає створити спільну основу для спілкування та розуміння.

- *Самоусвідомлення*: Це здатність бути свідомим своїх власних думок, почуттів, потреб і цінностей. Самоусвідомлення допомагає визначити, коли і як потрібно змінювати свою поведінку або думки, щоб бути більш сумісним з іншими людьми.

- *Соціальні навички*: Це набір вмінь і стратегій, які люди використовують для взаємодії з іншими. Це може включати комунікаційні навички, вміння слухати, виявляти співчуття, виражати свої потреби та бажання та знаходити компроміси.

- *Адаптивність*: Це гнучкість і здатність змінювати свою поведінку та думки, щоб відповідати потребам інших людей або соціальній ситуації. Адаптивність допомагає людям ефективно взаємодіяти з різними людьми та контекстами.

Ці психологічні складові можуть варіювати від особистості до особистості, але розвиток і поліпшення цих навичок може сприяти покращенню соціальної акомодатії та взаємодії з іншими людьми.

Часто в сучасній психологічній літературі під час дослідження соціальної акомодатії спостерігається плутанина або порівняння цього феномену з соціальною адаптацією. Отже в Табл.1 наведено порівняльний аналіз змістовних характеристик цих двох психологічних феноменів.

Таблиця 1

Відмінності понять «соціальна акомодатія» та «соціальна адаптація»

	Соціальна акомодатія	Соціальна адаптація
Сутність	Це процес, коли особистість змінює своє поведінку, мовлення або думки для відповіді на вимоги або очікування іншої особи або соціальної ситуації.	Це більш широке поняття, яке описує процес пристосування особи до нових соціальних, культурних або середовищних умов. Соціальна адаптація

	Соціальна акомодация може бути свідомою або несвідомою, іноді вона використовується для зменшення конфлікту або забезпечення гармонійної соціальної взаємодії.	передбачає розвиток навичок і стратегій для успішного функціонування в нових умовах. Вона може включати в себе елементи соціальної акомодации, але також охоплює більший спектр адаптаційних зусиль.
Часовий фрейм	Зазвичай стосується конкретних ситуацій або моментів, коли особа змушена реагувати на вимоги іншої особи. Це може бути тимчасовим і специфічним.	Вимагає більш тривалого та стійкого процесу, коли особа навчається жити та функціонувати в новому середовищі або умовах. Цей процес може включати в себе багато етапів та змін у протязі тривалого часу.
Масштаб	Стосується індивідуальних взаємодій між особами. Вона може бути обмеженою на рівні конкретних відносин із конкретними особами.	Може включати в себе більший масштаб, охоплюючи адаптацію до великих груп або нових соціальних, культурних або географічних спільнот.
Мета	Зазвичай має на меті забезпечити гармонійну соціальну взаємодію та уникнення конфліктів у конкретних ситуаціях.	Передбачає більше глибокі зміни для успішної адаптації до нових умов життя, культури чи спільнот

Отже, соціальна акомодация та соціальна адаптация - це два різних процеси, які відображають адаптацію особи до соціальних умов, але на різних рівнях і з різними цілями.

Поняття акомодации вперше було досліджене швейцарським дослідником, представником Женевської школи генетичної психології Жаном Піаже в рамках його теорії інтелекту (досліджень інтелектуального розвитку дитини), в якій інтелект розглядається як одна з форм пристосування до середовища. Будь-який живий організм має, в першу чергу, фізіологічну потребу в підтримці

гармонійних взаємовідносин з оточуючим його світом, тобто потребу в адаптації до постійних змін, що відбуваються в ньому.

За теорією Піаже, процес адаптації відбувається завдяки взаємодії асиміляції та акомодации, яка продовжується доки не буде досягнутий стан рівноваги. Врівноваження цих двох процесів являє собою когнітивну адаптацію або сферу інтелекту.

Соціальна адаптація — пристосування індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи відносин із соціальними об'єктами, рольова пластичність поведінки, інтеграція особистості у соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища, форм соціальної взаємодії. Адаптація може здійснюватись у формі акомодации (повного підпорядкування вимогам середовища без їх критичного аналізу), конформізму (вимушеного підпорядкування вимогам середовища) та асиміляції (свідомого й добровільного прийняття норм та цінностей середовища на основі особистісної солідарності з ними). Адаптація пов'язана з прийняттям індивідом різних соціальних ролей, адекватним відображенням себе і своїх соціальних зв'язків.

Потрібно зазначити, що соціальна акомодация має певні взаємозв'язки та взаємодію із соціальною адаптивністю особистості, а саме:

1. Соціальна акомодация як стратегія соціальної адаптації: У багатьох випадках соціальна акомодация може бути стратегією, яку люди використовують для досягнення соціальної адаптивності. Адаптивність означає успішне функціонування в соціумі, а соціальна акомодация може допомогти уникнути конфліктів та покращити міжособистісні відносини, що сприяє соціальній адаптивності.

2. Соціальна акомодация для зменшення стресу: В деяких випадках соціальна акомодация може бути використана для зменшення соціального стресу. Люди можуть приймати адаптивні стратегії акомодации, якщо вони вважають, що це допоможе їм краще впоратися зі складною соціальною ситуацією і зберегти психологічний комфорт.

3. Соціальна акомодация для досягнення спільних цілей: У взаємодії з іншими людьми, особливо в групових ситуаціях, соціальна акомодация може бути необхідною для досягнення спільних цілей та завдань. Це може включати в себе здатність слухати інших, приймати їхні ідеї і думки, щоб спільно працювати на користь всієї групи.

4. Соціальна акомодация для підтримки міжособистісних відносин: Здатність акомодувати інших може сприяти підтримці позитивних міжособистісних відносин. Вміння виходити на зустріч іншим, проявляти розуміння і співчуття, може створити сприятливу атмосферу для побудови міцних соціальних зв'язків.

5. Соціальна акомодация і психологічна гнучкість: Психологічна гнучкість включає здатність адаптуватися до змінних умов і ситуацій. Соціальна

акомодація може бути однією з важливих компонентів психологічної гнучкості в соціальному контексті.

Усі ці аспекти демонструють, що соціальна акомодація може бути важливим елементом соціальної адаптивності. Проте важливо пам'ятати, що акомодація повинна бути балансованою, іноді її надмірне використання може призвести до втрати власного ідентитету або потреби.

Висновки. На наш погляд дослідження соціальної акомодації має велике значення з кількох причин:

1. Соціальна взаємодія: Спілкування та взаємодія є необхідними аспектами нашого життя. Дослідження соціальної акомодації допомагає розуміти, які механізми впливають на ефективність цієї взаємодії, і як можна покращити спілкування між людьми.

2. Міжособистісні відносини: Усі мають справу зі спільнотою та міжособистісними відносинами. Дослідження соціальної акомодації допомагає розкрити ключові аспекти взаємодії, такі як сприйняття, емпатія, конфлікти і співпраця, які можуть покращити міжособисті відносини.

3. Культурне розуміння: В сучасному світі ми часто взаємодіємо з людьми з різних культур і фонів. Дослідження соціальної акомодації може сприяти кращому розумінню культурних різниць і вчити, як взаємодіяти з представниками інших культур більш ефективно та поважно.

4. Комунікаційні навички: Розуміння того, як акомодація впливає на комунікацію, може покращити комунікаційні навички людей. Це може бути корисним як у професійному, так і в особистому житті.

5. Соціальна адаптація: Дослідження соціальної акомодації допомагає розуміти, як люди адаптуються до різних соціальних ситуацій і які фактори впливають на їхню адаптацію. Це може бути особливо важливим для людей, які стикаються з новими середовищами або життєвими обставинами.

6. Конфліктологія: Розуміння процесу соціальної акомодації може допомогти вирішувати конфлікти та зменшувати напругу в міжособистих та міжгрупових ситуаціях.

7. Міжкультурне дослідження: Соціальна акомодація стає особливо важливою в міжкультурному дослідженні, де вивчаються впливи культурних різниць на спілкування та взаємодію.

Таким чином, дослідження соціальної акомодації допомагає нам краще розуміти та оптимізувати наші взаємодії з іншими людьми у різних контекстах життя.

Дослідження соціальної акомодації в психології та інших соціальних науках є важливим і динамічним напрямком, оскільки перспективами подальших досліджень можуть бути вивчення впливу культурних факторів на соціальну акомодацію та дослідження соціальної акомодації, що може допомогти краще розуміти способи вирішення конфліктів і проведення ефективних перемовин, а також вплив соціальної акомодації на ставлення до себе та до інших тощо.

Список літератури

1. Бамбурак Н.М. Особливості соціально-психологічної адаптації / Н.М. Бамбурак // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. - 2014. - Випуск 2. - С. 190-199.
2. Леонова І.М. Теоретичний аналіз проблеми соціально-психологічної адаптації вимушених переселенців в Україні // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки, 2015. №4 (29). Режим доступу: <https://core.ac.uk/download/pdf/229859203.pdf>
3. Слюсаревський М.М., Блінова О.Є. Психологія міграції. Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД», 2013. 244 с.
4. The Relationship of Family Accommodation with Pediatric Anxiety Severity: Meta-analytic Findings and Child, Family and Methodological Moderators. Iniesta-Sepúlveda M, Rodríguez-Jiménez T, Lebowitz ER, Goodman WK, Storch EA. *Child Psychiatry Hum Dev.* 2021 Feb;52(1):1-14. doi: 10.1007/s10578-020-00987-6.
5. Ye Y, Ali L, Wong FY, Ng SI, Lim XJ. Understanding of guest behavioral intentions in peer-to-peer accommodation sector. *Front Psychol.* 2022 Oct 20;13:1008226. doi: 10.3389/fpsyg.2022.1008226.
6. Etkin RG, Silverman WK, Lebowitz ER. Anxiety and Social Functioning: The Moderating Roles of Family Accommodation and Youth Characteristics. *Res Child Adolesc Psychopathol.* 2022 Jun;50(6):781-794. doi: 10.1007/s10802-021-00884-z. Epub 2022 Jan 8.
7. Oyserman, D., Sakamoto, I., & Lauffer, A. (1998). Cultural accommodation: Hybridity and the framing of social obligation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(6), 1606–1618. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.6.1606>
8. Children with PIMD: family accommodation, social networks and interaction. ARID: Journal of applied research in intellectual disabilities, ISSN 1360-2322, E-ISSN 1468-3148, Vol. 23, nr 5, s. 499-499
9. Cvetkovich, G. (1978). Cognitive accommodation, language, and social responsibility. *Social Psychology*, 41(2), 149–155. <https://doi.org/10.2307/3033574>

References

1. Bamburak N.M. (2014) Osoblyvosti sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii [Peculiarities of social and psychological adaptation] / *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav. Seriiia psykholohichna - Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. The series is psychological*, 2. 190-199. [In Ukrainian]
2. Leonova I.M. (2015) Teoretychnyi analiz problemy sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii vymushenykh pereselentsiv v Ukraini [Theoretical analysis of the problem of social and psychological adaptation of forced migrants in Ukraine] *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedagogiky - Actual problems of sociology, psychology, pedagogy*, Vol. №4 (29) Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/229859203.pdf> [In Ukrainian]
3. Sliusarevskiyi M.M., Blinova O.Ye. (2013) Psykholohiia mihratsii [Psychology of migration]. Kirovohrad. [In Ukrainian]
4. The Relationship of Family Accommodation with Pediatric Anxiety Severity: Meta-analytic Findings and Child, Family and Methodological Moderators. Iniesta-Sepúlveda M, Rodríguez-Jiménez T, Lebowitz ER, Goodman WK, Storch EA. *Child Psychiatry Hum Dev.* 2021 Feb;52(1):1-14. doi: 10.1007/s10578-020-00987-6.
5. Ye Y, Ali L, Wong FY, Ng SI, Lim XJ. Understanding of guest behavioral intentions in peer-to-peer accommodation sector. *Front Psychol.* 2022 Oct 20;13:1008226. doi:

10.3389/fpsyg.2022.1008226.

6. Etkin RG, Silverman WK, Lebowitz ER. Anxiety and Social Functioning: The Moderating Roles of Family Accommodation and Youth Characteristics. *Res Child Adolesc Psychopathol.* 2022 Jun;50(6):781-794. doi: 10.1007/s10802-021-00884-z. Epub 2022 Jan 8.

7. Oyserman, D., Sakamoto, I., & Lauffer, A. (1998). Cultural accommodation: Hybridity and the framing of social obligation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(6), 1606–1618. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.6.1606>

8. Children with PIMD: family accommodation, social networks and interaction. ARID: *Journal of applied research in intellectual disabilities*, ISSN 1360-2322, E-ISSN 1468-3148, Vol. 23, nr 5, s. 499-499

9. Cvetkovich, G. (1978). Cognitive accommodation, language, and social responsibility. *Social Psychology*, 41(2), 149–155. <https://doi.org/10.2307/3033574>

Bazylenko Kateryna - postgraduate of the Department of Social Psychology
Odesa I.I. Mechnicov National University

THE PHENOMENON OF SOCIAL ACCOMMODATION AS A SUBJECT OF SCIENTIFIC ANALYSIS

In the article, the author conducted a theoretical analysis of modern psychological literature on the problem of social accommodation and determined that social accommodation includes various psychological components that affect the way people interact and adapt to others in social situations. The psychological components of social accommodation may vary from individual to individual, but developing and improving these skills can contribute to improved social accommodation and interactions with other people. Social accommodation is the process by which an individual changes his or her behavior, speech, or thoughts to meet the demands or expectations of another person or social situation. Social accommodation can be conscious or unconscious, sometimes it is used to reduce conflict or ensure harmonious social interaction. Social accommodation usually aims to ensure harmonious social interaction and avoid conflicts in specific situations.

The purpose of the article is to conduct a theoretical analysis of modern research in psychological science and reveal the essence of the phenomenon of social accommodation.

Social accommodation can be an important element of social adaptability, but it is important to remember that accommodation must be balanced; sometimes its excessive use can lead to the loss of one's own identity or need.

The study of social accommodation in psychology and other social sciences is an important and dynamic direction, since the perspectives of further research may be the study of the influence of cultural factors on social accommodation and the study of social accommodation, which can help to better understand the ways of resolving conflicts and conducting effective negotiations, as well as the influence of social accommodations for attitudes towards oneself and others, etc.

Key words: personality, adaptation, integration, migration, social accommodation, emotional intelligence, communication, psychological well-being.

Стаття надійшла до редакції 20.09.2022р.

УДК 159.923

DOI: <https://doi.org/10.18524/2707-0409.2022.1-2.286663>

Добриніна Ірина Вікторівна, аспірант кафедри диференціальної та спеціальної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

e-mail: irinadibrynina@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-8158-3839

РЕСУРСНІСТЬ ОБРАЗУ СВІТУ МАЙБУТНЬОГО У СТРАТЕГІЯХ ПОДОЛАННЯ СТРЕСУ ТА ФОРМУВАННІ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ

В статті надано результати емпіричного дослідження ресурсності образу світу майбутнього у стратегіях подолання стресу та формуванні індивідуальної часової перспективи. Описано особливості внутрішньої структури образу світу майбутнього, які може служити предиктором вибору особистістю способів стресреагування та орієнтації у темпоральній динаміці. Показано, що позитивне та активне ставлення до майбутнього дає можливість респондентам діяти стосовно майбутніх стресорів шляхом переоцінки ситуації, переведення фокусу уваги з негативних аспектів на позитивні, відходу від її небезпечного впливу. Визначено, що для того щоб орієнтація на майбутнє була виразною та реалізовувала цілеспрямованість особистості, необхідними складовими образу світу майбутнього виступає чіткість контурів майбутнього та активність зусиль з його відбудови.

Показано, що важливим аспектом феномену образу майбутнього є його роль у подоланні стресу та формуванні індивідуальної часової перспективи. Розгортання повномасштабних бойових дій на території України призвело до того, що індивідуальний часовий горизонт особистого планування став короткостроковим. Люди перебувають у стані гострого стресу. Позитивне ставлення до майбутнього сприяє ефективності діяльності особистості та створює когнітивні, адаптаційні та контекстні ресурси. Це сприяє поліпшенню психічного здоров'я людини. Питання ресурсності позитивної репрезентації образу майбутнього в психологічній науці мало досліджене.

Мета статті – представити результати емпіричного дослідження ресурсності образу майбутнього в стратегіях подолання стресу та формування індивідуальної часової перспективи.

Результати дослідження. Особливості внутрішньої структури образу майбутнього визначаються через такі компоненти: Ясність майбутнього, Надійність Майбутнього, Позитивність Майбутнього та Активність Майбутнього.

Показано, що компоненти образу майбутнього мають безпосередній вплив на копінг-стратегії: Розширення погляду на проблему, Пошук ресурсів, Зосередженість на позитиві та зворотній вплив на копінг-стратегію, Відмова від дії.

Встановлено, що компоненти образу майбутнього мають прямий вплив на складову «Майбутнє» в часовій перспективі та зворотний вплив на складову «Майбутнє негативне» в часовій перспективі.

Зроблено висновок, що позитивне та активне ставлення до майбутнього дає змогу респондентам діяти щодо майбутніх стресорів шляхом переоцінки ситуації, переміщення фокусу уваги з негативних аспектів на позитивні та відходу від її небезпечного впливу.

Зазначається, що для того, щоб спрямованість у майбутнє була виразною та реалізовувала цілеспрямованість особистості, необхідна чіткість контурів майбутнього та активні зусилля щодо його перебудови.

Перспективами подальших досліджень буде вивчення та виявлення конструкту «Типи копінгів у часовій перспективі», який можна визначити як взаємодію особистості зі стресом у часовому контексті.

Ключові слова: образ світу майбутнього, цілі майбутнього, копінг-ресурси, копінг-стратегії, часова перспектива, оптимізм, психічне здоров'я.

Постановка проблеми. У сучасних умовах поняття «майбутнє» набуває провідного значення не тільки як наукова категорія, але й стає ключовим у повсякденній свідомості. Психологічний генезис образу майбутнього полягає в тому, що будучи цілісним уявленням особистості про майбутнє, воно постійно впливає на поведінку, діяльність, а також її емоційний стан особистості, її фізичне та психічне здоров'я та адаптивність. В образі майбутнього відбувається зіставлення образу реального життя з образом бажаного життя особистості. Процес формування образу майбутнього – це не тільки бачення кінцевого результату, а й вплив на оцінку реалізації поведінки, консолідацію моральних, вольових, інтелектуальних зусиль для реалізації власних очікувань, що підкреслює суб'єктивний характер цього процесу.

Сучасна людина живе в середовищі тотальних та стрімких змін, що, зрозуміло, відбивається і на її репрезентаціях майбутнього – тобто створення образу майбутнього, яке все частіше описується в термінах невизначеності, непрозорості та непередбачуваності. В Україні невпевненість у майбутньому завжди була однією серед найхарактерніших ознак сучасного життя, яку люди, перш за все пов'язують не тільки з реалізацією своїх ідеалів, а й з побоюваннями щодо майбутньої долі своїх дітей, внуків, за майбутнє людства. Розгортання на території України повномасштабних військових дій, призвело до того, що життя кожного громадянина, який проживає у нашій державі опинилося у смертельній небезпеці, а індивідуальний часовий горизонт планування став гранично короткотерміновим. Ці умови можна охарактеризувати як гострий стрес, а виходячи з того, що копінг є універсальною відповіддю особистості на стрес, вивчення ролі репрезентацій майбутнього у подоланні стресу є важливим аспектом феномену образу світу майбутнього [21].

Широкий ряд дослідників у своїх теоретичних та емпіричних розробках, торкаючись проблеми конструювання образу світу майбутнього, відзначає, що взаємовідношення між ставленням до майбутнього та копінг-поведінкою і часовою перспективізацією в процесі індивідуального і соціального функціонування людини знаходить свій зміст у багатьох сферах життєдіяльності особистості, зокрема у подоланні стресових ситуацій (Н. Садех і Р. Карніоль (2012), Д. Гілі (2014), Т. Віллс (2001), Л.В. Чуа (2015), Т.Л. Мільфонт (2015), П.Е. Хосе (2015), Л. Нес (2006), С. Сегерстром (2006), К. Рамірес-Маестре (2012), Р. Естеве (2012), А.Е. Лопес (2012), К. Карвер (2010), Дж. Гейнз (2010) та побудові

часової перспективи (Н.О. Войтович (2013), В. В. Коширець (2015), К.І. Шкарлатюк (2015) Р. Хавула (2015)) [1, 4, 16, 17, 18, 19, 23, 24, 25].

Під копінг-стратегіями розуміються фіксовані способи подолання стресових ситуацій. Схильність до використання тих чи інших стратегій подолання, а також їх результативність являють собою не інваріантні характеристики, а обумовлені системними взаємозв'язками між проблемами, ресурсами і доступними стратегіями в динамічній структурі життєдіяльності особистості.

В рамках нашого дослідження ресурсності образу майбутнього особистості одним із найважливіших прогнозів подолання стресів є позитивний атиюд до майбутнього [5]. К. Карвер і М. Шейєр розглядають в цій якості оптимізм [16]. Подібна установка сприяє активності та ефективній діяльності суб'єкта, та може надати когнітивні, адаптаційні та контекстуальні ресурси, які здатні за даними К. Карвера та Дж. Гейнза сприяти кращому психічному здоров'ю [17].

Інші складові образу світу майбутнього потребують не меншої уваги у даному контексті – як предиктори подолання особистістю стресових ситуацій.

Вивчення образу світу майбутнього особистості вимагає його розгляду не тільки як окремого, хоча й комплексного феномену, а в ширшому контексті, поряд з іншими темпоральними конструктами: минулим та теперішнім. Таку можливість дає впровадження в актуальне дослідження поняття про часову перспективу, яке одним із важливих понять, що вивчаються на психологічному рівні відображення часу.

За визначенням Ф. Зімбардо та Дж. Бойда, часова перспектива – це несвідомий процес, в результаті якого неперервний потік особистого і соціального досвіду розподіляється по часовим категоріям, або рамкам, які допомагають впорядковувати, узгоджувати і надавати сенс подіям. Автори запропонував факторну модель ставлення до часу, охарактеризувавши наступні фактори: «Негативне минуле», «Позитивне минуле», «Гедоністичне сьогодення», «Фаталістичне сьогодення» і «Майбутнє». Фактично, ці фактори – тимчасові зони, в яких «живуть люди». Поєднання часових орієнтацій буде адаптивним і оптимальним для психічного і фізіологічного здоров'я людини лише при здатності гнучко переходити від однієї часової орієнтації до іншої відповідно до вимог ситуації, потреб і цінностей індивіду [15, 26].

В українській психології проблема часової перспективи досліджувалась переважно в рамках теорій про життєвий шлях (В.А. Роменець (1989), Т.М. Титаренко (2010), В.Г. Панок (2014), Б.Й. Цуканов (1985), З.О. Кіреєва (2012)) [9, 11, 7, 13].

Однією з найчастіше цитованих концепцій часової перспективи в українській психології є причинно-цільова концепція, розроблена Є.І. Головахою та О.О. Кроніком [2]. Ключове становище цієї концепції визначають так: психологічний час формується виходячи з переживання особистістю детермінаційних зв'язків між основними подіями її життя. Специфіка

детермінації людського життя у тому, що, поруч із причинної обумовленістю наступних подій попередніми (детермінація минулим), має місце і детермінація майбутнім, тобто цілями та передбачуваними результатами життєдіяльності. Такі причинні цільові зв'язки є одиницями аналізу психологічного часу особистості. А концепція, розроблена на цій основі, почала називатися «причинно-цільовою».

Незважаючи на нечисленні публікації, що присвячені кореляціям часової перспективи з деякими параметрами подолання стресу, в розглянутих емпіричних дослідженнях не було виявлено даних, що стосуються взаємозв'язків репрезентацій образу світу майбутнього з параметрами копінг-стратегій та часової перспективи.

Мета статті - представити результати емпіричного дослідження ресурсності образу світу майбутнього у стратегіях подолання стресу та формуванні індивідуальної часової перспективи.

Результати дослідження. Для дослідження образу світу майбутнього була створена авторська методика на основі семантичного диференціалу. Результати дослідження за методикою репрезентуються у вигляді профілю за вимірами образу світу майбутнього. Інтегральний показник - коефіцієнт розбалансованості образу світу майбутнього – обчислювався як середнє арифметичне значення абсолютних відхилень від нейтрального положення кожного виміру за усіма вимірами методики. Вивчалась внутрішня структура цього образу шляхом виділення провідних семантичних категорій, що характеризують його та виявлення взаємовідношень між ними.

Отримана чотирьохкомпонентна модель пояснювала 52,672 % дисперсії, яка складалась з наступних складових «Очевидність майбутнього», «Надійність майбутнього», «Позитивність майбутнього» та «Активність майбутнього».

Змістовний аналіз показників, що увійшли до компоненти «Очевидність майбутнього» дозволяє розцінювати її як таку, що характеризує сприйняття майбутнього як яскравого, доброго, довгочасного, ніжнього, повторюваного, щасливого, великого, відкритого, чистого, густого, світлого.

Компонента «Надійність майбутнього» описує силу, сталість, корисність, упорядкованість, плавність, простоту та повільність майбутнього.

Компонента «Позитивність майбутнього» характеризує ставлення до майбутнього як до легкого, частого, пристрасного, веселого, оптимістичного, красивого, теплого періоду життя.

Репрезентації компоненти «Активність майбутнього» стосувалися ставлення до майбутнього як до чогось активного, гучного, приємного.

Визначено особливості внутрішньої структури образу світу майбутнього. Показано, що вона складаються з наступних складових «Очевидність майбутнього», «Надійність майбутнього», «Позитивність майбутнього» та «Активність майбутнього».

Для визначення стратегій подолання було використано опитувальник способів подолання WOCQ, адаптований Н.В. Родіною на українській популяції.

Він дозволяє вимірювати поведінки подолання в ситуаціях загрози життю та загрози самоактуалізації [8]. У застосованій нами версії виокремлено шкали, специфічні для майбутніх стресових ситуацій.

Свідоме ставлення до таких смислових категорій як «Минуле негативне», «Теперішнє фаталістичне», «Майбутнє», «Минуле позитивне», «Теперішнє гедоністичне» визначалось за допомогою Опитувальника часової перспективи особистості Ф. Зімбардо (ZTPI), адаптована О. Сенік [10] українською мовою. За допомогою експлораторного і конфірмаційного факторних аналізів авторкою була підтверджена п'ятифакторна структура української версії опитувальника Ф. Зімбардо, яка в цілому відповідає факторній структурі оригіналу, що свідчить про її валідність, а зміни, внесені у факторну структуру опитувальника, не порушують його загальної концепції, а відображають етнокультурну особливість української вибірки.

В Таблиці 1. наведено коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект компонент образу світу майбутнього на копінг-стратегії

Таблиця 1.

Ефект компонент образу світу майбутнього на копінг-стратегії

Копінг-стратегії	Компонента			
	1	2	3	4
Непряме або уявне відреагування	0,005	0,014	-0,038	0,045
Розширення погляду на проблему	0,143**	-0,065	0,082	-0,027
Пошук ресурсів	0,041	0,140**	-0,079	-0,042
Відмова від дій	-0,041	-0,016	0,079	-0,124*
Аналіз та вирішення проблеми	-0,031	-0,013	0,057	0,024
Фокусування на позитиві	0,002	-0,082	0,169**	0,123*
Особистісна трансформація	-0,063	0,059	-0,086	-0,043

Примітка 1: 1 – Очевидність майбутнього, 2 – Надійність майбутнього, 3 – Позитивність майбутнього, 4 – Активність майбутнього.

Примітка 2: знаком * позначені статистично значущі предиктори на рівні $p < 0,05$; знаком ** – на рівні $p < 0,01$.

Виходячи з таблиці, показано, що серед компонент образу світу майбутнього статистично значущими ефектами характеризуються наступні предиктори: компонента «Очевидність майбутнього» виявила прямий ефект стосовно копінг-стратегії «Розширення погляду на проблему» ($\beta = 0,143$; $p = 0,004$), компонента «Надійність майбутнього» виявила прямий ефект стосовно такої компоненти як «Пошук ресурсів» ($\beta = 0,140$; $p = 0,005$), компонента «Позитивність майбутнього» виявила прямий ефект стосовно копінг-стратегії «Фокусування на позитиві» ($\beta = 0,169$; $p = 0,001$), і наостанок компонента «Активність майбутнього» виявила прямий ефект стосовно копінг-

стратегії «Фокусування на позитиві» ($\beta = 0,123$; $p = 0,013$) та зворотний ефект стосовно копінг-стратегії «Відмова від дії» ($\beta = -0,124$; $p = 0,013$).

У рамках свого дослідження О.Л. Луценко та Д.О. Шапошник [6] зазначають що передбачення майбутнього засноване на імовірнісному співвідношенні елементів та інформації про актуальну ситуацію Шкала «Розширення погляду на проблему» характеризує формування нового бачення проблемної ситуації, розкриття нових аспектів проблеми як-то: її причин, її наслідків, її резонування із цінностями респондента. Відповідно це нове прогностичне бачення базується на баченні контурів майбутнього як більш чітких та конкретних.

Пошук ресурсів як провідну стратегію копінгу цілком можна розглядати як реалізацію такої компоненти образу майбутнього, як його надійність. Е. Баум та Дж.Е. Сінгер відводять копінг-ресурсам роль «соціальної та психологічної профілактики» [14, р. 344], що здатна зменшити вірогідність пов'язаних зі стресом захворювань. Саме це дає можливість розглядати у якості копінг-ресурсу процес наділення образу майбутнього рисами стабільності та надійності.

Позитивне та активне ставлення до майбутнього дає можливість респондентам діяти стосовно майбутніх стресорів шляхом переоцінки ситуації, переведення фокусу уваги з негативних аспектів на позитивні, відходу від її небезпечного впливу. Вказану закономірність можна розглядати як прояв позитивного функціонування особистості яке розглядається як «взаємозв'язок психологічного благополуччя та життєстійкості» [20, р. 326].

Зворотний ефект створення образу активного майбутнього стосовно копінг-стратегії «Відмова від дії» свідчить про те, що при активній футуроімажинації пасивні копінг-стратегії відкидаються.

Визначено, що коефіцієнт розбалансованості образу світу майбутнього виявив наступні статистично значущі ефекти на наступні показники копінг-стратегій: пошук ресурсів ($\beta = -0,280$; $p < 0,001$), аналіз та вирішення проблеми ($\beta = -0,115$; $p = 0,021$), непряме або уявне відреагування ($\beta = -0,169$; $p = 0,001$) та фокусування на позитиві ($\beta = -0,313$; $p < 0,001$). Очевидно, що гармонічний, узгоджений образ світу майбутнього є підґрунтям для формування ефективного подолання майбутніх стресорів.

В Таблиці 2. наведено коефіцієнти простої лінійної регресії, що описують ефект компонент образу світу майбутнього на часову перспективу.

Таблиця 2.

Ефект компонент образу світу майбутнього на часову перспективу

Часова перспектива	Компонента			
	1	2	3	4
Минуле негативне	0,045	-0,136*	0,005	0,008
Теперішнє фаталістичне	-0,073	0,029	0,054	0,035
Майбутнє	0,113*	-0,016	-0,004	0,156**

Минуле позитивне	-0,078	-0,032	0,068	0,032
Теперішнє гедоністичне	-0,042	-0,025	-0,093	0,023

Примітка 1: 1 – Очевидність майбутнього, 2 – Надійність майбутнього, 3 – Позитивність майбутнього, 4 – Активність майбутнього.

Примітка 2: знаком * позначені статистично значущі предиктори на рівні $p < 0,05$; знаком ** – на рівні $p < 0,01$.

У першу чергу звертає на себе увагу той факт, що серед предикторів показника «Майбутнє» статистично значущими прямими ефектами характеризуються наступні компоненти: «Очевидність майбутнього» ($\beta = 0,113$; $p = 0,023$) та «Активність майбутнього» ($\beta = 0,156$; $p = 0,002$) і наостанок компонента «Надійність майбутнього» виявила зворотний ефект стосовно показника «Минуле негативне» ($\beta = -0,136$; $p = 0,006$). В даному випадку при зіставленні з методикою ZTPІ підтверджує свою критеріальну валідність авторська методика «Методика оцінки образу світу майбутнього». Відповідно до О. Сеник [10] шкала «Майбутнє» – вимірює загальну орієнтацію на майбутнє. Ця шкала передбачає, що у поведінці домінує докладання зусиль заради поставлених цілей і можливих винагород у майбутньому. Отже, для того, щоб орієнтація на майбутнє була виразною та реалізовувала цілеспрямованість особистості, необхідними складовими образу світу майбутнього виступає чіткість контурів майбутнього та активність зусиль з його відбудови. В свою чергу шкала «Негативне минуле» відображає загальне негативне, відразливе сприйняття власного минулого. Завдяки реконструктивній природі минулого, таке негативне відношення може бути обумовлене як справжнім досвідом неприємних чи травмуючих моментів, так і негативною реконструкцією не вкрай складних ситуацій, або ж поєднанням обох варіантів. Чим більш надійним вважається майбутнє тим менш концентрується індивід на негативних аспектах минулого. Ці кореспондує з думкою Дж.Г. Міда [22] про те, що майбутнє невідоме, але орієнтація на майбутнє з будь-якої поточної ситуації ніколи не є незалежним від контексту, адже майбутнє вже є в теперішньому, оскільки основа будь-якої траєкторії закладена в минулому; воно є в минулому та сьогодні не лише на рівні біографічного часу, а й на рівні сімейного та історичного часу.

Визначено, що коефіцієнт розбалансованості образу світу майбутнього виявив наступні статистично значущі ефекти на показники часової перспективи: «Минуле негативне» ($\beta = 0,123$; $p = 0,013$) та «Майбутнє» ($\beta = -0,147$; $p = 0,003$). Це також виступає підтвердженням критеріальної валідності «Методики оцінки образу світу майбутнього», а саме другого коефіцієнту розбалансованості, або коефіцієнту розбалансованості образу майбутнього. Відповідно, гармонічний, узгоджений образ світу майбутнього сприяє докладанню зусиль заради поставлених цілей і можливих винагород у майбутньому.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, визначено ресурсність образу світу майбутнього для копіювання і забезпечення

індивідуальної часової перспективи. Показано, що позитивне та активне ставлення до майбутнього дає можливість респондентам діяти стосовно майбутніх стресорів шляхом переоцінки ситуації, переведення фокусу уваги з негативних аспектів на позитивні, відходу від її небезпечного впливу. Зазначено, що у якості копінг-ресурсу виступає футуроімажинація надійності, а при активній футуроімажинації пасивні копінг-стратегії відкидаються. Визначено, що для того щоб орієнтація на майбутнє була виразною та реалізовувала цілеспрямованість особистості, необхідними складовими образу світу майбутнього виступає чіткість контурів майбутнього та активність зусиль з його відбудови.

Перспективами подальшого дослідження стане дослідження та виокремлення конструкту «Види копіngu у часовій перспективі», який можна визначити як взаємодію особистості зі стресом в темпоральному контексті. Емпіричних досліджень, що пов'язують компоненти образу світу майбутнього з видами копіngu у часовій перспективі нами виявлено не було.

Список літератури

1. Войтович Н. О. Специфіка образу майбутнього в дискурсі життєвої перспективи у старшокласників. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*. 2013. Вип. 22 (1). С.122-129.
2. Головаха Е. И., Кроник А.А. Психологическое время личности. Изд-во «Наукова думка», Киев. 1984. 272 с.
3. Кіреєва З.О. Проявлення феномену "нереалістичного оптимізму" в студентських репрезентаціях-проектваннях життєвого шляху. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*. 2012. Вип. 17(5). С. 48-56.
4. Коширець В. В., Шкарлатюк К. І. Самофутурування як чинник самореалізації студентів з порушеннями розвитку. *Психологія: реальність і перспективи*. 2015. № 4. С.129-132.
5. Кременчуцька М. К., Добриніна І. В. Оптимістичне відношення до життя як активуючий ресурс особистості (ортобіотичний підхід). *Дослідження психології ортобіоту людини : монографія / за заг. наук ред проф Н.В. Родіни*. Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. С. 36-57.
6. Луценко О. Л., Шапошник Д. О. Зв'язок головних життєвих рішень особистості зі світоглядом, спогадами про історичні події та прогнозуванням майбутнього у людей різного віку. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені ВН Каразіна*. 2010. Вип. 902. С.170-174.
7. Панок В.Г. Життєвий шлях особистості як категорія прикладної психології. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки*. 2014. № 2 (12). С. 146-151.
8. Родіна Н. В. Психометричний аналіз і стандартизація опитувальника WOCQ для вивчення долаючої поведінки в умовах екстремального стресу. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*. 2010. № 15 (11). С. 137–147.
9. Роменець В.А. Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании: моногр. К. : Здоров'я, 1989. 192 с.
10. Сенік О. Адаптація опитувальника часової перспективи особистості Ф. Зімбардо (ЗТPI). *Соціальна психологія*. 2012. № (1/2). С. 51-52.
11. Титаренко Т. Життєвий шлях особистості в постмодерністському дискурсі. *Психологія особистості*. 2010. № 1. С. 11-18.
12. Хавула Р. Роль особистісної автономії у побудові життєвої перспективи в юнацькому віці. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Психологія*. 2015. Вип. 35. С. 313-323.

13. Цуканов Б.И. Анализ ошибки восприятия длительности. *Вопросы психологии*. 1985. № 3. С. 149 - 153.
14. Baum A. Psychosocial aspects of health, stress, and illness. *Cognitive social psychology*. New York: Elsevier, 1982. P. 307-356.
15. Boniwell I., Zimbardo P.G. Balancing Time Perspective in Pursuit of Optimal Functioning. *Positive psychology in practice*. New Jersey: John Wiley & Sons, 2004. P. 165-178.
16. Carver C. S., Scheier M. F. Control processes and self-organization as complementary principles underlying behavior. In *The Dynamic Perspective in Personality and Social Psychology*. 2002. P. 304-315.
17. Carver C. S., Scheier M. F., & Segerstrom S. C. Optimism. *Clinical psychology review*. 2010. Is. 30(7). P. 879-889.
18. Chua L. W., Milfont T. L., & Jose P. E. Coping skills help explain how future-oriented adolescents accrue greater well-being over time. *Journal of youth and adolescence*. 2015 Is. 44(11). P. 2028-2041.
19. Healy D. Becoming a desister: Exploring the role of agency, coping and imagination in the construction of a new self. *British Journal of Criminology*. 2014. Is. 54(5). P. 873-891.
20. Kryazh I, Grankina-Sazonova N. Mediating role of trust between emotional intelligence and positive functioning of personality. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. 2018. N. 26(2). P. 326 – 334.
21. Lunov V., Lytvynenko O., Maltsev O., & Zlatova L. The Impact of Russian Military Aggression on the Psychological Health of Ukrainian Youth. *American Behavioral Scientist*. 2022. Vol. 67. Is. 3. (Scopus). <https://doi.org/10.1177/00027642221144846>
22. Mead G. H. The Philosophy of the Present New York: Prometheus Books, 2002.
23. Nes L., Segerstrom S. Dispositional Optimism and Coping: A Meta-analytic Review'. *Personality and Social Psychology Review*. 2006. Is.10. P. 235–51.
24. Sadeh N., Karniol R. The sense of self-continuity as a resource in adaptive coping with job loss. *Journal of Vocational Behavior*. 2018. Vol. 80(1). P. 93-99.
25. Wills T. A., Sandy J. M., & Yaeger A. M. Time perspective and early onset substance use: A model based on stress-coping theory. *Psychology of Addictive Behaviors*. 2001. Is. 15(2). P. 118–125. doi:10.1037//0893-164X.15.2.118.
26. Zimbardo P.G., Boyd J.N. Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual-Differences Metric. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999. Vol. 77. N. 6. P. 1271-1288.

REFERENCES

1. Voitovych N. O. (2013). The specificity of the image of the future in the discourse of life perspective among high school students. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Psykholohiia*. Is. 22 (1). P.122-129. [in Ukrainian].
2. Holovakha E. Y., Kronyk A.A. (1984).). Psychological time of personality. Yzd-vo «Naukova dumka», Kyiv. 272 p. [in Ukrainian].
3. Kireieva Z.O. (2012). Manifestation of the phenomenon of "unrealistic optimism" in student representations-designs of the life path. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Psykholohiia*. Is. 17(5). P. 48-56. [in Ukrainian].
4. Koshyrets V. V., Shkarlatiuk K. I. (2015). Self-conception as a factor in self-realization of students with developmental disabilities. *Psykholohiia: realnist i perspektyvy*. N 4. P.129-132. [in Ukrainian].
5. Kremenchutska M. K., Dobrynina I. V. (2021). Optimistic attitude to life as an activating resource of the personality (orthobiotic approach). *Doslidzhennia psykholohii ortobiozu liudyny : monohrafiia / Doslidzhennia psykholohii ortobiozu liudyny : monohrafiia / za zah. nauk red prof N.V. Rodiny.. Kyiv : Vydavnytstvo Lira-K. P. 36-57. [in Ukrainian].*

6. Lutsenko O. L., Shaposhnyk D. O. (2010). The connection of the main life decisions of the individual with worldview, memories of historical events and future forecasting in people of different ages. *Visnyk Khark. nats. un-tu imeni VN Karazina*. Is. 902. P.170-174. [in Ukrainian].
7. Panok V.H. (2014). The life path of an individual as a category of applied psychology. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Seriya : Psykholohichni nauky*. N. 2 (12). P. 146-151. [in Ukrainian].
8. Rodina N. V. (2010). Psychometric analysis and standardization of the WOCQ questionnaire for the study of coping behavior under conditions of extreme stress. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Psykholohiia*. N. 15 (11). P. 137–147. [in Ukrainian].
9. Romenets V.A. (1989). Life and death in scientific and religious interpretation: monograph. K. : Zdorovia. 192 p. [in Ukrainian].
10. Senyk O. (2012). Adaptation of F. Zimbardo's Time Perspective Personality Questionnaire (ZTPI). *Sotsialna psykholohiia*. N. (1/2). P. 51-52. [in Ukrainian].
11. Tytarenko T. (2010). The life path of an individual in the postmodern discourse. *Psykholohiia osobystosti*. N. 1. P. 11-18. [in Ukrainian].
12. Khavula R. (2015). The role of personal autonomy in building a life perspective in youth. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya: Psykholohiia*. Is. 35. P. 313-323. [in Ukrainian].
13. Tsukanov B.Y. (1985). Analysis of the duration error. *Voprosy psykholohyy*. N. 3. P. 149 - 153. [in Russian].
14. Baum A. (1982). Psychosocial aspects of health, stress, and illness. *Cognitive social psychology*. New York: Elsevier. P. 307-356. [in English].
15. Boniwell I., Zimbardo P.G. (2004). Balancing Time Perspective in Pursuit of Optimal Functioning. *Positive psychology in practice*. New Jersey: John Wiley & Sons, P. 165-178. [in English].
16. Carver C. S., Scheier M. F. (2002). Control processes and self-organization as complementary principles underlying behavior. In *The Dynamic Perspective in Personality and Social Psychology*. P. 304-315. [in English].
17. Carver C. S., Scheier M. F., & Segerstrom S. C. (2010). Optimism. *Clinical psychology review*. Is. 30(7). P. 879-889. [in English].
18. Chua L. W., Milfont T. L., & Jose P. E. (2015). Coping skills help explain how future-oriented adolescents accrue greater well-being over time. *Journal of youth and adolescence*. Is.44(11). P. 2028-2041. [in English].
19. Healy D. (2014). Becoming a desister: Exploring the role of agency, coping and imagination in the construction of a new self. *British Journal of Criminology*. Is. 54(5). P. 873-891. [in English].
20. Kryazh I, Grankina-Sazonova N. (2018). Mediating role of trust between emotional intelligence and positive functioning of personality. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. N. 26(2). P. 326 – 334. [in English].
21. Lunov V., Lytvynenko O., Maltsev O., & Zlatova L. (2022). The Impact of Russian Military Aggression on the Psychological Health of Ukrainian Youth. *American Behavioral Scientist*. Vol. 67. Is. 3. (Scopus). <https://doi.org/10.1177/00027642221144846> [in English].
22. Mead G. H. (2002). *The Philosophy of the Present* New York: Prometheus Books. [in English].
23. Nes L., Segerstrom S. (2006). Dispositional Optimism and Coping: A Meta-analytic Review'. *Personality and Social Psychology Review*. Is.10. P. 235–51. [in English].
24. Sadeh N., Karniol R. (2018). The sense of self-continuity as a resource in adaptive coping with job loss. *Journal of Vocational Behavior*. Vol. 80(1). P. 93-99. [in English].
25. Wills T. A., Sandy J. M., & Yaeger A. M. (2001). Time perspective and early onset substance use: A model based on stress-coping theory. *Psychology of Addictive Behaviors*. Is. 15(2). P. 118–125. doi:10.1037//0893-164X.15.2.118. [in English].

26. Zimbardo P.G., Boyd J.N. (1999). Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual-Differences Metric. *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 77. № 6. P. 1271-1288. [in English].

I.V. Dobrynina - a graduate student of the Department of Differential and Special Psychology of Odessa I.I. Mechnikov National University.

RESOURCEFULNESS OF THE IMAGE OF THE FUTURE WORLD IN STRATEGIES FOR OVERCOMING STRESS AND FORMING AN INDIVIDUAL TIME PERSPECTIVE

Problem statement. It is shown that an important aspect of the phenomenon of the image of the future is its role in overcoming stress and forming an individual temporal perspective. The deployment of full-scale combat operations on the territory of Ukraine led to the fact that the individual time horizon of personal planning became short-term. People are in a state of acute stress. A positive attitude towards the future contributes to the effectiveness of an individual's activity and creates cognitive, adaptive and contextual resources. This contributes to the improvement of a person's mental health. The question of the resourcefulness of a positive representation of the image of the future has been little studied in psychological science.

The purpose of the article is to present the results of an empirical study of the resourcefulness of the image of the future in strategies for overcoming stress and forming an individual time perspective.

Results of the research. The features of the internal structure of the image of the future are determined through the following components: Future clarity, Future reliability, Future positivity and Future activity.

It is shown that the components of the image of the future have a direct effect on the coping strategies: Expanding the view of the problem, Search for resources, Focusing on the positive and the reverse effect on the coping strategy Rejection of action.

It was found that the components of the image of the future have a direct effect on the "Future" component in the time perspective and an inverse effect on the "Future negative" component in the time perspective.

Conclusions and prospects for further research.

It is concluded that a positive and active attitude to the future enables respondents to act in relation to future stressors by reassessing the situation, shifting the focus of attention from negative aspects to positive ones, and moving away from its dangerous influence. It is noted that in order for the orientation to the future to be expressive and to realize the purposefulness of the personality, the clarity of future contours and active efforts to rebuild it are necessary.

Prospects for further research will be the study and identification of the construct "Types of coping in the temporal perspective", which can be defined as the interaction of the personality with stress in a temporal context.

Keywords: image of the future, future goals, coping resources, coping strategies, time perspective, optimism, mental health.

Стаття надійшла до редакції 23.10.2022р.

УДК 159.923

DOI: <https://doi.org/10.18524/2707-0409.2022.1-2.286659>

Долгоносенко Владислав Віталійович - аспірант кафедри соціальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

e-mail: dvstar1996@gmail.com

ORCID ID 0009-0001-9740-7338

ПРОКРАСТИНАЦІЯ ЯК ЧИННИК ЕМОЦІЙНОГО СТАВЛЕННЯ ДО МАЙБУТНЬОГО

У зв'язку з розвитком та прискоренням науково-технічного прогресу виникає нагальна потреба у дослідженні такого виняткового на сьогодні явища, як прокрастинація. Також актуальності набуває і більш досконале вивчення причини виникнення даного феномену. Людина постійно перебуває в умовах виконання зобов'язань, які потребують дотримання термінів. Вищесказане формує високий інтерес наукової спільноти до вивчення феномену прокрастинації.

У статті висвітлено феномен прокрастинації – великий психологічний феномен, який зосереджується не тільки в порушеннях емоційно-вольової сфери особистості або психологічних захистів. Також стаття наповнена змістовним аналізом видів прокрастинації (побутова, тобто щоденна; невротична; академічна; компульсивна) та розглядом їх специфічних особливостей. Розглянуто детермінанти прокрастинації та її серйозні наслідки, які простежуються як певний психологічний стан: стрес, сильне зниження мотивації, нав'язливе відчуття провини, втрата продуктивності, зниження самооцінки.

Виявлено, що проблема полягає у негативних наслідках прокрастинації на професійну діяльність людини, на зниження особистої продуктивності, працездатності, що проявляється в гострому емоційному переживанні особистої невдачі та незадоволеності власною роботою, а також власними результатами у професійному середовищі.

Ключові слова: прокрастинація, тривожність, перфекціонізм, поведінка, страх, емоції.

Постановка проблеми. Вивчення прокрастинації є важливим та актуальним завданням в умовах сучасного світу. Особливо тут слід згадати зміну в діяльності всього людства внаслідок епідеміологічної ситуації та війни, через що особистість стає значно вразливішою до факторів-перешкод, одним з яких є прокрастинація.

Проблематика прокрастинації цікавила зарубіжних дослідників ще з кінця 70-х років минулого століття (варто виділити праці Л. Юен, П. Рінгенбах, Дж. Бурка, А. Елліс, В. Кнаус). Вітчизняна ж психологія тільки з кінця 90-х років минулого століття почала вивчати феномен прокрастинації, як одну із основ негативного психологічного впливу на життєдіяльність людини. Серед вчених, які займалися дослідженням даного явища можна виділити наступних: Т. Вайда, Є. Базика, М. Дворник, Т. Колтунович, О. Поліщук та інші. Дослідники зосередилися переважно на таких моментах, як вивчення ситуативних причин, які стимулюють виникнення прокрастинації; характерологічні (індивідуально-особистісні) властивості власне самих прокрастинаторів; соціокультурні та

демографічні відмінності прокрастинації; наслідки відтермінування.

Сучасне суспільство дуже динамічне та ставить людей у становище, де потрібно бути успішними, життєстійкими, постійно працювати над удосконаленням психологічних якостей: цілеспрямованість, організованість, наполегливість, впевненість тощо. Але часто саме прокрастинація може стати на заваді всьому цьому.

На жаль, реалії сьогодення кожного українцю диктують такий алгоритм дій, де прокрастинація, як відтермінування певних, а часом і надважливих рішень, активізується неабиякими темпами. Адже в умовах війни, при різкій зміні життєвих обставин, людський мозок акцентується на дещо іншій стратегії – «все зроблю потім, коли закінчиться війна...» Оскільки кожне рішення людини по суті своїй є викликом для її мозку, то в умовах сталого стресу така «стратегія» є природною, оскільки вона може зумовити ситуативне зняття (зменшення) психологічної напруги. Вбачається, що соціальна обстановка, яка склалася навколо кожного українця, вимагає від людини дещо інакших орієнтирів для досягнення своїх нових цілей.

Мета статті є дослідження прокрастинації та розкритті змісту цього поняття, причин виникнення, впливу на особистість та її ставлення до майбутнього.

Результати дослідження. Проаналізувавши погляди вчених на визначення терміну «прокрастинація», виявилось, що у вітчизняній психології немає єдиної думки про природу прокрастинації.

Т. Вайда описує явище прокрастинації як лінощі, проте визначає її як схильність до постійного відкладення [2], а Т. Мотрук та Д. Стеценко відносять прокрастинацію до вкрай негативних ознак, які мають прямий вплив на успішну діяльність людини [5].

Т. Колтунович та О. Поліщук інтерпретують дане явище як феномен, що є комплексним у психологічному плані і поєднує в собі когнітивні, поведінкові, емоційні складові, які, в свою чергу, пов'язані із мотиваційною сферою особистості [4].

Подібність різних трактувань полягає в тому, що автори відзначають негативний вплив прокрастинації на людину, а відмінності у її походженні.

За відсутності єдиного визначення є можливості знайти точки дотику різних трактувань прокрастинації, а також диференціювати відмінні риси даного феномена:

1) Ірраціональність (людина повністю поінформована про можливі негативні наслідки своєї бездіяльності, але, проте, уникає початку виконання важливих справ);

2) Усвідомленість – людина усвідомлено і добровільно відкладає намічені раніше справи «на потім» замість коригування власних планів;

3) Суб'єктивні негативні емоційні переживання, осібне відчуття внутрішнього дискомфорту (це основний критерій відмінності між

прокрастинацією та лінню) [6].

Отже, можемо сформулювати наступне визначення прокрастинації – це свідоме відкладення виконання важливих справ «на потім» за повної поінформованості про можливі наслідки бездіяльності, які виступають в тандемі з негативними емоційними переживаннями й почуттям внутрішнього дискомфорту.

Прокрастинація – багатогранний психологічний феномен, тому розрізняють декілька її видів. Так, серед відомих зарубіжних класифікацій типології Н. Мілграма, Дж. Р. Феррарі, А. Х. К. Чу та Дж. Н. Чой. Серед вітчизняних дослідників психологічного феномену В. Ковилін, опирається на ідею П. Стіла щодо ірраціональності прокрастинації, й продовжує її розвивати.

Н. Мілграм, Дж. Баторі та Д. Моурер виділили п'ять основних видів прокрастинації в залежності від сфери прояву:

1) Щоденна, або побутова, коли відкладання рішень / справ є життєвою стратегією, яку можна спостерігати протягом усього життя яка підкріплюється відсутністю навичок щодо реалізації щоденних, рутинних, систематичних обов'язків та невмінням керувати своїм власним часом;

2) Прийняття рішень – у цьому випадку маються на увазі неможливість прийняття будь-яких рішень, у тому числі і незначні;

3) Невротична – є відкладанням прийняття життєво важливих та визначальних рішень;

4) Компульсивна – поєднання поведінкової прокрастинації й прокрастинації щодо прийняття рішень (хронічне зволікання у будь-якій діяльності);

5) Академічна – є відкладанням вирішення й виконання будь-яких навчальних завдань [12].

Пізніше у своїй роботі Н. Мілграм і Р. Тенне звели цю класифікацію до двох видів: прокрастинація у виконанні завдань та прийняття рішень [11].

Можна припустити, що до першого виду можна віднести академічну, компульсивну та побутову прокрастинацію, а до другого – прокрастинацію у прийнятті рішень та невротичну. Деякі автори вважають, що компульсивна прокрастинація поєднує як поведінкові прояви відкладання справ та відкладання прийняття рішень [10].

Дж. Феррарі виділив види прокрастинаторів залежно від їхньої поведінки:

1) «Шукачі гострих відчуттів», вони ж активні прокрастинатори, метою яких є цілеспрямоване відкладання виконання важливих справ до останнього моменту, тому що вони переживають емоційний підйом та одержують задоволення в ситуації «дедлайну» від гранично обмежених термінів;

2) «Уникаючі» мають мету не виконувати суб'єктивні неприємні справи та завдання, а також уникнути оціночних суджень з боку інших;

3) «Нерішучі» ці люди переконані, що якщо рішення ще не прийняте, то й не можна зробити помилку і як наслідок, отримати незадовільний результат,

через що доцільніше ухвалення рішення відкласти «на потім». Даним людям часто притаманний перфекціонізм [9].

Дж. Н. Чой та А. Х. К. Чу виділяють:

1) Активні прокрастинатори. Вони одержують задоволення від часу, який виграють, відкладаючи всі справи «на потім». Коли терміни закінчуються, вони мобілізують свої ресурси, щоб виконати необхідну роботу.

2) Пасивні прокрастинатори, відчувають багато негативних емоцій та відчувають внутрішній дискомфорт, що суттєво знижує якість результату [8].

Проведений аналіз дозволяє зробити висновки, що класифікації прокрастинації відрізняються за обраними критеріями (ступінь активності та продуктивності, емоційний фон, стратегії поведінки тощо), але бачимо, що назви чи деякі характеристики прокрастинації у різних авторів мають спільні риси.

Аналіз зарубіжних досліджень показує нам три базові психологічні складові прокрастинації: емоційний компонент, когнітивний компонент та поведінковий компонент.

Складно заперечувати взаємозв'язок прокрастинації та вольової сфери особистості, що зумовлений емоційним та когнітивним компонентами. Першочерговим тут є саме поведінковий компонент, який включає відкладення прийняття рішень та виконання справ. До форм поведінкового компоненту можна віднести порушення планування, відсутність цілей та самоорганізації. Області прояву прокрастинації: побутова, академічна, трудова сфера.

Розглядаючи поведінковий компонент феномена, відмітимо прокрастинування як форму діяльності, яка має знаходити постійне підкріплення. Людина схильна до уникнення суб'єктивно неприємних завдань, замінюючи їх іншою, іноді непродуктивною діяльністю [13].

Когнітивний компонент прокрастинації характеризується формуванням негативних установок у галузі діяльності та виконання завдань. При цьому порушення не викликають зниження когнітивних здібностей, але характеризуються змінами в образі сприйняття часу.

Невролог та колишня шкільна вчителька Джуді Вілліс у статті для *The Guardian* пише, що прокрастинація закладена в людині на інстинктивному рівні. На її думку, ідея уникати певних дій є наслідком потреби виживання в первісні часи. Людський мозок навчився концентруватися на вирішенні простих миттєвих завдань. Причому бажано, щоб результат цієї діяльності було видно відразу. Тому нам набагато важче зосередитися на довгострокових завданнях [15].

Джуді Вілліс зазначає, що коли людина дорослішає, вона поступово вчиться боротися з цим інстинктом, хоча не може повністю позбутися її. Дітям з цим важче впоратися. Дуже часто їм потрібна допомога у вирішенні завдань, які вони на даний момент не вважають важливими, і в тому, що потенційно не принесе їм задоволення. Батькам дуже важливо пояснити принцип боротьби з не зовсім зрозумілим для них станом. У майбутньому це допоможе їм не лише самостійно виконувати завдання, а й зменшить ймовірність хронічної

прокрастинації у дорослому віці [15].

Прокрастинація здебільшого викликана глибинними, неусвідомленими причинами. Найчастіше причиною є різні страхи: страх невдачі або навпаки, страх успіху, страх критики, а також невпевненість у собі. В результаті, чим ближче початок виконання завдання для прокрастинатора, тим вище рівень його тривожності. І щоб знизити рівень тривожності, людина намагається втекти від початку виконання завдання, тим самим знижуючи рівень тривожності.

Дж. Бурка та Л. Юен виділяють такі види страхів прокрастинації:

1) Страх невдачі є найпоширенішим. Такий страх допомагає обійти, тобто уникнути, прямої оцінки конкретних здібностей людини, оскільки завдання відкладається й не виконується. Що зберігає самооцінку на певному рівні й допомагає подолати страх знецінення.

2) Страх удачі. У цьому випадку людина лякається бути в центрі уваги, вийти на новий соціальний рівень, конкурувати з кимось, викликати чийсь задрість тощо.

3) Страх втратити контроль над ситуацією. В даному випадку прокрастинація виступає для людини так званим рятувальником від зайвого контролю з боку оточуючих й помічником у суб'єктивному відчутті незалежності, яку не потрібно явно відстоювати.

4) Страх надмірного відособлення. Даний страх зображує відкладання, як забезпечення можливості людині залишитися у звичному для неї соціальному середовищі [7].

Перфекціонізм справедливо вважається однією з причин прокрастинації. Перфекціоністи спочатку ставлять перед собою неймовірно високу планку. А так як повністю відповісти їй практично неможливо, вони продовжують удосконалювати і покращувати результат до нескінченності.

Т. Мотрук й Д. Стеценко виводять певні, важливі на їх думку, причини прокрастинації, зокрема це: страх зазнати невдач, успіх як поява додаткових зобов'язань, перфекціонізм, невміння розставити пріоритети, тривожність (як особистісна, так і ситуативна), нездатність планування [5].

На думку Т. Колтуновича й А. Поліщука одна із основних причин прокрастинації – це бажання уникнути дискомфорту й одночасна зацікавленість до задоволення в розумінні «саме тут і саме зараз». Науковці пропонують дві групи детермінантів прокрастинації: перманентні, які є стійкими в часі і майже не піддаються змінам та ситуативні, які є такими, що виникають випадково й формуються під впливом певних ситуацій). Детермінанти можуть бути психофізіологічними (наприклад, низький життєвий тонус), емоційними (наприклад, страх та різні фобії), мотиваційними (наприклад, ситуативна мотивація), поведінковими (наприклад, відсутність самодисципліни), ресурсними (наприклад, недостатня компетентність), тимчасовими (наприклад, розмиті терміни виконання) [4].

Таким чином, прокрастинація є широким поняттям, яке не можна звести до

одного фактора чи патерну виникнення. Прокрастинація включає ряд компонентів:

1. Поведінковий компонент, в рамках якого прокрастинація це закріплений механізм поведінки людини під час неодноразового його повторення;
2. Когнітивний компонент, включає в себе когнітивну оцінку цілей, завдань, часу та діяльності;
3. Емоційний компонент, включає високу тривогу, емоційну перевантаженість, страх перед невдачею;
4. Підсвідомий компонент прокрастинації є захисним механізмом особистості, який включається при зростанні тривожності та оцінці ситуації виконання будь-якого завдання як загрозованої та небезпечної.

Слід зазначити, що прокрастинація - це не лінь, а нездатність змусити себе зробити необхідні або бажані дії. Коли людина лінується, вона просто нічого не робить, при цьому відпочиває, свідомо відмовляючись від виконання своїх обов'язків. При прокрастинації вона не працює, але при цьому не відпочиває, тому що займається сторонніми справами.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. На закінчення, розмірковуючи на тему практичної значущості вивчення феномену прокрастинації, хочеться уточнити, що згідно з результатами низки досліджень стійка прокрастинація спостерігається у 15-25% людей у всьому світі [14]. При цьому необхідно мати на увазі, що останніми роками рівень прокрастинації виріс та має тенденції до подальшого підвищення. У той самий час саме існування феномену відкладення суперечить умовам сучасного соціуму, пред'являє особливі вимоги до продуктивності, самостійності та відповідальності особистості. Тому актуальним є подальше дослідження прокрастинації та методів її подолання.

Список літератури

1. Базика Є. Л. Стан прокрастинації як чинник, який пригнічує формування успішної особистості студента: результати дослідження // [науково-практичний та освітньо-методичний журнал «Практична психологія та соціальна робота» / гол. ред. О.В. Губенко]. Київ: №5 – 2014. – С. 23-30.
2. Вайда Т. С. Прокрастинація як компонент поведінки працівників ОВС та її профілактика під час професійної підготовки курсантів у ВНЗ МВС України // Юридичний бюлетень. 2016. Вип. 2. – С. 197-211.
3. Іванух В. А. Психологічні чинники прокрастинації. Психологічні проблеми сучасності: тези X науково-практичної конференції студентів та молодих вчених (11-12 квітня). Львів, 2013. С. 24-26.
4. Колтунович Т. А., Поліщук О. М. Прокрастинація – конфлікт між “важливим” і “приємним” // Молодий вчений. 2017. № 5(45). С. 211-218.
5. Мотрук Т. О., Стеценко Д. В. Прокрастинація як інгібітор розвитку успішної особистості // Актуальні питання сучасної психології: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. – С. 292-297.
6. Прокрастинація. Детермінанта зниження успішності учнів. URL:

<https://vinps.vn.ua/?p=1798> (дата звернення: 25.01.2023).

7. Burka J., Yuen L. *Procrastination: Why you do it, what to do about it*. Reading, Massachusetts: Addison Wesley, 1983. 324 p.
8. Chu A.H.C., Choi J.N. Rethinking procrastination: Positive effects of «active» procrastination behavior on attitudes and performance // *Journal of Social Psychology*. - 2005. - № 14. - P. 245-264.
9. Ferrari J.R. *Self-handicapping by procrastinators: Effects of task importance and performance privacy: Doctoral dissertation*, Adelphi University, Garden City. - NY, 1990.
10. Kachgal M.M., Hansen L.S., Nutter K.J. Academic procrastination prevention/intervention: Strategies and recommendations. // *Journal of Developmental Education*. - 2007. - № 25. - P. 14-24.
11. Milgram N., Tenne R. Personality correlates of decisional and task avoidant procrastination // *European Journal of Personality*. 2000. - № 14. - P. 141-156.
12. Milgram N. A. Procrastination: A malady of modern time / Noach Milgram // *Boletin de Psicologia*. 1992. – Vol. 35:83. – 102 p.
13. McCown W., Johnson J., Petzel T. Procrastination, a principal component analysis. *Personality and Individual Differences*, 10, 1989. P. 197-202.
14. Steel P. The Nature of Procrastination: A Meta-Analytic and Theoretical Review of Quintessential Self-Regulatory Failure // *Psychological Bulletin*. 2007. - № 133.
15. The anatomy of procrastination – and how pupils can beat it. URL: <https://www.theguardian.com/teacher-network/2015/oct/21/procrastination-how-school-pupils-can-beat-it>

References

1. Bazyka Ye. L. (2014). Stan prokrastynatsii yak chynnyk, yakyi pryhnychuie formuvannia uspishnoi osobystosti studenta: rezultaty doslidzhennia [The state of procrastination as a factor that suppresses the formation of a successful personality of a student: the results of the study]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota*, 5, 23-30. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Vaida, T. S. (2016). Prokrastynatsiia yak komponent povedinky pratsivnykiv OVS ta yii profilaktyka pid chas profesiinoi pidhotovky kursantiv u VNZ MVS Ukrainy [Procrastination as a Component of behaviour of Workers of Departments of Internal Affairs and Its Precautions During Professional Preparation of Cadets at the Higher Institutes of Ministry of Internal Affairs of Ukraine]. *Law Bulletin*, 2, 197-211. [in Ukrainian].
3. Ivanukh, V. A. (2013). Psykholohichni chynnyky prokrastynatsii [Psychological factors of procrastination]. *Psykholohichni problemy suchasnosti: tezy X naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv ta molodykh vchenykh (11-12 kvitnia)* (pp. 24-26). Lviv. [in Ukrainian].
4. Koltunovych, T. A., & Polishchuk, O. M. (2017). Prokrastynatsiia – konflikt mizh «vazhlyvym» i «prijemnym» [Procrastination: the conflict between “important” and “enjoyable”]. *Young Scientist*, 5(45), 211-218. [in Ukrainian].
5. Motruk, T. O., & Stetsenko, D. V. (2014). Prokrastynatsiia yak inhibitor rozvytku uspishnoi osobystosti [Procrastination as an inhibitor of the development of a successful personality]. *Aktualni pytannia suchasnoi psykholohii: materialy I Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv, aspirantiv i molodykh vchenykh* (pp. 292-297). Sumy: Vyd-vo SumDPU imeni A. S. Makarenka. [in Ukrainian].
6. Kuritsyna, A. V., & Overchuk, V. A. (2019). Teoretychni pidkhody do vyznachennia psykholohichnoho zmistu fenomenu prokrastynatsii [Theoretical measures to defining the psychological content of the phenomenon of procrastination]. *Actual Problems of Psychology*, XI (19), 208-224. [in Ukrainian].
7. Burka, J., & Yuen, L. (1983). *Procrastination: Why you do it, what to do about it*.

Reading. Massachusetts: Addison Wesley.

8. Chu, A. H. C., & Choi, J. N. (2005). Rethinking procrastination: Positive effects of «active» procrastination behavior on attitudes and performance. *Journal of Social Psychology, 14*, 245-264.
9. Ferrari, J. R. (1990). Self-handicapping by procrastinators: Effects of task importance and performance privacy. *Doctoral dissertation*. Adelphi University, Garden City.
10. Kachgal, M. M., Hansen, L. S., & Nutter, K. J. (2007). Academic procrastination prevention/intervention: Strategies and recommendations. *Journal of Developmental Education, 25*, 14-24.
11. Milgram, N., & Tenne, R. (2000). Personality correlates of decisional and task avoidant procrastination. *European Journal of Personality, 14*, 141-156.
12. Milgram, N. A. (1992). Procrastination: A malady of modern time. *Boletín de Psicología, 35*(83), 102.
13. McCown, W., Johnson, J., & Petzel, T. (1989). Procrastination, a principal component analysis. *Personality and Individual Differences, 10*, 197-202.
14. Steel, P. (2007). The Nature of Procrastination: A Meta-Analytic and Theoretical Review of Quintessential Self-Regulatory Failure. *Psychological Bulletin, 133*.
15. Judy, W. (2017). The anatomy of procrastination – and how pupils can beat it. *The Science of Teaching and Learning*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/teacher-network/2015/oct/21/procrastination-how-school-pupils-can-beat-it>

Dolhonosenko Vladyslav - a postgraduate student at the Department of Social Psychology
Odesa I. I. Mechnikov National University

PROCRASTINATION AS A FACTOR OF EMOTIONAL ATTITUDE TOWARDS THE FUTURE

The relevance of studying the phenomenon of procrastination and its causes is constantly increasing in connection with the development and acceleration of scientific and technical progress. Modern society is oriented towards achievements. A person is constantly in the conditions of fulfilling obligations, which require compliance with deadlines. Issues of personal effectiveness, achievement of success and well-being are especially important. But staying in these conditions is increasingly reduced to procrastination, a phenomenon that becomes an obstacle to personal and professional effectiveness. The above forms the high interest of the scientific community to the study of the phenomenon of procrastination.

The article highlights the phenomenon of procrastination - a great psychological phenomenon that focuses not only on violations of the emotional and volitional sphere of the individual or psychological defenses. The article is also filled with a meaningful analysis of types of procrastination (domestic, that is, daily; neurotic; academic; compulsive) and consideration of their specific features. The determinants of procrastination and its serious consequences, which are traced as a certain psychological state, are considered: stress, a strong decrease in motivation, an obsessive sense of guilt, loss of productivity, and a decrease in self-esteem.

It was revealed that the problem lies in the negative consequences of procrastination on a person's professional activity, on a decrease in personal productivity, work capacity, which is manifested in an acute emotional experience of personal failure and dissatisfaction with one's own

work, as well as one's own results in the professional environment. Being as a stable model of behavior, procrastination is quite difficult to correct, the work will be effective only if the cause of the problem is determined and a person realizes what internal resources and potential he has.

Key words: procrastination, anxiety, perfectionism, behavior, fear, emotions.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2022

УДК 159.923.2

DOI: <https://doi.org/10.18524/2707-0409.2022.1-2.286665>

Кантарьова Наталія Василівна

к.психол.н., клінічний психолог КНП «Арцизька центральна опорна лікарня»
Одеська обл., м. Арциз, вул. Добровольського 5
e-mail:psiholog_psiholog@ukr.net
ORCID ID 0009-0002-4817-2277

Смокова Людмила Степанівна

к.психол.н., доцент, доцент кафедри практичної і клінічної психології
Одеського національного університету ім І.І. Мечникова
м. Одеса, в. Дворянська 2
e-mail:liudmyla.smokova@onu.edu.ua
ORCID ID 0000-0003-2478-0155

Дикіна Лариса Василівна

старший викладач кафедри практичної і клінічної психології Одеського
національного університету ім І.І. Мечникова
м. Одеса, в. Дворянська 2
e-mail:lordy2008@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-4393-1804

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ БЕЗРОБІТНИХ В СИТУАЦІЇ КАРАНТИНУ

Запровадження режиму самоізоляції та перехід багатьох організацій та установ на дистанційну або дистанційну роботу похитнуло економічну ситуацію у світі, в тому числі в Україні. Перебування в ситуації невизначеності тривалий час стало викликом для багатьох людей, у тому числі для безробітних. Ми знаємо про епідемії та пандемії в історії людства. Однак психологічних досліджень у цій галузі мало. Тому вивчення проблем соціально-психологічної адаптації безробітних до нових умов життя та надання психологічних рекомендацій є особливо актуальним.

Метою статті є дослідження деяких соціально-психологічних проблем адаптації безробітних в умовах карантину. Використовувалися такі методики: методика діагностики соціально-психологічної адаптації; тест смисложиттєвих орієнтацій; метод дослідження самоставлення.

Результати дослідження свідчать про те, що внаслідок втрати роботи, особистісних особливостей, стресових факторів у безробітних спостерігаються порушення соціально-психологічної адаптації. Вони переживають кризу сенсу життя, причому у чоловіків вона проявляється гостріше. У ситуації безробіття особистість трансформується як суб'єкт як професійної діяльності, так і цілісної життєдіяльності. Виявлено, що втрата роботи сприймається не лише як розрив зв'язків із робочим середовищем, якого потребує професіонал, а й як втрата здатності будувати індивідуальний життєвий шлях. Досліджувана тема є досить новою та мало розробленою та потребує подальшого детального дослідження та

вдосконалення методів психологічної корекції особистості безробітного.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, безробіття, пандемія, особистість, самоствалення.

Постановка проблеми. Пандемія COVID-19 та ситуація карантину стала серйозним випробуванням населення. Під час карантину суттєво змінився ритм та спосіб життя. Багато працездатних громадян втратили роботу. Рівень безробіття в Україні за методологією Міжнародної організації праці (МОП) рівень безробіття через карантинні обмеження значно виріс. Безробіття зростало помірно і не одразу. [6]

Карантин продовжує впливати на процеси соціального та індивідуального життя, що призводить до неможливості адаптуватися до нових умов, до порушення функціонування людини в різних сферах життєдіяльності. У періоди глибоких соціальних перетворень у державі найбільш гостро постають проблеми, пов'язані з порушенням психічного здоров'я.

Безробіття – це соціально-економічне явище, наявність у суспільстві частини економічно активного, працездатного населення, що певний час шукає, але не може знайти роботу, яку бажає і здатне виконувати. Відповідно до закону України «Про зайнятість населення» безробітними визнаються працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів та зареєстровані у державній службі зайнятості як ті, хто шукає роботу, готові та здатні приступити до відповідної роботи.

Тривале перебування у ситуації невизначеності стало викликом багатьом людям, зокрема безробітних. Нам відомі епідемії і *пандемії в історії людства*. Проте психологічних досліджень у цій галузі мало. Тому вивчення проблем соціально-психологічної адаптації безробітних до нових умов життя та надання психологічних рекомендацій є особливо актуальним.

Соціально-психологічна адаптація - це засіб захисту особистості, за допомогою якого послаблюються або усуваються внутрішня психологічна напруга, занепокоєння, дестабілізаційні стани, що виникли в людини під час взаємодії її з іншими людьми, суспільством загалом [2].

Розкриття соціально-психологічної структури особистості, її життєвого шляху, руху в системі суспільних відносин дає можливість побачити принципи, на основі яких формуються ті чи інші особистісні характеристики, діагностувати соціально-психологічні властивості особистості та впливати на них.

У зарубіжній літературі проблемі соціально-психологічної адаптації присвячені роботи Е. Еріксона, А. Маслоу, Г. Олпорта, Р. Лазаруса, у вітчизняній – О.Н. Дьоміна, О.І. Гринчук, М. М. Кононової, К. Р. Маннапової, О.П. Саннікової,

А.В. Фурманта ін.

Е. Еріксон вважає, що соціально-психологічна адаптація - це рівновага між вимогами довкілля та внутрішніми потребами особистості. Через їхню невідповідність виникає конфлікт, що породжує стан тривоги. На думку А. Маслоу і Д. Олпорта соціально-психологічну адаптацію слід розглядати як оптимальну взаємодію особистості та середовища. Мета адаптації представляється як досягнення позитивного духовного здоров'я [5].

З точки зору Р. Лазаруса, у процесі взаємодії із середовищем особистість отримує інформацію, яка суперечить її установкам. У результаті виникає неузгодженість між установкою особистості та образом реальної ситуації, що призводить до стану дискомфорту. Переживання дискомфорту спонукає індивіда до дії [7].

Процес адаптації безробітних передбачає, насамперед, адаптацію до нових вимог ринку праці та статусу безробітного. Ефективність проходження цього процесу може залежати від низки чинників, таких як адекватність уявлень рівня об'єктивної та суб'єктивної оцінки конкурентоспроможності; індивідуальні особливості особистості безробітних (інтернальність, адекватна самооцінка, самоприйняття, самовпевненість); від емоційного стану безробітного тощо [3].

Однак процес адаптації в ситуації безробіття ускладнений, динаміка його перетворень зумовлена впливом як ситуації карантину, так і низки психологічних та особистісних особливостей. Затримка психологічної перебудови на одній із фаз призводить до того, що людина потрапляє до лав «хронічних» безробітних. У зв'язку з цим виникає необхідність у створенні стабільних стимулюючих умов, що спрямовують активність безробітних у потрібне русло.

Аналіз літератури засвідчує недостатню вивченість специфіки протікання адаптивного процесу безробітних в умовах карантину. Ці проблеми потребують подальшого детального дослідження.

Мета статті - вивчення деяких соціально-психологічних проблем адаптації безробітних у ситуації карантину.

У дослідженні взяли участь 87 респондентів, які є безробітними понад один рік і 93 респондентів, які працюють. За статевою ознакою розподіл у групі безробітних такий: 36 чоловіків і 51 жінка, у групі працевлаштованих - жінок 36, чоловіків 57. Вік від 30 до 45 років.

Дослідження проводилося в м. Одеса та м. Арциз (Одеської області) 2021 року. Першу групу склали респонденти, які працюють, другу – безробітні.

Були використані такі методики: методика діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс, Р. Даймонд); тест смисложиттєвих орієнтацій (Дж. Крамбо, Л. Махолик); методика дослідження самоствавлення (С.

Пантелеев).

Результати дослідження за допомогою методики діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда показали, що більшою мірою на ефективність процесу адаптації впливають соціально-значущі якості безробітних. Між результатами дослідження двох груп респондентів спостерігаються відмінності.

У групі працевлаштованих (1 група) практично всі респонденти потрапляють у рамки "норми" за шкалами. У безробітних (2 група) перевищення норм простежується за такими шкалами: адаптивність-дезадаптивність (дезадаптивність вища), прийняття - неприйняття себе (неприйняття вища), прийняття - неприйняття інших (неприйняття вища), домінування - відомість (відомість вища), емоційний комфорт - дискомфорт (дискомфорт вищий). Респонденти другої групи перебувають у стані психологічного стресу. У цьому стані людина починає перебільшувати небезпеку свого становища, сприймає його вже не як відпочинок (як це часто буває на початку), а як ситуацію, що емоційно напружує (див. таблицю 1).

Таблиця 1.

Середні значення за групами (методика діагностики соціально-психологічної адаптації).

№	Шкали	Бали		№	Шкали	Бали	
		2 група	1 група			2 група	1 група
1	Адаптивність	124,0	133,1	5	Емоційний комфорт	14,6	24,7
	Деадаптивність	138,2	71,3		Емоційний дискомфорт	31,3	15,3
	Брехливість "-"	18,1	19,0		6	Внутрішній контроль	48,7
Брехливість "+"	17,3	18,5	Зовнішній контроль	37,9		19,8	
3	Прийняття себе	37,7	43,8	7	Домінування	9,5	9,7
	Неприйняття себе	23,4	15,9		Відомість	21,0	16,2
4	Прийняття інших	19,8	24,6	8	Експатизм (відхід у себе)	22,7	13,8
	Неприйняття інших	21,7	16,3				

Примітка: 1 група – працевлаштовані, 2 група – безробітні.

Крім того, у низці випадків є реакції дезадаптації, що проявляються у здоров'ї, психіці, соціальному становищі безробітного. Висока емоційність, уразливість, вразливість, підвищена відповідальність стримують прояв агресії до оточуючих і спрямовують її на себе. Аутоагресія може призвести до того, що

людина проявляє поведінку, не властиву їй у звичайному стані, підвищується емоційна збудливість, знижується стійкість до стресу, пригнічується активність, що призводить до відмови від діяльності або після однієї-двох спроб, або взагалі до спроби будь-що зробити – «все одно нічого не вийде».

Шкала «внутрішній – зовнішній контроль»: серед безробітних показники за шкалою зовнішній контроль перевищують норму. Здатність людини брати на себе відповідальність за різні сторони свого життя і насамперед за свій професійний шлях є одним із найважливіших чинників адаптації. Локалізація контролю особистості - це система переконань людини щодо того, де розташовуються сили, що впливають на її долю і результат будь-яких її дій: у ній самій чи в якихось зовнішніх чинниках. Ймовірно, респонденти другої групи вважають, що події, які відбуваються з ними, є результатом дії зовнішніх сил - випадку, інших людей тощо.

Локалізація контролю не є чимось раз і назавжди незмінно заданим. Необхідно підвищити рівень внутрішнього контролю людини, що, своєю чергою, підвищить ступінь адаптивності та допоможе вийти із ситуації хронічного безробіття.

Шкала «Експатизм (відхід у себе)»: у досліджуваних безробітних за цією шкалою також спостерігається перевищення норм. Хаотичні пошукові дії, характерні для початкового періоду безробіття, себе не виправдовують. Безробітні часто стикаються з відмовою в роботі, що, своєю чергою, підвищує їхній ступінь фрустрованості та призводить до пасивності поведінки. Імовірно, для безробітних характерні низький рівень саморегуляції, готовності до зміни, рефлексивності, а також високий рівень закритості.

Показники у чоловіків і жінок обох груп відрізняються. У безробітних чоловіків порівняно з жінками криза сенсу життя протікає в гострішій формі.

Таблиця 2.

Середні значення чоловіків та жінок (методика діагностики соціально-психологічної адаптації)

	Шкали	Чоловіки		Жінки	
		1 група	2 група	1 група	2 група
A	Адаптація	28,5	48,2	25,7	53,1
S	Самоприйняття	27,0	47,9	25,7	49,4
L	Прийняття інших	19,2	62,9	21,5	65,2
E	Емоційна комфортність	23,5	56,1	18,4	57,3
I	Інтернальність	28,6	46,1	25,1	46,4

D	Прагнення до домінування	94,2	68,8	83,8	67,5
----------	--------------------------	------	------	------	------

Примітка: 1 група – працевлаштовані, 2 група – безробітні.

Результати дослідження свідчать про те, що жінки виявляються більш адаптивними, емоційно стійкими, у них менше порушене самоприйняття через різні причини.

За результатами діагностики при використанні тесту смисложиттєвих орієнтацій (див. таблицю 3) у безробітних людей або не формуються, або розпадаються довгострокові цілі (26,5), що мають надавати життю осмисленості, спрямованості та часової перспективи (24,1); їх не захоплює процес життя в сьогоденні; їм бракує відчуття успішності самореалізації в минулому та відчуття продуктивності прожитих років (21,2). Крім того, у них ослаблений суб'єктивний контроль над перебігом власного життя (19,7); процесом змін власної особистості знижений рівень осмисленості, підконтрольності та задоволеності сигналізують лише про нестачу суб'єктивного добробуту в ситуації втрати роботи, але ще не доводять наявність суб'єктивного неблагополуччя, а тим паче смисложиттєвої кризи в розвитку особистості безробітного (25,8).

Таблиця 3.

Середні значення в групах(тест смисложиттєвих орієнтацій)

Шкали	1 група	2 група
1 — Цілі	31,1	26,5
2 — Процес	27,6	24,1
3 — Результат	24,6	21,2
4 — ЛК-Я	22,3	19,7
5 — ЛК-життя	28,4	25,8
Загальний показник	97,4	85,9

Примітка: 1 група – працевлаштовані, 2 група – безробітні.

Смисложиттєву кризу слід розглядати як стійкий стан особистості, спричинений тривалою констеляцією зовнішніх і внутрішніх умов, що створюють нерозв'язні або невирішені суперечності в пошуку та здійсненні сенсу життя. Критично низький рівень осмисленості життя в нових умовах, які створені внаслідок запровадження карантинних заходів, виступає необхідною, але недостатньою умовою настання кризи.

Перебіг кризи може різнитися залежно від того, який сенс безробітний надає матеріальному достатку у своєму житті. Він буде відносно м'яким і

гладким, якщо матеріальні блага для безробітного наділені інструментальним смислом, а не смислом граничної життєвої цінності. У цій ситуації змістовні перебудови смислу життя можуть і не знадобитися, а розв'язка кризи настане внаслідок підшукування альтернативних засобів і обхідних шляхів реалізації смислу життя замість втраченим економічним можливостям.

Під час аналізу чинників адаптації безробітних до нових соціальних умов (до умов карантину) і до ринку праці було встановлено, що цей процес має чітко виражені особливості, які проявляються у формуванні стану безробіття. Базовою закономірністю розвитку стану безробіття виступає характеристика динаміки формування стресу.

Згідно з вимогами до опрацювання даних тесту смисложиттєвих орієнтацій (Дж. Крамбо, Л. Махолик), у досліджуваних групах виведено такі середні значення (див. рисунок 1).

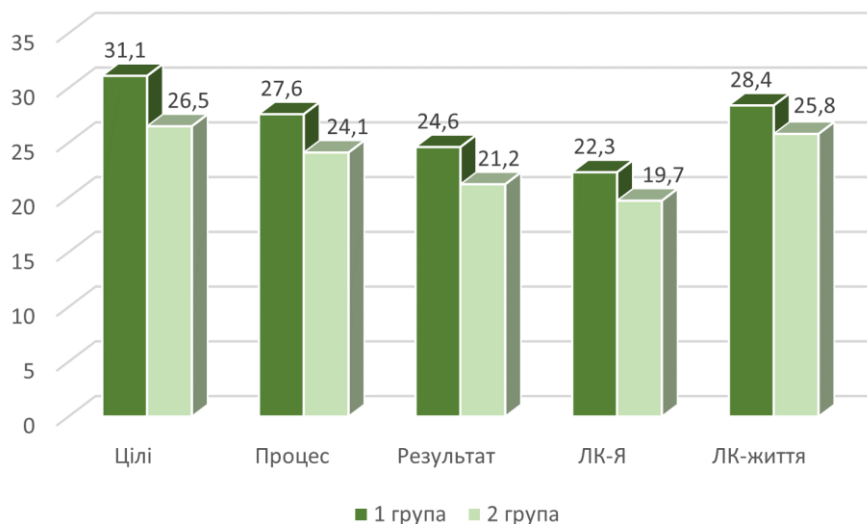

Рис.1 Середні значення в групах (тест смисложиттєвих орієнтацій), де 1 група – працевлаштовані, 2 група – безробітні

У безробітних людей або не формуються, або розпадаються довгострокові цілі (26,5), що мають надавати життю осмисленості, спрямованості та часової перспективи (24,1); їх не захоплює та не захоплює процес життя в сьогоденні; їм бракує відчуття успішності самореалізації в минулому та відчуття продуктивності прожитих років (21,2). Крім того, у них ослаблений суб'єктивний контроль над перебігом власного життя (19,7) і процесом змін власної особистості. Знижений рівень осмисленості, підконтрольності та задоволеності сигналізують лише про нестачу суб'єктивного благополуччя в ситуації втрати роботи, але ще не доводять наявності суб'єктивного неблагополуччя, а тим паче смисложиттєвої кризи в розвитку особистості безробітного (25,8).

Смисложиттєву кризу слід розглядати як стійкий стан особистості,

спричинений тривалою констеляцією зовнішніх і внутрішніх умов, що створюють нерозв'язні або невирішені суперечності в пошуку й здійсненні сенсу життя в умовах карантину. Критично низький рівень осмисленості життя виступає необхідною, але недостатньою умовою настання кризи.

Перебіг кризи може різнитися залежно від того, який сенс безробітний надає матеріальному достатку у своєму житті. Він буде відносно м'яким і гладким, якщо матеріальні блага для безробітного наділені інструментальним смислом, а не смислом граничної життєвої цінності. У цій ситуації змістовні перебудови смислу життя можуть і не знадобитися, а розв'язка кризи настане внаслідок підшукування альтернативних засобів і обхідних шляхів реалізації смислу життя натомість втраченим економічним можливостям.

Далі подано аналіз результатів дослідження за статевою ознакою (див. таблицю 4). У чоловіків порівняно з жінками групи безробітних криза сенсу життя протікає в гострішій формі.

Таблиця 4.

Дані дослідження чоловіків і жінок (тест смисложиттєвих орієнтацій)

Шкали	Чоловіки		Жінки	
	1 група	2 група	1 група	2 група
1 — Цілі	31,8	28,5	29,0	25,7
2 — Процес	28,17	27,0	25,3	25,7
3 — Результат	25,3	19,2	23,4	21,5
4 — ЛК-Я	23,4	23,5	19,8	18,4
5 — ЛК-життя	28,4	28,6	26,5	25,1
Загальний показник	98,7	94,2	94,4	83,8

Примітка: 1 група – працевлаштовані, 2 група – безробітні.

Безробіття, особливо під час карантину, завдає більшої психологічної шкоди чоловікам, помітніше шкодить їхньому соматичному і психічному здоров'ю. Це пов'язано з тим, що чоловіки обіймають вищі посади, швидше досягають керівних посад в організаціях і підіймаються вище «кар'єрними сходами». Звільнення або скорочення з роботи сильніше нищить психічне благополуччя і фізичне здоров'я чоловіків, оскільки їхні соціально-економічні втрати явно переважають втрати жінок в аналогічній ситуації.

Крім цього, чоловіки, які втратили роботу, не здатні гнучко компенсувати розпад професійного статусу виконанням сімейних ролей, а їхня гендерна ідентичність "розмивається" втратою роботи набагато помітніше, ніж у жінок.

Результати діагностики при використанні методики дослідження самоствавлення. Бали за дев'ятьма шкалами, пропонованими автором методики, були переведені в стени. Відзначено підвищення показників у групи безробітних за багатьма шкалами (див. таблицю 5).

Таблиця 5.

Середні показники за групами(методика дослідження самоствавлення)

Шкали	1 внутрішня чесність	2 самовпевненість	3 самокерівництво	4 дзеркальне Я	5 самоцінність	6 самоприйняття	7 самоприв'язаність	8 внутрішня конфліктність	9 самозвинувачення
Групи									
1	5.5	7.9	6.5	7.3	6.3	6.9	4.2	6.1	5.7
2	7.4	4.1	5.0	5.7	5.8	5.1	5.7	7.4	7.9

Примітка: 1 група – працевлаштовані, 2 група – безробітні.

Респонденти другої групи (безробітних) більшою мірою сумніваються у здатності викликати повагу (4,1), підвладні впливом обставин, нездатності протистояти долі, поганій саморегуляції, розмитому фокусу Я, у них відсутня тенденція пошуку причини вчинків і результатів у собі самому (5,0). У них виявлено ригідність Я-концепції, прив'язаності, небажання змінюватися на тлі загального позитивного ставлення до себе (5,7). Недостатнє самоприйняття також притаманне безробітним респондентам, що є важливим симптомом внутрішньої дезадаптації (5,1). наявності внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоди з собою, тривожно-депресивних станів, супроводжуваних переживанням почуття провини. Крім цього, у них постійна незадоволеність і суперечки протікають на тлі неадекватно заниженої самооцінки, що призводить до сумнівів у своїй здатності щось зробити або змінити (7,9).

Надмірні самокопання і рефлексія протікають на загальному негативному емоційному тлі стосовно себе. Причому конфліктна аутокомунікація не тільки не приносить полегшення, а, навпаки, лише посилює негативні емоції. Також це є свідченням інтрапунітивності, самозвинувачення, готовності поставити собі за провину свої невдачі, власні недоліки.

Високі значення за 8-ю та 9-ю шкалами за загального зниження профілю за попередніми параметрами є індикаторами внутрішньої дезадаптації та кризової ситуації.

При аналізі результатів по трьом незалежним факторам «самоповага», «аутосимпатія» і «внутрішня невлаштованість», було виявлено підвищення показників по останньому фактору (14,9) групи безробітних, що може свідчити

про дезадаптацію особистості та про потребу респондентів у психологічній допомозі.

У цьому дослідженні міжстатева відмінність за силою смисложиттєвої кризи може бути зумовлена схильністю чоловіків черпати смисл життя з кар'єрних досягнень, суспільного визнання, професійного престижу, матеріального добробуту, посадового впливу та інших джерел, локалізованих у професійній сфері. Жінки в ситуації втрати роботи менш схильні до кризи, оскільки їхні смисложиттєві цінності не так жорстко прив'язані до сфери професійної праці.

Під час аналізу чинників адаптації безробітних до нових соціальних умов і до ринку праці було встановлено, що цей процес має чітко виражені особливості, які проявляються у формуванні стану безробіття. Базовою закономірністю розвитку стану безробіття виступає характеристика динаміки формування стресу. У результаті у безробітних поступово формується психологічна готовність до прийняття нового статусу.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Стан безробіття призводить до порушення структур особистості, внаслідок чого в людини формується нова соціальна ідентифікація - безробітного. Системоутворювальним чинником цієї нової структури особистості є конкурентоспроможність, в основі якої лежить самооцінка значущості себе як працівника, загальний рівень прийняття себе.

Тривала відсутність роботи, ситуація невизначеності, спричинена карантинними заходами, неминуче супроводжується змінами в поведінці людини. Найпростішими є зміни, що мають зовнішній характер і стосуються, наприклад, організації дня. Коли в безробітного з'являється багато вільного часу, режим дня втрачає для нього актуальність: людина пізно лягає і пізно встає. Через обставини, вона може весь день перебувати вдома, втрачається орієнтир день-ніч тощо. Подібні дії безробітного є наслідком природної втрати часових орієнтирів. Змінюється також просторова організація поведінки. Для безробітного стає несуттєвим поділ простору на домашній і робочий.

Карантин продовжує впливати на процеси соціального та індивідуального життя. Безробіття чинить негативний вплив на фізичне і психічне здоров'я особистості, міжособистісні та сімейні стосунки, має негативні наслідки у вигляді деструктивних форм поведінки, а також погіршення матеріального, соціального і професійного статусу суб'єкта. У зв'язку з цим існує гостра потреба в розробленні програм корекції, навчання, консультування, надання психологічної допомоги безробітним з метою оптимізації подолання ними цієї кризи з найменшими втратами, збереження психічного здоров'я та нормалізації соціального функціонування суб'єкта.

Список літератури

1. Бойко Г.В. Зміни уявлення про себе в умовах втрати та відсутності роботи / Г.В. Бойко // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць / Ін-т психології імені Г.С. Костюка АПН України. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. - 2003. - Т. 1, Вип. 11. - С. 10–13.
2. Киричук О.В. Психологія особистості / О.В. Киричук. - К: ШК ДСЗУ, 2003. - 485 с.
3. Максимець С.М. Особистість та психологічний статус безробітного / С.М. Максимець // Вісник КІБІТ. – 2019. - Випуск №1(39). - С.67-72.
4. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості / А.В. Фурман // Наукове видання. - 2000. - Тернопіль: Економічна думка, - 198 с.
5. Рудюк О. В. Перспективні напрями вивчення безробіття в зарубіжній науковопсихологічній традиції / О.В. Рудюк // Психологічні перспективи. - 2012. - № 20. - С. 201-211.
6. Сахно Г. Адаптація ринку праці України під час пандемії COVID-19: аналіз та рекомендації: Дослідження політики. / Г. Сахно, Д. Заха, М. Репко. - German Economic Team: Берлін-Київ, лютий 2021. - 21 с.
7. Lazarus R. S. Psychological stress and the coping process / R.S. Lazarus. - N. Y.: McGraw-Hill, 1966. - 257 p.

Nataliia Kantarova

PhD in Psychological Sciences, clinical psychologist Municipal non-commercial enterprise “Artezka central support hospital” of Arciz city council, Dobrovolskogo Str. 5, Arciz, Odessa region, Ukraine.

Liudmyla Smokova

PhD in Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Practical and Clinical Psychology, Odessa I.I. Mechnikov National University, Odesa, Ukraine.

Larisa Dykina

senior lecturer of the Department of Practical and Clinical Psychology, Odessa I.I. Mechnikov National University, Odesa, Ukraine.

PROBLEMS OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF THE UNEMPLOYED IN QUARANTINE CONDITIONS

The article provides a comprehensive theoretical, methodological and applied approach to the study of the features of the social and psychological adaptation of the unemployed in quarantine conditions. The introduction of the self-isolation regime and the transition of many organizations and institutions to remote or remote work has shaken the economic situation in the world, including in Ukraine. Being in a situation of uncertainty for a long time has become a challenge for many people, including the unemployed. We know about epidemics and pandemics in human history. However, there are few psychological studies in this field. Therefore, studying the problems of socio-psychological adaptation of the unemployed to new living conditions and providing psychological

recommendations is particularly relevant.

The purpose of the article is to study some socio-psychological problems of adaptation of the unemployed in quarantine conditions. The following methods were used: diagnostic method of social and psychological adaptation; test of meaningful orientations; a method of self-assessment research.

The results of the study indicate that as a result of job loss, personal characteristics, and stress factors, the unemployed have impaired socio-psychological adaptation. They experience a crisis of the meaning of life, and it manifests itself more acutely in men. In a situation of unemployment, a person is transformed as a subject of both professional activity and integral life activities. It was found that the loss of a job is perceived not only as a break in ties with the working environment that a professional needs, but also as a loss of the ability to build an individual life path. The topic under study is quite new and poorly developed and requires further detailed research and improvement of methods of psychological correction of the unemployed person's personality.

Key words: socio-psychological adaptation, unemployment, pandemic, personality, self-attitude.

References

1. Boiko, H.V. (2003) Zminy uivlennia pro sebe v umovakh vtraty ta vidsutnosti roboty [Changes in self-image in conditions of job loss and absence] // *Aktualni problemy psykholohii: zb. nauk. prats / In-t psykholohii imeni H.S. Kostiuka APN Ukrainy. T. 1: Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia – Organizational psychology. Economic psychology. Social psychology, Vol. 11*, 10–13 [in Ukrainian].
2. Kyrychuk, O.V. (2003) *Psykholohiia osobystosti. [Personality psychology]*. K: ShK DSZU [in Ukrainian].
3. Maksymets, S.M. (2019) Osobystist ta psykholohichniy status bezrobitnoho [Personality and psychological status of the unemployed] // *Visnyk KIBIT – Herald KIBIT, Vol. №1(39)*, 67-72 [in Ukrainian].
4. Furman, A.V. (2000) *Psykhodiahnostyka osobystisnoi adaptovanosti: Naukove vydannia [Psychodiagnosis of personal adaptability: scientific edition]*. Ternopil: *Ekonomichna dumka – Ternopil: Economic thought* [in Ukrainian].
5. Rudiuk, O.V. (2012) *Perspektyvni napriamy vyvchennia bezrobittia v zarubizhnii naukovopsykholohichnii tradytsii [Promising directions of unemployment research in the foreign psychological tradition]*. *Psykholohichni perspektyvy – Psychological perspectives*, 20, 201-211. [in Ukrainian].
6. Sakhno H., Zakha, D., & Repko, M. (2021) *Adaptatsiia rynku pratsi Ukrainy pidchas pandemii COVID-19: analiz ta rekomendatsii: Doslidzhennia polityky [Adaptation of the Ukrainian labor market during the COVID-19 pandemic: analysis and recommendations: Police Research]*. *German Economic Team: Berlin-Kyiv - German Economic Team: Berlin-Kyiv*, 2, 21 [in Ukrainian].
7. Lazarus R. S. (1966) *Psychological stress and the coping process*. N. Y.: McGraw-Hill, 257 [in English].

Стаття надійшла до редакції 16.09.2022

УДК 159.923

DOI: <https://doi.org/10.18524/2707-0409.2022.1-2.286667>

Kolohryvova Nadiia

Senior Lecturer of the Department of Practical and Clinical Psychology,

Odesa I. I. Mechnikov National University

e-mail: kolohryvovanadiia@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3126-2439

FEATURES OF PERSONAL ADAPTATION RESOURCES IN CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The article is devoted to the analysis and systematization of the concepts "personality adaptation", "personality adaptation resources", "viability", "adaptation potential" that exist in psychological literature. An analysis of options for personal adaptation in war conditions is given, as well as various classifications of personal resources, their criteria and properties. The individual's own approach to understanding the phenomena of personal adaptation in the conditions of military conflict and personal adaptive resources is indicated. Factors of adaptability and possibilities of maximum formation of personal resources in the conditions of martial law are considered.

One of the most important issues not only for Ukraine, but also for the whole world based on the Ukrainian experience, is the research and development of adaptive resources of the individual in the conditions of martial law and in general in the conditions of the protection of Ukraine during the Russian-Ukrainian war and after it.

Both domestic and foreign publications devoted to the topic of the analysis of the adaptive resources of the individual during the Russian-Ukrainian war are extremely few at the moment due to the lack of analogues of a similar situation in modern European life. That is why this issue is so unique both for the European space and for the entire international community.

Both since 2014, and even more massively - since February 24, 2022, there is an incredible, very large, psychological and emotional burden not only on the entire Ukrainian society, but also on each individual person due to military actions on the territory of Ukraine.

The main problem for every person in such conditions is the need to constantly strengthen personal resources in order to be able to adapt not only to rapidly changing socio-economic conditions, but also to compensate for the feeling of a threat to one's life and loved ones every moment. After all, if a person had to save himself and his family, then he needed to evacuate from the place of hostilities, leaving all his property, household, or move to the safest places in his native Ukraine (although there was still a periodic air raid and the threat of Russian missile strike) or emigrate to other countries that support Ukraine, or for some time be forced to live under conditions of temporary occupation by Russian troops.

Key words: personality adaptation, adaptability, adaptive resources, criteria for the adaptability of personality resources, resource classification, viability, life crisis, adaptability factors, resilience, reintegration, cultural intelligence, ethnic identity.

Problem statement. One of the most important issues not only for Ukraine, but also for the whole world based on the Ukrainian experience, is the research and development of adaptive resources of the individual in the conditions of martial law and in general in the conditions of the protection of Ukraine during the Russian-Ukrainian war and after it.

Both Ukrainian and foreign publications devoted to the topic of analysis about the adaptive resources of the individual during the Russian-Ukrainian war are extremely few at the moment due to the lack of analogues of a similar situation in modern European life. That is why this issue is so unique both for the European space and for the entire international community.

Both since 2014 and even more massively - since February 24, 2022, there is an incredible psychological and emotional burden not only on the entire Ukrainian society, but also on each individual person due to military actions on the territory of Ukraine.

The main problem for every person in such conditions is the need to constantly strengthen personal resources in order to be able to adapt not only to rapidly changing socio-economic conditions, but also to compensate for the feeling of a threat to one's life and loved ones every moment. After all, if a person had to save himself and his family, then he needed to evacuate from the place of hostilities, leaving all his property, household, or move to the safest places in his native Ukraine (although there was still a periodic air raid and the threat of Russian missile strike) or emigrate to other countries that support Ukraine, or for some time be forced to live under conditions of temporary occupation by Russian troops.

Formulation of the problem. Adaptation of personality in the conditions of war is an important topic for research. Although in general, personal adaptation is a process by which a person is able to adapt to changes in his environment and function effectively in it, and this is one of the key aspects of his development and self-realization [7, 11, 16, 24, 25, 29, 31, 32, 33], however, a military conflict on the territory of any country has a great impact on the physical and psychological well-being of its population. Therefore, it is very important to describe the nature of the process of personal adaptation, its components, the analysis of personal resources and vitality, necessarily taking into account such indicators as cultural intelligence and ethnic identity [8, 10].

In the process of analyzing the existing approaches to the concept of "adaptation of personal resources", the fact emerged that modern research has not yet formed generally accepted definitions of both the above-mentioned concept itself and the process to which it refers. This applies to both domestic and foreign scientific literature. There are differences in the concept of the criteria of personality resources and their properties, in the implementation of hidden reserves of the personality and the disclosure of its potential, in the understanding of the term "adaptive resources". Differences in the disclosure and interpretation of the conceptual series related to a deeper understanding of the process of adaptation of personal resources during the Russian-Ukrainian war can be clearly traced depending on the author's scientific interests, theoretical approaches, the country of scientific research, and the cultural and social environment. In general, this concept is often used as a synonym along with other similar terms and replaced by them [7, 8, 10, 11, 16, 23, 24, 29, 31, 33].

The purpose of the article. Given the fact that in psychological science there are certain achievements in the study of issues about adaptive resources of the individual in conditions of life crises, the problem of studying the structure and mechanisms of their formation cannot be considered solved. That is why the purpose of this work is the analysis and systematization of psychological concepts that reveal the structure, factors and mechanisms of adaptive resources of the individual during the war.

Research results. The analysis of the available literature proved that at the current stage of the development of psychological science, the study of the problem of adaptation resources of the individual in the conditions of war did not receive a comprehensive study. It is possible to indicate some directions of existing studies of personality adaptation in war conditions:

1. The question of the psychological consequences of war: many researchers, both Ukrainian and foreign, focus on the study of military psychology and post-traumatic stress disorder (PTSD). This includes PTSD symptom analysis as well as stress management and psychological rehabilitation for individuals. For example, in the article by Orlovska O.A. (2020) examines the psychological consequences of war for combatants and their family members and ways to overcome their stress [31]. The work of American scientists Christine Elnitsky, Michael Fisher and Kara Blevins "Reintegration of servicemen and veterans: conceptual analysis, unified definition and key areas" [23] is of practical importance. The authors investigated the problem of valid measurement of psychosocial reintegration and options for psychological readaptation. Various concepts of psychosocial adaptation of servicemen were clarified and the factors of their choice in real life were outlined.

2. Social dynamics: Some studies focus on the study of the impact of war on the social context, particularly on the family, social relations and gender positions. For example, the works of Berezdetskaya L. [2], Kharchenko O., Mromornova O. [15], Bryndikova Yu.L. [4], Buryak O.O. [5], Galetska I. [6], Babova K.D., [1] investigates the role of both men and women in war conditions and their social adaptation.

3. Personality adaptation strategies: other studies focus on identifying the strategies that people use to adapt to military conflict [5]. For example, a study was conducted in 2016 by scientists of Taras Shevchenko KNU on the initiative of the Fund of War Veterans and ATO Participants, its results are presented in a number of publications [2; 3]. Also, the "Ukrainian Association of Specialists for Overcoming the Consequences of Psychotraumatic Events" with the support of the "Renaissance" International Foundation conducted a study "Psychological and social assistance through the eyes of ATO veterans" [4]. The basis of modern approaches to the diagnosis and correction of the psychological consequences of war is the concept of delayed reactions to traumatic stress, which has been developing recently. According to DSM-5, post-traumatic stress disorder occurs as a delayed and/or prolonged reaction to a stressful event or situation (short-term or long-term) of an exceptionally threatening or catastrophic nature, which can cause general distress in almost any person (for example, natural or man-made disasters, hostilities, accidents, accidental presence at

the scene of the violent death of others, victims of torture, terrorism, rape or other crime) [26]. PTSD develops in 20-25% of people who were exposed to stress, but still maintained their physical health; among the wounded, the prevalence of these violations is about 40% [4, 5].

One of the first scientists who made an attempt to specify the meaning of the concept of adaptive potential at the physiological level was Hans Selye, who reduced it to a source of deep and surface energy. Thus, three main provisions of Hans Selye's adaptation concept were highlighted: 1) Physiological reaction to stress does not depend on the nature of the stressor (the syndrome of the corresponding reaction is a universal model aimed at preserving the integrity of the organism). 2) In the dynamics of the development of the general adaptation syndrome, there are three stages of adaptation: the stage of anxiety (mobilization), which leads to a temporary decrease in the body's resistance, the stage of resistance (sustainable adaptation to the action of the stressor) and the stage of exhaustion as a result of the depletion of adaptation capabilities. 3) If the protective reaction is prolonged and exhausts the resources of physiological mechanisms, then a disease occurs and eventually the organism dies [7].

However, the ability to overcome stress and go through crisis periods in life is supported by such a factor as psychological resilience (from the English resilience — elasticity, elasticity) [19, 29, 32]. This very significant indicator of personality adaptation is considered in the works of Bonanu G.A. (2004), Mastena A.S. (2011), Berta K.B. (2012), where the concepts of resilience and recovery after stress are separated [19, 23, 33].

The cultural aspects of the psychological and social adaptation of the individual are devoted to the study of Linda Cooper, Nick Cuddick, Lauren Godyer, Alex Cooper, Matt Fossey "Transition from military to civilian life: a study of cultural competence" [21, 27], where they reveal the influence of such factors as gender and identity, and the very process of social adaptation of military personnel is considered in the context of Pierre Bourdieu's concepts - habitus, capital and social field.

In the process of social and psychological adaptation of an individual, some authors pay special attention to the stages and inherent factors of adaptation resources. For example, Yu. Bokhonkova in the article "Psychological features of the manifestation of adaptive resources of the individual under the influence of self-esteem" highlights the features of the manifestation of stressful experiences of the individual at the psychological level: the author analyzes the role of emotional regulators of behavior, the stability of cognitive functions, individual methods of compensation and overcoming difficulties, the concept of "adaptive potential of the individual" [3].

The classification of personal resources by A. Hammer and M. Tsainder includes five areas of human activity: the sphere of cognition and ideas, the sphere of feelings, relationships with people, spirituality and physical existence. These scientists grouped personal resources into 5 main groups:

- 1) worldview and beliefs of a person, strength of spirit;

2) intelligence, creativity, interest in the world;

3) systems of skills, abilities, and knowledge;

4) energy resource;

5) personality properties aimed at resisting destructive actions (sustainability, purposefulness, optimism, locus of control, etc.) The "energy resource" category includes physical and mental health, human endurance, and temperamental characteristics [17, 30].

Vitality or "hardiness" as a special resource of the individual is described in the works of S. Muddy and S. Kobas. In their opinion, three most important components are distinguished in the structure of this life disposition: acceptance of obligations, control and challenge [7, 25, 28,].

In the works of many scientists, it has been studied that each person has his own, unique set of adaptive resources. Resources can be actively used or be "in reserve" - that is, in a potential state [7, 16, 17, 18, 20, 32].

Resources are in two functional states: actual and potential. When the conditions offered to a person by the situation go beyond the actual resource of the subject, his potential resource is activated [7, 9].

Thus, the theoretical analysis of research on the socio-psychological adaptation of the individual in the conditions of war in Ukraine allows us to define adaptation as a complex multidimensional process of interaction, as a result of which a new positive psychological and socio-cultural identity is formed, which is adequate to all the changes that occur as a result of the war conflict. This is considered as a process of positive personality development, increasing its potential when included in the system of interpersonal relations and finding conditions for compensating its needs for self-respect and self-realization. Adaptation can be positively or negatively influenced by various factors. For example, factors of one type can significantly affect the success of adaptation, facilitate the period of adaptation to new rules, strengthen the individual's healthy confidence and vitality, and also help to keep positive changes in focus. Factors of a different type can significantly complicate the adaptive period of the personality in the conditions of martial law, strengthen the negative view on the assessment of life situations [20].

Regarding the use of the resource approach when studying the features of a person's mental activity in conditions of informational stress, some authors indicate that a person has variable but limited resources at his disposal at every moment of time [21]. That is, the means of processing information that a person possesses at each moment of time are limited. At the same time, a person has the ability to flexibly distribute these resources between different tasks. A real or imagined lack of a resource (loss of part of a resource, delay in recovery of a spent resource, exceeding the requirements of the environment over the available resource) causes psychological stress [21, 22].

E.A. Sergienko mentions these properties when analyzing the problem of behavior control, self-regulation based on human resources [7]. It presents the model

of the "strength of resources" (Strength model) of R. Baumsteister, B. Schmeichel and K. Vogs [7], the main idea of which can be described by six main provisions: 1) actions of self-regulation consume limited resources, so that after performing such actions, the individual stock of these resources is temporarily reduced; 2) when resources are depleted, the individual is less effective in other tasks of self-regulation; 3) the same resources are used for a wide range of regulatory activity; 4) resources like energy or strength can be restored after rest or with the help of other mechanisms; 5) self-control training can lead to long-term growth of the psyche's ability to self-regulate; 6) an individual can change his behavior long before the resources are spent [7].

At the same time, other authors emphasize the individuality of the set of resources that a person possesses at a certain point in time. "The expressiveness of the allocated resources has a purely individual pattern, that is, the ratio of cognitive, emotional and volitional abilities is presented in a person in different ratios. This assumption leads to a hypothesis about the uniqueness of behavior control and desired regulation styles" [7].

Thus, personal resources are a set of individual material and immaterial, intra- and interpersonal values that potentially allow a person to satisfy certain life needs and ultimately determine his relationship with the world and himself. At each moment of time, a person possesses an individual set of resources. Human activity is the consumption of these resources, the efficiency of their use determines the effectiveness of actions [12].

Resources are specific, that is, they are designed to meet a certain range of needs. However, they have the property of interchangeability, that is, at the moment of an acute shortage of a resource, a person is forced to compensate for it by spending disproportionately larger amounts of other resources, thus the possibilities of this conversion are limited by the available resources themselves. Resource recovery is possible through rest or other mechanisms. Resources can be formed and strengthened in the process of human activity [7].

The set of perceived available resources is a determining factor in the choice of behavioral strategies. Actualization of the subject's resources determines the choice of behavior strategy and the success of its implementation [7, 12].

In general, in a period of war, no man can be sure that the status he has now will be the same in terms of prestige or profitability in the near future. Under such living conditions, every person wants to have a certain stable, fundamental affiliation - and this becomes ethnic identity [6, 8].

The problem of ethnic identity is the object of scientific interest of both domestic and foreign scientists of various fields. In modern socio-psychological studies, ethnic identity is defined as a certain ethno-psychological phenomenon, as an important component of self-awareness [8].

As a rule, ethnic identity is formed and exists in the context of psychosocial experiences and processes with which a person identifies himself or is identified by other people who consider themselves members of a certain ethnic group.

Group identity is based on a set of cultural traits that distinguish members of one group from all other groups—even if they are culturally very close. The differences that they can find in relation to others are usually quite certain and multi-level, while external ideas about the group tend to generalize and stereotype criteria when defining the characteristics of the group [8].

The loss of ethnic identity can lead to negative psychological consequences for a person's identity as a whole, which can be manifested in the feeling of "I am nobody", invisibility, facelessness [6, 8].

When, during the Russian-Ukrainian war, part of the population of Ukraine was forced to become internally displaced persons (IDPs) or emigrate to other countries of the world, the need for polyidentity of people who strive to achieve success and self-realization in any country where they reveal their potential became urgent. Therefore, a cross-cultural personality is characterized by an understanding of culture both in its global manifestation and in a nationally specific version.

Therefore, one of the main adaptive resources of an individual is cultural intelligence (CQ), which is an opportunity to preserve one's own identity at the national level and ethnic culture in a globalized world based on the successful self-realization of an individual in a multicultural space [10].

Conclusions and prospects for further research. The scientific experience of the theory and practice of psychological adaptation of the individual in wartime among different categories of the population presented in the work is of practical importance, which in the future will allow all participants of this process to use the latest approaches and methods, and not to repeat known mistakes.

It should also be noted that foreign scientific literature is characterized by increased attention to both the cultural environment and cultural factors of the process of psychological and social adaptation of people during the war. The role of the cultural environment is considered both at the level of the whole society and at the level of social institutions. Concepts such as ethnic identity and cultural intelligence are considered as important adaptive resources of the individual, and further research is proposed, taking into account the fact of Russia's military aggression on the territory of Ukraine.

In general, the potential to cope with stress is very important when we examine the adaptation of the individual in the period of military operations. In the near future, a new adaptability scale, a coping scale, a mental health scale, a special PTSD scale should be created in this direction for those who remained in Ukraine and who went abroad as a refugee or emigrant.

This applies separately to the diagnosis of stress disorders, which are now often diagnosed in Ukraine. Then it will be possible to offer a comprehensive program of psychological and social rehabilitation of a wide range of the population, which suffered not only from the beginning of the Russian-Ukrainian war, but later, using the example of Ukraine's military experience, to help the victims of military conflicts in other regions of the world.

Список літератури

1. Бабов К. Д. Реабілітація постраждалих в умовах надзвичайних ситуацій та бойових дій. Посттравматичний стресовий розлад / К. Д. Бабов, І. К. Бабова, І. В. Балашова [та ін.] За ред. К.Д. Бабова, І.Я. Пінчук, В.В. Стаблюка. – Одеса, 2015. – 240 с.
2. Берездецька Л. Особливості користування державними програмами демобілізованими учасниками АТО в українському суспільстві [Текст] /Л.Берездецька // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – 2016.– Випуск 1/2 (29-30) – С. 30-38.
3. Бохонкова Ю.О. Психологічні особливості прояву адаптаційних ресурсів особистості під впливом самооцінки. Актуальні проблеми психології. Том V. Випуск 14.
4. Бриндіков Ю.Л. Теорія та практика реабілітації військовослужбовців-учасників бойових дій в системі соціальних служб : дис. д-ра пед. наук : 13.00.05. Тернопіл. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2019. 559 с.
5. Буряк О.О., Гіневський М.І., Катеруша Г.Л. Шляхи та методи реабілітації осіб з «військовим синдромом» та посттравматичним стресовим розладом. Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил. 2015. Вип. 3. С. 137–141
6. Галецька І. Психологічні чинники соціальної адаптації. Соціогуманітарні проблеми людини, 2005. № 1. С. 91–100.
7. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях / В.Л.Зливков, С.О. Лукомська, О.В. Федан. – К.:Педагогічна думка, 2016. – 219 с.
8. Капелюшний В. Етнічність // Історія в термінах і поняттях. Довідник / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Історичний факультет. — Шидловський П. С., Синиця Є. В., Гладких М. І., Самойленко Л. Г. та ін. / За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. Т. В. Орлової. — Київ, 2014. — С. 300—302. — ISBN 978-966-2911-60-2.
9. Корольчук, О. Л. Посттравматичний стресовий розлад як новий виклик сучасній Україні. Інвестиції:практика та досвід, 2016. № 17. С. 104–111.
10. Культурний інтелект: монографія / за наук. ред. А. К. Солодкої. – Миколаїв: ФОП Швець В.М., 2016 – 244с.
11. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник/За заг. ред. Н. Пророк. Том 1. Київ, 2018. 208 с.
12. Посттравматичний стресовий розлад (етіологія, патогенез, діагностика, клініка, профілактика, диференційна діагностика та лікування): метод. реком. / Під загальною редакцією В.С.Гічуна. – Київ, 2014. – 29 с.
13. Психологічна та соціальна допомога очима ветеранів АТО [Електронний ресурс]: (Дослідження) / МБФ «Відродження, Психологічна кризова служба України. – 2016 – Режим доступу: [http://www.psyservice.org/wpcontent/uploads/2016/03/Дослідження “Психологічна-та-соціальна-допомогаочима-ветеранів-АТО”.pdf](http://www.psyservice.org/wpcontent/uploads/2016/03/Дослідження_“Психологічна-та-соціальна-допомогаочима-ветеранів-АТО”.pdf)
14. Соціальна адаптація учасників АТО та членів їх сімей <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/24175>
15. Харченко О., Мраморнова О. Проблеми ветеранів антитерористичної операції на сході України [Текст] / О.Харченко, О.Мраморова // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2016. – Том 37 – С. 115-124.
16. Åslund, Anders. 2018. Kremlin Aggression in Ukraine: the Price Tag. Washington: Atlantic Council. Accessed October 23. http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/Kremlin_Aggression_web_040218_revised.pdf.
17. Basowitz H., Persky H., Korchin. Sh., Grinker R. Anxiety and Stress: An Interdisciplinary Study of a Life Situation. New York: McGraw-Hill, 1955. P. 203–243.

18. Bounce Back?. positivepsychologyprogram.com.
19. Burt K. B.; Pysnick A. A. (2012). Resilience in the transition to adulthood // *Development and Psychopathology*. — 2012. — Vol. 24, No. 2. — pp. 493—505
20. Butcher J.N. MMPI-2 (Minnesota Multiphasic Personality Inventory-2): Manual for administration and scoring (2nd ed.) / J.N.Butcher, J.R.Graham, Y.S.Ben-Porath, A.Tellegen, W.G.Dahlstrom, B.Kaemmer. — Minneapolis, MN:University of Minnesota Press, 2001. — 200 p.
21. Cooper, L., Caddick, N., Godier Personality: Adaptation and Individuation: Culture, Behavior, and Personality. An Introduction to the Comparative Study of Psychosocial Adaptation. Robert A. Levine. Aldine, Chicago, 1973.
22. Dohrenwend B.P., Link B.G., Kern R., ShROUT P.E. et al. Measuring life events: The problem of variability within event categories. Special issue:II-IV. *Advances in measuring life stress* // *Stress Med.* 1990. V. 6. № 3. P. 179–187.
23. Elnitsky, Ch., Fisher, M., Blevins, C. (2017). Military Service Member and Veteran Reintegration: A Conceptual Analysis, Unified Definition, and Key Domains. *Frontiers in Psychology*, v.8. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5348503/>
24. Florian V., Mikulincer M., Taubman O. Does hardiness contribute to mental health during a stressful real-life situation? // *Journal of personality and social psychology*. —1995. — Vol. 68. — P. 687–695.
25. Frydenberg E. Beyond Coping. Meeting goals, visions and challenges / E.Frydenberg. — Oxford University Press, 2002. — 176 p.
26. Helgeson V. S. Reynolds K. A., Tomich P. L. A Meta-Analytic Review of Benefit Finding and Growth. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 2006. Vol. 74(5). pp. 797–816.
27. Cooper, A., Fossey, M. (2017, January). Transition From the Military Into Civilian Life: An Exploration of Cultural Competence. *Armed Forces & Society*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/312116394_Transition_From_the_MilitaryInto_Civilian_Life_An_Exploration_of_Cultural_Competence/download
28. Linley P., Joseph S. Positive change following trauma and adversity. *Journal of Traumatic Stress*, 2004. Vol. 17. P. 1121.
29. Masten A.S. Ordinary Magic. Resilience Processes in Development // *American Psychologist*. — 2011. — Vol. 56, No. 3. — pp. 227—238
30. Moos R. H. Life transitions and crises: A conceptual overview / R.H. Moos, J.A. Schaefer. — In R. H. Moos (Ed.), *Coping with life crises: An integrated approach*.—New York: Plenum, 1986. — P.28–33.
31. Orlovska O. About the problem of family adaptation participants of battle action <https://www.molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/817>
32. Stevan E. Hobfoll. Kent State University. Social and Psychological Resources and Adaptation. Review of General Psychology Copyright 2002 by the Educational Publishing Foundation 2002, Vol. 6, No. 4, 307–324 1089-2680/02/\$5.00 DOI: 10.1037//1089-2680.6.4.307
33. What is Resilience and Why is it Important to Trowbridge, D. (2012). The Cold War at Home and Abroad, 1945–1953. In D. Trowbridge, *A History of the United States* (Vol. 2). FlatWorld. Retrieved from https://saylordotorg.github.io/text_a-history-of-the-united-states-vol-2/s12-02-postwar-america.html

References

1. Babov, K. D., Babova, I. K., & Balashova, I. V. (2015). Reabilitatsiia postrazhdalikh v umovakh nadzvychnykh sytuatsii ta boiovykh dii. *Posttravmatychnii stressovii rozlad*. [Rehabilitation of victims in emergency situations and military operations. Posttraumatic stress disorder]. Odesa: Poligraf [in Ukrainian].

2. Berezdetska, L. (2016). Osoblyvosti korystuvannia derzhavnymi prohramamy demobilizovanyimi uchastykamy ATO v ukrainskomu suspilstvi. [Peculiarities of using state programs by demobilized ATO participants in Ukrainian society]. *Visnyk NTUU KPI - National Technical University of Ukraine Journal. Political science. Sociology. Law*, Vol. 1/2, 30-38 [in Ukrainian].
3. Bokhonkova, Yu.O. (2014). Psykhologichni osoblyvosti proiavu adaptatsiinykh resursiv osobystosti pid vplyvom samoostinky. [Psychological features of the manifestation of adaptive resources of the individual under the influence of self-esteem]. *Aktualni problemy psikhologii- Actual Problems of Psychology*, Volume 5, Issue 14 – 2014 [in Ukrainian].
4. Bryndikov, Yu. L. (2019). Teoriia ta praktyka reabilitatsii viiskovosluzhbovtziv – uchastykiv boiovykh dii v systemi socialnykh sluzhb. [Theory and practice of rehabilitation of servicemen participating in hostilities in the system of social services]. Doctor's thesis. Ternopil [in Ukrainian].
5. Buriak, O.O., Ginevskii, M.I., & Katerusha, Kh.L. (2015). Shliakhy ta metody reabilitatsii osib z "viiskovym syndromom" ta postravmatychnym stresovym rozladom. [Ways and methods of rehabilitation of persons with "military syndrome" and post-traumatic stress disorder]. *Kharkivskii universytet povitrianykh syl- Kharkiv National University of the Air Force*, Vol. 3, 137-141 [in Ukrainian].
6. Galetska, I. (2005). Psykhologichni chinnyki sotsialnoi adaptatsii. [Psychological factors of social adaptation.]. *Sotsiougumanitarni problemy liudyny - Socio-humanitarian problems of man*, Vol.3, 91-100 [in Ukrainian].
7. Zlyvkov, V.L., Lukomska, S.O., & Fedan, O.V. (2016). Psykhodiagnostyka osoblyvosti u kryzovykh zhyttievnykh sytuatsiiakh. [Psychodiagnostics of personality in crisis life situations]. Kyiv: Pedagogichna Dumka [in Ukrainian].
8. Kapeliushnyi, V. (2014). Etnichnist. Istoriia v terminakh i ponaiattiakh. [Ethnicity. History in terms and concepts]. Kyiv: Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenko [in Ukrainian].
9. Korolchuk, O. L. (2016). Posttravmatychnyi stresovyi rozlad yak novyi vyklyk suchasni Ukraini. [Post-traumatic stress disorder as a new challenge for modern Ukraine]. *Investytsii: praktyka ta dosvid- Investments: practice and experience*, Vol. 17, 104-111 [in Ukrainian].
10. Solodka, A.K. (Eds). (2016). Kulturnyi intellekt: monografiia. [Cultural intelligence: a monograph]. Mykolaiv: FOP Shvets, V.M. [in Ukrainian].
11. Prorok, N. (Eds). (2018). Osnovy reabilitatsiynoi psikhologii: podolannya naslidkiv kryzy. [Basics of rehabilitation psychology: overcoming the consequences of the crisis]. Kyiv: OBSE [in Ukrainian].
12. Gichun, V.S. (Eds). (2014). Posttravmatychnyi stresovyi rozlad (etiologiia, patogeneza, diagnistyka, ta likuvannia). [Posttraumatic stress disorder (etiology, pathogenesis, diagnosis, clinic, prevention, differential diagnosis and treatment)]. Kyiv: MSD Dovidnyk [in Ukrainian].
13. MBF "Vidrozhennya", Psykhologichna kryzova sluzhba Ukrainy (2016). Psykhologichna ta sotsialna dopomoga ochyma veteraniv ATO [Psychological and social assistance through the eyes of ATO veterans]. (n.d.). www.psyservice.org. Retrieved from http://www.psyservice.org/wpcontent/uploads/2016/03/Doslidzhennia_Psykhologichna-ta-sotsialna-dopomoga-ochyma-veteraniv-ATO.pdf [in Ukrainian].
14. Sotsialna adaptatsiia uchastykiv ATO ta chleniv ikh simei [Social adaptation of ATO participants and their family members]. (n.d.). www.uzhnu.edu.ua. Retrieved from: <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/24175/> [in Ukrainian].
15. Kharchenko, O., & Mramornova, O. (2016). Problemy veteraniv antyterorestychnoi operatsii na skhodi Ukrainy [Problems of veterans of the anti-terrorist operation in the east of

Ukraine]. Visnyk KhNU imeni V.N. Karazina - Bulletin of V.N. Karazin KhNU, Vol. 37, 115-124 [in Ukrainian].

16. Åslund, Anders. (2018). *Kremlin Aggression in Ukraine: the Price Tag*. Washington. www.atlanticcouncil.org Retrieved from http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/Kremlin_Aggression_web_040218_revised.pdf/ [in English].

17. Basowitz, H., Persky, H., Korchin., Sh., & Grinker, R. (1955). *Anxiety and Stress: An Interdisciplinary Study of a Life Situation*. New York: McGraw-Hill, 203–243 [in English].

18. Bounce Back?. Retrieved from <http://positivepsychologyprogram.com/> [in English].

19. Burt, K. B., & Paysnick, A. A. (2012). Resilience in the transition to adulthood // *Development and Psychopathology*, Vol. 24, No. 2, 493—505/ [in English].

20. Butcher, J.N. (2001). *MMPI-2 (Minnesota Multiphasic Personality Inventory-2): Manual for administration and scoring (2nd ed.)* – Minneapolis, MN: University of Minnesota Press [in English].

21. Cooper, L., Caddick, N. (1973). *Godier Personality: Adaptation and Individuation: Culture, Behavior, and Personality. An Introduction to the Comparative Study of Psychosocial Adaptation*. Chicago: Robert A. Levine [in English].

22. Dohrenwend, B.P., Link, B.G., Kern, R., & ShROUT P.E. et al. (1990) Measuring life events: The problem of variability within event categories. Special issue:II-IV. *Advances in measuring life stress // Stress Med.*, Vol. 6. № 3, 179–187/ [in English].

23. Elnitsky, Ch., Fisher, M., Blevins, C. (2017). Military Service Member and Veteran Reintegration: A Conceptual Analysis, Unified Definition, and Key Domains. *Frontiers in Psychology*, Vol.8. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5348503/> [in English].

24. Florian, V., Mikulincer, M., & Taubman, O. (1995). Does hardiness contribute to mental health during a stressful real-life situation? // *Journal of personality and social psychology*, Vol. 68, 687–695/ [in English].

25. Frydenberg, E. (2002). *Beyond Coping. Meeting goals, visions and challenges / E.Frydenberg.* – Oxford University Press [in English].

26. Helgeson, V. S., Reynolds, K. A., & Tomich, P. L. (2006). A Meta-Analytic Review of Benefit Finding and Growth. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, Vol. 74(5), 797–816[in English].

27. Cooper, A., Fossey, M. (2017, January). Transition From the Military Into Civilian Life: An Exploration of Cultural Competence. *Armed Forces & Society*. www.researchgate.net Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/312116394_Transition_From_the_MilitaryInto_Civilian_Life_An_Exploration_of_Cultural_Competence/download/ [in English].

28. Linley, P., Joseph, S. (2004). Positive change following trauma and adversity. *Journal of Traumatic Stress*, Vol. 17, 11-21 [in English].

29. Masten, A.S. (2011). Ordinary Magic. Resilience Processes in Development // *American Psychologist*, Vol. 56, No. 3, 227—238 [in English].

30. Moos, R. H. (1986). *Life transitions and crises: A conceptual overview*. New York: Plenum [in English].

31. Orlovska, O. About the problem of family adaptation participants of battle action. www.molodyivchenyi.ua Retrieved from <https://www.molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/817/>[in English].

32. Stevan, E. Hobfoll. (2002). *Kent State University. Social and Psychological Resources and Adaptation. Review of General Psychology* Copyright 2002 by the Educational Publishing

Foundation, Vol. 6, No. 4, 307–324 1089-2680/02/\$5.00 DOI: 10.1037//1089-2680.6.4.307/ [in English].

33. What is Resilience and Why is it Important to Trowbridge, D. (2012). The Cold War at Home and Abroad, 1945–1953. In D. Trowbridge, A History of the United States (Vol. 2). FlatWorld. Retrieved from https://saylordotorg.github.io/text_a-history-of-the-united-states-vol-2/s12-02-postwar-america.html/ [in English].

Кологривова Н.М.

Старший викладач кафедри практичної та клінічної психології,
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена аналізу та систематизації понять «адаптація особистості», «адаптаційні ресурси особистості», «життєздатність», «адаптаційний потенціал», що існують в психологічній літературі. Наведений розбір варіантів адаптації особистості в умовах війни, також приведено різноманітну класифікацію особистісних ресурсів, їх критеріїв та властивостей. Позначений власний підхід до розуміння феноменів адаптації особистості в умовах воєнного конфлікту та адаптаційних ресурсів особистості. Розглянуті фактори адаптивності та можливості максимального формування ресурсів особистості в умовах воєнного стану.

Одне з найголовніших питань не тільки для України, а також і для всього світу на базі українського досвіду, це дослідження та розвиток адаптаційних ресурсів особистості в умовах воєнного стану та взагалі в умовах захисту України впродовж російсько-української війни і після неї.

Як вітчизняні, так і зарубіжні публікації, присвячені темі аналізу адаптаційних ресурсів особистості під час російсько-української війни, на даний момент надзвичайно нечисленні через відсутність аналогів подібної ситуації у сучасному європейському житті. Тому це питання так унікальне як для європейського простору, так і для всієї міжнародної спільноти.

Як з 2014 року, так і ще масштабніше - з 24 лютого 2022 року, присутнє неймовірне, дуже велике, психологічне та емоційне навантаження не тільки на все українське суспільство, а і на кожен окрему особистість через воєнні дії на території України.

Основною проблемою для кожної людини в таких умовах стає необхідність постійного зміцнювання ресурсів особистості для того, щоб можна було адаптуватися не лише під швидко змінювані соціально-економічні умови, а ще й кожен мить компенсувати відчуття загрози для свого життя та близьких. Адже якщо людина повинна була рятувати себе та родину, то їй потрібно було евакуюватися з місця проведення бойових дій, залишивши все своє майно, господарство, переїхати чи в найбільш безпечні рідні українські місця (хоча там все одно періодично тривала повітряна тривога та була присутня загроза російського ракетного удару) чи емігрувати у інші країни, що підтримують Україну, чи деякий час вимушено жити в умовах тимчасової окупації російськими військами.

Ключові слова: адаптація особистості, адаптивність, адаптивні ресурси, критерії адаптивності ресурсів особистості, класифікація ресурсів, життєздатність, життєва криза, фактори адаптивності, резилентність, реінтеграція, культурний інтелект, етнічна ідентичність.

Стаття надійшла до редакції 14.07.2022

УДК 159.923

DOI: <https://doi.org/10.18524/2707-0409.2022.1-2.286668>

Кононенко Оксана Іванівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ORCID ID 0000-0001-8676-7410

e-mail: o.kononenko@onu.edu.ua

Григоращенко Анжеліка Валеріївна – аспірант кафедри соціальної психології

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ORCID ID 0000-0002-5148-0206

e-mail: anzelikaiva150@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ЕМІГРАЦІЇ

В статті зазначається, що не зважаючи на досить широке вивчення проблема дослідження особливостей психологічної адаптації дітей-емігрантів в сучасних умовах набуває особливої актуальності через війну, яка зараз триває в Україні. Міграційні процеси призводять до виникнення цілого комплексу проблем, що характеризуються певною специфікою та вимагають свого невідкладного та детального вирішення.

У психологічній науці проблематика адаптації біженців і вимушених переселенців знайшла широке розповсюдження, але не зважаючи на досить широке вивчення проблема дослідження особливостей психологічної адаптації дітей-емігрантів в сучасних умовах набуває особливої актуальності.

Мета статті – провести теоретичне та емпіричне дослідження психологічних особливостей адаптації дітей в умовах війни та еміграції.

Адаптація дітей-емігрантів до умов нової країни залежить від різних факторів, таких як вік, стать, попередній досвід міжнародної мобільності, рівень підтримки від близьких та соціального середовища.

На підставі проведеного дослідження, варто дійти висновку, що адаптація дітей в умовах еміграції є складним процесом, що вимагає спеціального уваги та підходу. Дослідження показали, що діти-емігранти мають свої унікальні психологічні особливості, пов'язані зі зміною середовища, культурного контексту та мовної ситуації. Важливо розробити методичні підходи та інструменти для вивчення та підтримки адаптації цих дітей, забезпечуючи їм психологічну підтримку та ресурси для успішної інтеграції. Порівняльний аналіз дітей-емігрантів та дітей, що навчаються на території України, дозволяє зрозуміти специфіку їхнього розвитку, виявити схожі та відмінні фактори адаптації, що можуть бути використані для побудови ефективних програм та підходів у сфері

освіти та психологічної підтримки.

Ключові слова: адаптація, міграція, інтеграція, особистість, соціальне середовище, «мовний шок», психологічний стрес, психологічна підтримка.

Постановка проблеми. Від початку повномасштабного вторгнення росії в Україну вимушеними емігрантами стали понад 6,2 млн. осіб (з них 4,3 млн. - діти, що складає понад половину дитячого населення країни (7,5 млн.). В ці дані входить більше ніж 1,8 млн. дітей, які переїхали в сусідні країни як біженці, і 2,5 млн. тих, хто зараз є внутрішньо переміщеними особами в межах України.

У стані війни діти належать до найвразливішої категорії населення. Перебуваючи в небезпеці, в тривалому стресовому стані, дитина позбавлена нормальних умов для розвитку та освіти. Через відчуття тривоги, напруги, страху, невизначеності ускладнюється процес повноцінної соціалізації дитини. Діти, які вимушені бути переміщеними із зони активних бойових дій, перебуваючи в нових соціальних умовах стикаються з проблемою соціальної та психологічної адаптації, що потребує як проведення дослідження задля вивчення специфіки адаптації дітей, так і проведення профілактичної роботи для надання психологічної допомоги

Аналіз сучасних досліджень з проблеми. Процес адаптації дітей-емігрантів у сучасних умовах навколишньої дійсності складається таким чином, що їм необхідно витратити великі внутрішні інтелектуальні та емоційні ресурси на адаптацію до нових умов. Діти-емігранти долають тривогу та стрес, біль розриву зі звичним середовищем та близькими людьми (більшість дітей знаходяться в еміграції без батька), з якими вони проживали до переїзду.

Міграційні процеси призводять до виникнення цілого комплексу проблем, що характеризуються певною специфікою та вимагають свого невідкладного та детального вирішення.

У психологічній науці проблематика адаптації біженців і вимушених переселенців знайшла широке розповсюдження. Її вивченню присвячені роботи К.А. Андросович, А.І. Кулаженко, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.М. Розова, Т.Л. Шугурової, К.Д. Бабова, В.В.Стеблюка, М.М. Слюсаревського та ін. Але не зважаючи на досить широке вивчення проблема дослідження особливостей психологічної адаптації дітей-емігрантів в сучасних умовах набуває особливої актуальності.

Мета статті – провести теоретичне та емпіричне дослідження психологічних особливостей адаптації дітей в умовах війни та еміграції.

Виклад основного матеріалу. Події останніх місяців, викликані повномасштабним вторгненням росії в Україну, призвели до активізації міграційних процесів серед населення нашої країни. В зв'язку з цим особливу актуальність набула проблема вивчення особливостей адаптації дітей в умовах еміграції.

Зміна звичної навколишньої дійсності, спричинена переїздом сім'ї в іншу

країну, де інша мова, інші культурні традиції, призводить до дезорієнтації дитини з сім'ї мігрантів та труднощів у її соціальній адаптації.

Міграція завжди вважалася однією з важливих проблем населення і розумілася не тільки як механічне пересування людей, а і як складний суспільний процес, що стосується багатьох сторін соціально-економічного життя людей.

Міграція населення – це будь-яке територіальне переміщення населення, яке пов'язане з перетином як внутрішніх, так і зовнішніх кордонів територіально-адміністративних утворень з метою зміни постійного місця проживання або тимчасового перебування на території для здійснення навчання або трудової діяльності незалежно від того, під переважним впливом яких факторів воно відбувається – добровільних чи примусових [5].

З огляду на вищезазначене велику увагу привертає проблема вивчення соціально-психологічних чинників адаптації дітей в умовах еміграції, адже згідно статистичних даних більше половини всіх переселенців міграційного потоку, що виїжджають з України, складають діти і підлітки.

З аналізу літератури, можна назвати такі чинники, що впливають на успішність адаптації дітей-мігрантів у новому середовищі.

1. Тип міграції. У цьому ключі прийнято розглядати чотири базові типи [4]:

- добровільні мігранти;
- біженці (люди, насильницьким чином витіснені з рідного регіону внаслідок війни);
- особи, які шукають притулку (на власний вибір ухвалили рішення залишити регіон з метою самозбереження);
- тимчасово перебувають (приїхали на обмежений час з певною метою та наміром повернутися до рідного регіону після закінчення воєнного періоду).

В цілому вважається, що люди, які емігрують з метою пошуку притулку або тимчасово перебувають в іншій країні, адаптуються досить легко, тоді як біженці, будучи виштовхнуті катаклізмами, можуть входити в нове суспільство набагато довше і з великими труднощами [3].

Слід зазначити, що на адаптацію впливає такий чинник, як вік. На різних вікових етапах дитина по-різному реагує на кардинальні зміни в обстановці. Наприклад, у 12 - 13 років адаптація пройде успішніше, ніж у пізнішому періоді.

Також на успішну адаптацію впливають здібності дитини. Чим вищий у неї інтелект, тим легше їй буде засвоїти нову мову, звикнути до нових умов. Дитина, яка потрапляє в чужий для себе мовний простір, переживає неабиякий стрес. На «мовний шок» кожен із дітей реагує по-різному. Деякі надовго замовкають, але при цьому пасивно накопичують нову лексику. Це мовчання у дитячому садку чи школі може тривати досить довго. Багато хто реагує на свою мовну ізоляцію агресивно, намагаючись привернути до себе увагу будь-яким словом або дією. У таких дітей починаються напади агресії, з приводу і без нього вони лізуть битися.

Подібні реакції небезпечні, оскільки можуть перетворитися на стійку форму спілкування з однолітками. Очевидно, що недостатній ступінь володіння

мовою спочатку навчання у будь-якої дитини створює проблеми у спілкуванні з оточуючими, породжує різного роду комунікативні невдачі, веде до тимчасової ізоляції в класі і є причиною найрізноманітніших неприємностей.

Навіть дітям, які навчаються рідною мовою, у школі не завжди бувають зрозумілі завдання та матеріали у підручнику. Однак їм можуть допомогти батьки, а діти мігрантів цієї можливості позбавлені, оскільки нова мова дорослим дається ще важче, вони самі потребують допомоги. Діти здебільшого є їхніми перекладачами.

Легше тим дітям, у кого в групі чи класі є «свої», тому адаптація відбувається м'якше, але і в цьому випадку не все так просто. Тут мають знайти свою відповідність особистісні риси, крім того, це може призвести до досить тривалого замикання у своїй мовній групі, особливо серед підлітків.

Ще одна серйозна проблема, з якою стикається будь-яка дитина, що перебуває в умовах еміграції – її емоційне ставлення до самої себе. Школяр швидко усвідомлює свою несхожість до інших дітей у класі. Тут відіграють роль і інша мова, і інший одяг, і інші традиції, він починає соромитися своїх батьків з їхньою жахливою вимовою, свого будинку з його укладом і т.д.

Найважче адаптуватись дітям, якими опікуються дорослі, що перебувають у складних емоційних станах. Це можуть бути депресивні епізоди, висока тривога, часті агресивні зриви. В цій ситуації дорослим важливо навчитися піклуватися про себе заради дітей і у 70% часу спілкування з ними бути у стабільному, врівноваженому стані.

Багато хто з дітей переживає біль розлуки з об'єктами емоційної прив'язаності. Якщо у більшості розмов дитина згадує і говорить про них, часто каже: «Хочу повернутися додому» і просить поїхати назад, демонструє постійну дратівливість чи закритість, яку в розмові може пояснювати сумом за близькими і життям у рідному місті – слід багато говорити з дитиною, якщо вона цього хоче. Пояснити, що це нормально — відчувати сум і самотність через те, що хтось із родини далеко, неможливо побачитися з друзями чи погладити домашнього улюбленця.

О.В. Дацько виділяє конкретні та важливі «дитячі» проблеми адаптації в умовах еміграції:

- психологічні стреси, які пов'язані з вимушеною зміною звичної обстановки та порушенням структури звичних родинно-сімейних, природно-територіальних, культурно-комунікативних та інших зв'язків;

- неузгодженість у системі соціальних потреб та цінностей, криза ідентичності;

- загальна незадоволеність самим собою та різними сторонами життєдіяльності;

- проблеми інтеграції в нове для дитини середовище спілкування, і як наслідок нерідко виникають стани психічної напруженості та тривожності, підвищеної конфліктності та агресивності, знедоленості та відчуженості та ін [1].

Дитина, яка живе в еміграції, знаходиться під впливом емігрантської субкультури і нашоується на культуру більшості, крім того вона перебуває в досить складній кризовій ситуації, в якій велику роль відіграє своєчасна психологічна діагностика успішності адаптації дітей до нових умов існування та педагогічна підтримка дитини. Все це прискорює адаптацію дитини у новому середовищі.

Емпіричне дослідження проведено за допомогою методики вивчення соціально-психологічної адаптації дітей до школи (Е.М. Олександрівська),

Результати проведення дослідження за методикою вивчення соціально-психологічної адаптації дітей до школи представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Результати проведення дослідження за методикою вивчення соціально-психологічної адаптації дітей до школи

	Середнє значення	Стандартне відхилення	U-критерію Манна-Уїтні
Діти-емігранти	17.9667	4.3253	461

Отже, за отриманими середніми значеннями, можна зробити наступні висновки:

- Для дітей-емігрантів середнє значення дорівнює 17.5, що належить до зони адаптації, оскільки воно попадає в діапазон від 21 до 35.
- Для дітей що проживають на території України середнє значення дорівнює 21.0333, що також належить до зони адаптації.

Таким чином, на основі середніх значень обох груп можна стверджувати, що діти з цих вибірок в середньому виявляють адаптованість до школи.

Продовжуючи аналізувати рівень адаптованості дітей до школи на основі проведеного дослідження, ми розглянули стандартне відхилення.

Діти-емігранти: Стандартне відхилення: 5.999 Це показник розсіювання даних відносно середнього значення. Більше стандартне відхилення вказує на більшу варіабельність у вибірці.

Діти що проживають на території України: Стандартне відхилення: 3.5492 Це показник розсіювання даних відносно середнього значення. Менше стандартне відхилення вказує на меншу варіабельність у вибірці.

На основі стандартного відхилення можна зробити наступні спостереження:

- У дітей-емігрантів є більша варіабельність, що може вказувати на різні рівні адаптованості дітей до школи. Деякі діти можуть мати вищий рівень адаптації, тоді як інші можуть мати нижчий рівень.
- У дітей що проживають на території України є менша варіабельність, що може вказувати на більш однорідний рівень адаптованості дітей до школи.

Більшість дітей можуть мати подібний рівень адаптації.

Значення U-критерію Манна-Уїтні, яке ми отримали, дорівнює 461. Це значення вказує на статистично значиму різницю між рангами двох вибірок.

Рис. 1. Порівняння результатів дослідження за методикою вивчення соціально-психологічної адаптації дітей до школи

На основі діаграми ми можемо спостерігати що різниця між дітьми-емігрантами та дітьми що навчаються на території України, які знаходяться в зоні повної адаптації складає 54%, тобто серед емігрантів лише 5 осіб має повну адаптацію, тоді як в Україні таких дітей виявлено 21. Варто зауважити що серед осіб які навчаються на території України та знаходиться в зоні дезадаптації не виявлено.

Отже, на підставі проведеного емпіричного дослідження, можна дійти висновку, що більший відсоток дітей-емігрантів все ж таки адаптовані до умов нової країни. Проте варто звертати увагу на те, що є й діти які мають низький рівень пристосованості, а деякі і зовсім ізольовані, тому так важливо звертати увагу на таких дітей та проводити з ними профілактичну роботу для покращення їх рівня адаптації.

Висновки та перспективи дослідження. Адаптація дітей-емігрантів до умов нової країни залежить від різних факторів, таких як вік, стать, попередній досвід міжнародної мобільності, рівень підтримки від близьких та соціального середовища.

На підставі проведеного нами дослідження, варто дійти висновку, що адаптація дітей в умовах еміграції є складним процесом, що вимагає спеціальної уваги та підходу. Дослідження показали, що діти-емігранти мають свої унікальні психологічні особливості, пов'язані зі зміною середовища,

культурного контексту та мовної ситуації. Важливо розробити методичні підходи та інструменти для вивчення та підтримки адаптації цих дітей, забезпечуючи їм психологічну підтримку та ресурси для успішної інтеграції. Порівняльний аналіз дітей-емігрантів та дітей, що навчаються на території України, дозволяє зрозуміти специфіку їхнього розвитку, виявити схожі та відмінні фактори адаптації, що можуть бути використані для побудови ефективних програм та підходів у сфері освіти та психологічної підтримки.

У подальших дослідженнях з методичними основами адаптації дітей в умовах еміграції, слід звернути увагу на індивідуальні особливості дітей, такі як вік, стать, освітні потреби, мовні навички та культурний контекст. Важливо розробити цілеспрямовані інтервенційні програми, які сприятимуть психологічній підтримці та соціальній інтеграції дітей-емігрантів. Також, необхідно досліджувати роль сім'ї та школи у процесі адаптації, а також визначити ресурси та перешкоди, з якими зіткнуться діти-емігранти. Результати таких досліджень можуть служити підґрунтям для розробки рекомендацій та програм, спрямованих на підтримку успішної адаптації дітей-емігрантів і поліпшення їхнього добробуту.

Список літератури:

1. Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства: матеріали IV Всеукраїнського науково-практичного круглого столу з міжнародною участю (24 квітня 2019 року); за заг. ред. О.Г. Льовкіної, Р.А. Калениченка. Ірпін: Університет державної фіскальної служби України, 2019, 468 с.
2. Андросович К. А. Аналіз сутності та змісту соціальних аспектів адаптації особистості. Зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні тенденції розвитку світової психологічної та педагогічної практики», 26–27 груд. 2014 р. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2014. С. 39–45.
3. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
4. Розов В. Методики оцінки і самооцінки адаптивних індивідуально-психологічних властивостей особистості. Практична психологія та соціальна робота. 2007. № 7. С. 14–16.
5. O.Kononenko, O. Blynova, I.Popovych, N.Semenova, Y.Kashyrina, O.Ursulenko (2020) Personality factors of choosing adaptation strategies in a different cultural environment by labor migrants from Ukraine. Amazonia Investiga. Vol. 9. Issue 32. pp. 45-54.

References

1. Actual problems of psychological and social adaptation in the conditions of a crisis society: materials of the 4th All-Ukrainian scientific and practical round table with international participation (2019);Ed. O.H. Lyovkina, R.A. Kalenichenko. Irpin: State Fiscal Service University of Ukraine.
2. Androsovykh K. A. (2014) Analiz sutnosti ta zmistu sotsialnykh aspektiv

adaptatsii osobystosti [Analysis of the essence and content of social aspects of personality adaptation]. Analysis of the essence and content of social aspects of personality adaptation. Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia: *Aktualni tendentsii rozvytku svitovoi psykholohichnoi ta pedahohichnoi praktyky*»(26–27 hrud. 2014 hoda) - *International Scientific and Practical Conference*. pp. 39–45.

3. Dutkevych T. V. (2012) *Dytiacha psykholohiia* [Children's psychology Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. [in Ukrainian].

4. Rozov V. (2007) *Metodyky otsinky i samootsinky adaptivnykh individualno-psykholohichnykh vlastyvostei osobystosti* [Methods of assessment and self-assessment of adaptive individual psychological properties of personality]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota - Practical Psychology and Social Work*. 7, pp. 14–16.

5. O.Kononenko, O. Blynova, I.Popovych, N.Semenova, Y.Kashyrina, O.Ursulenko (2020) Personality factors of choosing adaptation strategies in a different cultural environment by labor migrants from Ukraine. *Amazonia Investiga*. Vol. 9. Issue 32. pp. 45-54.

Kononenko O.I.

DrSc in Psychology, Full Professor, Head of the Department of Social Psychology
Odessa I. I. Mechnikov National University

Grigoraschenko A. V.

postgraduate student of the Department of Social Psychology
Odessa I. I. Mechnikov National University

PSYCHOLOGICAL FEATURES ADAPTATIONS OF CHILDREN IN THE CONDITIONS OF WAR AND EMIGRATION

The article notes that, despite a fairly wide study, the problem of researching the peculiarities of the psychological adaptation of emigrant children in modern conditions is gaining special relevance due to the war that is currently ongoing in Ukraine. Migration processes lead to the emergence of a whole set of problems, which are characterized by a certain specificity and require their immediate and detailed solution.

In psychological science, the problem of adaptation of refugees and forced migrants has become widespread, but despite a fairly wide study, the problem of researching the peculiarities of the psychological adaptation of immigrant children in modern conditions is gaining special relevance.

The purpose of the article is to conduct a theoretical and empirical study of the

psychological features of children's adaptation in the conditions of war and emigration.

Adaptation of immigrant children to the conditions of a new country depends on various factors, such as age, gender, previous experience of international mobility, level of support from relatives and social environment.

Based on the conducted research, it is worth coming to the conclusion that the adaptation of children in conditions of emigration is a complex process that requires special attention and approach. Studies have shown that immigrant children have their own unique psychological characteristics associated with a change in environment, cultural context, and language situation. It is important to develop methodological approaches and tools to study and support the adaptation of these children, providing them with psychological support and resources for successful integration. A comparative analysis of emigrant children and children studying on the territory of Ukraine allows to understand the specifics of their development, to identify similar and different factors of adaptation that can be used to build effective programs and approaches in the field of education and psychological support.

Key words: adaptation, migration, integration, personality, social environment, "language shock", psychological stress, psychological support.

Стаття надійшла до редакції 23.09.2022

УДК 159.923

DOI: <https://doi.org/10.18524/2707-0409.2022.1-2.286672>

Kononenko Anatoliy - Doctor of Psychological Sciences, Full Professor,
Odessa I.I.Mechnikov National University, Odessa, Ukraine

e-mail: anatoliy.kononenko@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-5583-9036

PROFESSIONAL PERSONALITY IDENTITY: THEORETICAL REVIEW OF MODERN RESEARCH

The development of professional identity should take into account self-development, which is directly related to professional development. Self-esteem is self-understanding and conscious assessment of one's own personality qualities, thoughts, words, and actions. Thus, self-esteem affects the effectiveness of one's own activities and the activities of other people, as well as overcoming difficulties in solving the set tasks.

Mastering the structure of students' professional motivation and perception of motivation allows you to reasonably solve promotion problems, correctly navigate the choice of specialty, build a professional career, study remotely, and obtain the necessary knowledge for future work. In conditions of instability, this significantly affects the responsibility and desire to acquire education.

The purpose of the article is to conduct a theoretical and methodological review of the state of development of the problem of the professional identity of personality.

The phenomenon of "professional identity" is quite new in psychology, its purposeful study began at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, when it became a question of a person's professional self-determination and the aspect of the attitude of the greatest was aimed at abilities, and not at the acquisition of knowledge.

The personality goes through many stages of development and, accordingly, changes, both physiological and valuable, understands his abilities and chooses his profession more than once, which enables the personality to develop throughout his life.

Each of these stages of personality development brings its own skills and understanding, forming a stable image of professional identity, i.e. the individual identifies himself with the future professional activity, sometimes changing the chosen profession radically, and this leads to the acquisition of new skills, but the process itself knowledge of personality, in our opinion, the most important process, especially in the current difficult time, almost every person is faced with a radical review of both his life and his professional activity.

Keywords: identity, professional identity, activity, personality, development, skills, time.

Formulation of the problem. In today's rapidly changing life, not only in society, but also in each individual family, the youth are in the most difficult situation as a result of unstable moral beliefs, value orientations that are currently in these realities cause an inadequate reaction in connection with the events of the surrounding environment. If two years ago, during the final exams at the time of graduation, young people had clearly oriented plans for their studies and, based on their personal interests, identified priorities for acquiring higher education, and took into account their strengths in choosing a future profession, then today it is becoming more and more difficult, both for the future specialist and for society as a whole.

Currently, there are a number of methods and approaches for improving students' professional identity, motivation to study, and self-esteem. Sources of professional identity are formed in early childhood, when a person begins to distinguish himself from others, but they change throughout his life. The synthetic period for the formation of professional identity is professional training in a higher educational institution. It is increasingly difficult for young people to find a specific profession, and this choice is influenced by a number of factors caused by changes in the everyday life of society.

The development of professional identity should take into account self-development, which is directly related to professional development. Self-esteem is self-understanding and conscious assessment of one's own personality qualities, thoughts, words, and actions. Thus, self-esteem affects the effectiveness of one's own activities and the activities of other people, as well as overcoming difficulties in solving set tasks.

Mastering the structure of students' professional motivation and perception of motivation allows you to reasonably solve promotion problems, correctly navigate the choice of specialty, build a professional career, study remotely, and obtain the necessary knowledge for future work. In conditions of instability, this significantly affects the responsibility and desire to acquire education.

Analysis of modern research on the issue. The phenomenon of "professional identity" is quite new in psychology, its purposeful study began at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, when it became a question of a person's professional self-determination and the aspect of the attitude of the greatest was aimed at abilities, and not at the acquisition of knowledge.

Frank Parson, an influential American educator and reformer who devoted his work to preparing young people for choosing a future profession, is considered the founder of professional development. This was the beginning of the study of the phenomenon of "professional identity" by scientists from all over the world, who with each of their research work brought a greater understanding of the factors influencing the formation of professional identity as an important component in the development of personality.

The interest of Ukrainian researchers was more actively manifested in the in-depth study of the phenomenon of "professional identity" in the 90s of the last century, this was caused by more active transformations of the personality in connection with changes in the everyday life of society and state reforms

It is known that the structure of a person's psyche is formed from childhood, namely from birth, passing through all stages of growth, a person acquires his personal baggage of knowledge, skills, abilities, habits, which further forms his personal qualities, which as factors influence the formation of professional identity.

In their works, each of the researchers describes their opinions regarding the formation of professional identity, and with each new study, scientists study professional identity in more depth, revealing new factors that influence the formation of personality, identifying oneself with the future profession.

The purpose of the article - conduct a theoretical and methodological review of the state of development of the problem of the professional identity of personality.

Presenting main material. We propose to analyze the views and conclusions of scientists regarding the definition of the very concept of "professional identity".

N.M. In his work, Gavrylyuk claims that the priority principles in choosing a profession should be principles that help choose a future profession, namely the principle of helping the product of the profession. This principle is based on three parts:

- 1) self-awareness through inclinations, abilities, passions;
- 2) study of requirements, advantages, opportunities and prospects of future professional activity;
- 3) a thorough study of the first and second factors. [2]

The author also claims that when choosing a professional activity, future specialists must take into account such provisions as:

- the future profession should be useful for society;
- the purpose of primary school is to develop a worldview, not a profession;
- the purpose of secondary school is to provide information about professions;
- the choice of a profession should be based on taking into account the abilities of individuals, not the requirements of the labor market.[2]

In addition, the researchers emphasize that the recognition of professional identity is a constituent indicator of a student's professional training. The scientist agrees with this statement and claims that the two phenomena "professional identity" and "professionalism" are interrelated, resulting from each other.

In his work, I. Ostapenko carried out an analysis of literary sources and claimed that professional identity acts as a systemic entity that is naturally formed in the process of socialization of an individual. The personal position of an individual is determined by the core of the structural organization of professional identification.

The author suggests considering professional identity at three levels of regulation of personal activity:

- at the level of the general direction of interests and value orientations;
- at the level of generalized target settings;
- at the level of situational concrete action attitudes [9].

Analyzing the research of their cords TM Klibanivskaya exposes the disclosure of a prohibitory ideality as follows, the permanent Identicality can be reduced to the professionalism as a psychological catagogue, object. Professional identity may not coincide with objective and subjective indicators of professionalism. If professionalism is understood as an expression of the motivational and operational spheres of a person, then it should be included as a component of professional identity. If we consider professionalism in the context of personal self-determination and life perspectives, then the concepts of "professionalism" and "professional identity" turn out to be quite interrelated [3].

Justifying the other works of her predecessors , T. M. Klybanivska also points out that the internal drive of a person in professional development is his desire to

integrate into the social context on the basis of identification with social, in particular, and professionally specific groups we Individual professional development, despite the differences in specific types of work, has a common goal - "the development of a subject capable of independently, qualitatively and timely performance of professional functions with optimal psychological costs."

Professional identity, as a stabilizing function, provides the necessary degree of stable professional and mental position. Its main parameters are such indicators as:

- constancy (ability to resist changes),
- adaptability (ability to break inadequate professional stereotypes),
- distance (perception of the place of the profession in the semantic, informational, intercultural professional space).

The transformative function of professional identification, according to the author, depends on a number of factors:

- the range of changes in professionally important qualities and the degree of self-identification with the profession - the possibilities of adaptation are higher in people with broad identification;
- distancing the image of one's profession from others - professional self-isolation complicates adaptation in changed conditions or during the transition to another professional space;
- systemic or disordered identity structure [3].

The role of all the listed factors largely depends on the type of motivational activity (symbolic, conceptual, metaphorical, pragmatic). Any purposeful action, especially a transformative one, takes place in an individual-specific "information field" and acquires the characteristics of this type. This confirms that individual life strategies are always individual.

Professional identity can also be considered as a result of professional training and professional development. In this case, we are talking about personal identity, that is, the result of professional formation with due awareness of the need for self-expression, self-development and self-improvement in the profession.

Professional identity has a close relationship with the structure of the professional image, which includes ideas about the perception of professional activity, important professional qualities, motivational factors, requirements for a person in relation to one or another profession. Professional image, on the contrary, includes an understanding of the content of the activity and, therefore, an idea of its objects, goals, means and forms of personal behavior.

In his works, A.S. Borysyuk examines professional identity in the context of personality development of future specialists and shows the relationship between professional identity and components of professional formation of future specialists. The author also considers identity as an important component of the self-concept and describes positive and negative factors affecting the results of professional identity formation. The positive factors include the humanization of education, the acmeological approach, socio-psychological prerequisites of professional activity, the

peculiarities of the profession, and the individual-psychological characteristics of the personality. Regarding the negative factors, according to A.S. Borysyuk, it is possible to attribute the importance of formalization in education, the neglect of socio-psychological features of professional activity, the process of professional deformation and alienation.

The author singles out three subsystems that underlie the formation of professional identity:

Professional knowledge;

Adopting a profession;

Attitude towards the professional community.

Important indicators of professional identity, according to the researcher, are social status, self-respect, personal safety, lowering the level of anxiety, constant self-improvement, professional and personal growth, structuring of life time and space, finding personal meaning of life.

H. Lozhkin in collaboration with N. Volyanyuk consider professional identity as self-recognition. The authors interpret this concept as a system of self-recognition of an individual in professional activity, which includes value-motivational elements that contribute to finding one's place in the future profession [5].

According to A.M. Lukiyanchuk, who worked on the creation of a model for the development of the professional identity of future specialists, the quality of activity, namely the professional identity, is formed during student life. This quality enables students to optimize and improve themselves, acquiring the necessary skills for future professional activity, which leads to professional adaptation.

According to A.M. Lukiyanchuk, professional identity is a dynamic system that is formed during professional training and in the process of forming professional competences and contributes to the professional development of future specialists [6].

A similar opinion is held by O.A. Mateyuk. In his research, the author considers the professional identity of future specialists as a psychological phenomenon that has a number of psychological characteristics, the development and formation of which on the basis of the subject contributes to the assimilation of the necessary abilities and skills. In the author's opinion, the degree of professional identity is reflected in the quality of professional activity, therefore the quality of acquired skills comes to the fore. And the more developed the professional identity, the more effective the educational activity [7].

Among modern researchers there are supporters of the views of I.M. Melnychuk, who considers the professional identity of future specialists as the student's awareness of his attitude to his future profession, recognition of himself as an active professional, not a graduate student, professional adaptation to fulfilling his role in the profession, acquiring and defining his profession new competence, the development of a hypothetical explanation through the prediction of one's own models of professional behavior and activity style in a professional situation. The author summarizes the

above-mentioned aspects and classifies them into three groups: professional adaptation, professional self-identification, and professional modeling [8].

In his work, the author defines professional identity through professional self-identification and evaluation of the professional environment in which the individual performs, analyzes and forecasts his professional activity. The author considers one of the conditions of professional training of students to be the maximum approximation of the future specialist to his future profession. It is important not to agree with the feasibility of using the method of professional immersion if there are conditions for the formation of professional self-realization in the form of self-respect and self-confidence, which contributes to the realization of one's own professional resources.

O.I. Ostapyovsky examines the professional identity in the structure of the economic consciousness of the individual and concludes that the interpretation of the concept of "professional identity" takes place in the following three dimensions:

- as a leading trend in the professional development of an individual;
- as an indicator of the level of a person's professional path;
- as a phenomenon that changes under the influence of various factors, one of which is professional training.

Modern researchers claim that a significant contribution to the scientific study of professional identity began with work on the concept of professional development. These studies made it possible to study professional identity through the prism of the formation of the subject during professional development, through emotional states in different periods of professional development, and through the perception of oneself as a professional.

According to L.E. Orban-Lembryk and her predecessors, identity is formed only at a sufficiently high level of mastery of the profession and is a stable coordination of the main elements of the professional process. In addition, professional identity and self-identification are considered as the main goal and result of professional training [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

In his studies, Zh. Virna [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**] defines four forms of professional identity in the process of professional development of an individual:

A contrast-positive form of professional identity is characterized by a perfect balance between the real "I" and the professional "I". In this case, the individual realizes the importance of himself and his professional activity, the presence of a developed social sense of the ability to clearly define and use the conditions and means of professional activity is emphasized.

The contrast-negative form of professional identity indicates a complete discrepancy in the assessment of the real, ideal and professional self. This form is characterized by an inadequate perception of one's own personality and the significance of one's professional activity, which may indicate the loss of the meaning of professional activity, and therefore life.

A perspective-affirming form of professional identity is characterized by a congruent assessment of the real self, the ideal self, and the professional self, which indicates an idealized view of oneself as a professional. The self-esteem of the individual does not have proper stimulation.

The perspective-negative form of identity professionalism is characterized by a congruent assessment of the professional and ideal "I" and an inadequate assessment of the real and professional "I", as well as the real and non-ideal "I". Thus, a deformation of the adequacy of assessment and self-control of the individual is observed in the process of professional activity and in life situations.

Thus, professional identity can be defined as a dynamic system that is formed in the process of professional education and positive development of professional competence, affects the value-meaning sphere and professional consciousness.

The above-mentioned positions of researchers contributed to the conduct of our research with the aim of determining the degree of awareness of students of their professional identity in the fourth year of a higher educational institution.

Professional self-determination is often reduced to the choice of a profession, without taking into account changes in both the content of the profession and the personality, but at the present time it almost does not work, the values of the individual are changing radically, the demand in the labor market and changes are experienced in every sphere of the person, which leads to changes in both professions and professional orientation in general.

In addition, American scientists, such as Elbertson, Wheeler, Bloomfield, Ganush, Shaw, and Philly Brix, developed the principles of choosing a profession that relate to professional orientation as an element of professional identity.

Representatives of the rationalist approach and the theory of decision-making (for example, H. Toma, G. Deaves, P. Ziller, D. Tiddeman, O'Hara) reduce the essence of professional development to the process of making a decision about choosing a profession. According to D. Tideman and O'Hara, the professional path depends on the order of the chosen professions. In each professional context, they distinguish two stages. First, a person evaluates professional opportunities, makes a choice, understands the situation, evaluates perspectives and builds an image of himself. Secondly, a person actually enters a professional situation. Considering professional development as a system of orientation in professional choice and decision-making, this concept actually absolutizes the role of decision-making schemes and algorithms, not taking into account the integrity of the process of professional self-determination [13].

Many concepts of typological orientation also take into account professional self-determination as a consequence of choosing a profession: the typology of E. Spranger, Le Senna, A.F. Lazurskyi and D. Holland, in which each type of personality is characterized by a certain intellectual development, personal traits and temperament. Based on this, value orientations are a product of the cultural state of humanity.

D. Holland considers a professional choice as a lifestyle choice and distinguishes six personality types: practical, research, artistic, social, entrepreneurial and conventional. He also defines three types, known as "personal codes", in which the characteristics of a person are most pronounced. From this example, we can conclude that the authors of the concept associate these codes with the requirements of specific professional environments.

According to J. Marcia, professional identity develops throughout a person's life due to the gradual awareness of information about himself (the scientist calls this type of identity "premature identity") and how a person voluntarily decides who he wants to be. The researcher interprets this type of identity as "achieved identity" [8].

In contrast to the previous definitions of M.I. Sherman and O.M. Professional identity is always defined as an integrative personal formation, which is based on the peculiarities of the professional community to which the individual belongs, the feeling of being a member of this community, and the assessment of the community itself by the individual, which foresees professional approach [14].

In his works, M. Argyle defines the relationship with other members of the professional association as a basic element of professional identity. According to the author, this element helps individuals learn professional standards and assess their level of mastery of professional skills. It is also interesting to note that ideas about professional requirements, professional values and ethical norms arise in the process of learning a profession, and not vice versa. Thus, the process of professional identity formation takes place as a correlation of individual characteristics and social influences, as well as in the process of professionalization, which enables the individual to carry out professional self-regulation [12]. **Ошибка! Источник ссылки не найден.**

According to H. Tejfel, these are two poles of a single bipolar continuum, and the choice of behavior in one or another profession depends on which identity is realized [13].

J. Turner agrees with this statement and points to the close interdependence between these two subsystems. In his opinion, these are not so much different forms of identity as different forms of self-categorization, where the individual considers himself "close" to one of the poles (in some bipolar continuum). Mechanisms of identity development in professional activities include:

- social categorization, social comparison of oneself with other people and the professional community as a whole;
- social identification (identification, self-determination and self-organization);
- intergroup discrimination.

Thus, the approach traditionally associated with the names of H. Tejfel and J. Turner can be defined as an attempt to overcome the dichotomy of individual and non-individual in a person. The authors emphasize that social identity is defined at a higher level than personal identity, as a structure that has a free influence in the profession [11].

In her opinion, identity has a social origin, and personal identity is secondary in relation to social identity, from the point of view of G. Breakwell, the categories of social identity acquired by an individual make him different from other personalities in the profession other activities.

Thus, personal identity is a product of social psychology, but once formed, it begins to positively influence the development of social identity.

Therefore, the dynamics of human identity is a process of continuous dialectical interaction between personal and social identity.

In his writings in 1943, D. Super considered the prerequisites of professional identity as a professional "self-concept", defining the professional "self-concept" as the result of a compromise between genetic qualities and abilities, the ability to perform various tasks overall roles and an assessment of what measure they are related to the expectations of others [10**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

The authors give many examples and all of them are relevant and have their place, the main point is that professional development is accompanied by personal changes, and it is the crisis of development, stagnation and transformation that will cause the prevention and interruption of professional development.

Therefore, from the above, we can conclude that a person goes through many stages of development and, accordingly, changes, both physiological and valuable, understands his abilities and chooses his profession more than once, which allows the person to develop throughout his life.

Each of these stages of personality formation brings its own skills and understanding, forming a stable image of professional identity, i.e. the individual identifies himself with the future professional activity, sometimes changing the chosen profession radically. This leads to the acquisition of new skills, but the process itself knowledge of personality, in our opinion, the most important process, especially in the current difficult time; almost every person is faced with a radical review of both his life and his professional activity.

Conclusions and prospects of research. Summarizing the above analysis of the main approaches to the study of the phenomenon of "professional identity" in modern psychology, we can say that the concept of "professional identity" has countless recognitions.

Some scientists define it through the achievement of professional self-determination, others - through professional development. As a psychological category, "professional identity" is a person's attitude to a certain profession. However, different approaches complement, rather than contradict, the definition.

Most researchers try to define professional identity through the self-perception of the individual as a professional and through the assessment of the professional environment in which he performs, analyzes and predicts his own professional activity.

It is also worth noting that professional identity is a collective characteristic that is responsible for the individual's awareness of belonging to a certain professional

group or community, helps to understand work responsibilities, to relate oneself to one's work and to other people.

Choosing a future profession, as well as professional training, is the beginning of the development of an individual's professional identity. Professional training is a combination of knowledge, abilities and skills that make it possible to perform a certain job and is one of the elements of a person's professional development.

Literature

1. Вірна Ж.П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога: монографія. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 320 с
2. Гаврилюк Н.М. Генезис психолого-педагогічного поняття «професійна ідентичність» / Н.М. Гаврилюк // Вісник університету ім.
3. Альфреда Нобеля: Серія «Педагогіка і психологія» : Педагогічні науки – 2020. – С. 18-24.
4. Клибанівська Т.М. Професійна ідентичність: теоретичний аспект / Т.М. Клибанівська // Теорія і практика сучасної психології. 2020 р., № 1, Т. 2, С. 52-56.
5. Князян М. Формування пізнавальної мотивації дослідницької діяльності студентів. // Педагогіка і психологія професійної освіти.–2003.–№1.–с.173–181
6. Ложкін Г. Професійна ідентичність в контексті маргінальної поведінки суб'єкта / Г. Ложкін, Н. Волянчук // Соціальна психологія. – 2008. – № 3. – С. 123–130.
7. Лукіяничук А.М. Модель розвитку професійної ідентичності майбутніх педагогів / А.М. Лукіяничук // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. Вип. 7. – К., 2010. – С. 370–380
8. Матеюк О.А. Психологічні особливості професійної ідентичності майбутніх суб'єктів праці / О.А. Матеюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – Вип. 1. – С. 131–140
9. Мельничук І.М. Формування професійної ідентичності майбутніх фахівців як педагогічна проблема / І.М. Мельничук // Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія». – 2015. – Вип. 1 (1). – С. 92–95.
10. Остапенко І.В. Аналіз особливостей професійної ідентифікації як типу особистісної активності. Українська психологія: сучасний потенціал. Матеріали Четвертих Костюківських читань (25 вересня 1996 р.) : у 3-х тт. Київ : ДОК-К, 1996. Т. II. С. 294-299
11. Токар Н.Ф. Динаміка мотивації в процесі професійної підготовки.// Педагогіка і психологія.– 1997.– №4.– с. 151–154
12. Denise, J. (2016). Re-conceptualizing graduate employability: the importance of preprofessional identity. *Higher Education Research & Development*, DOI: 10.1080/07294360.2016.1139551
13. How to Find a Job (And Yourself) [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: https://www.youtube.com/watch?v=OC5RZi_HfWs&feature=youtu.be
14. Kaplunenko, Y. (2016). Personality prerequisites for social intelligence development among socioeconomic professionals. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, 1(13), 230-244
15. Maryna V. Ikonnikova Modern online platforms and digital technologies in teaching linguistics in the US higher education practice / V. Maryna // *Information Technologies and Learning Tools*. – 2019. – Vol. 73, № 5. – P. 125–134, doi: <https://doi.org/10.33407/itlt.v73i5.2548>

References

16. Virna Zh.P. (2023) Motyvatsiino-smyslova rehuliatsiia u profesionalizatsii psykholoha[Motivational and meaningful regulation in the professionalization of a psychologist] Lutsk : RVV «Vezha» Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky.
17. Havryliuk N.M. (2020) Henezys psykholoho-pedahohichnoho poniattia «profesiina identychnist» [The genesis of the psychological and pedagogical concept "professional identity"]. Visnyk universytetu im. Alfreda Nobelia: Seriiia «Pedahohika i psykholohiia» : Pedahohichni nauky - ulletin of the University named after Alfred Nobel: "Pedagogy and Psychology" Series: Pedagogical Sciences. pp.18-24.
18. Klybanivska T.M. (2020) Profesiina identychnist: teoretychnyi aspekt [Professional identity: theoretical aspect]. Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii- Theory and practice of modern psychology. No. 1, Vol. 2, pp. 52-56.
19. Kniazian M. (2003) Formuvannia piznavalnoi motyvatsii doslidnytskoi diialnosti studentiv [Formation of cognitive motivation of students' research activity]. Pedahohika i psykholohiia profesiinnoi osvity- Pedagogy and psychology of professional education. №1, p.173–181.
20. Lozhkin H., Volianiuk N. (2008) Profesiina identychnist v konteksti marhinalnoi povedinky subiekta[Professional identity in the context of marginal behavior of the subject]. Sotsialna psykholohiia- Social psychology. No. 3, p. 123–130.
21. Lukiianchuk A.M. Model rozvytku profesiinnoi identychnosti maibutnikh pedahohiv [Model of development of professional identity of future teachers]. Problemy suchasnoi psykholohii. Zbirnyk naukovykh prats K-PNU imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy - Problems of modern psychology. Collection of scientific works of K-PNU named after Ivan Ohienko, Institute of Psychology named after H.S. Kostyuk of the APN of Ukraine, Vol. 7 , pp. 370–380.
22. Mateiuk O.A. (2014) Psykholohichni osoblyvosti profesiinnoi identychnosti maibutnikh subiektiv pratsi [[Psychological features of the professional identity of future labor subjects] Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav- - Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. Issue 1, pp. 131–140.
23. Melnychuk I.M. (2015) Formuvannia profesiinnoi identychnosti maibutnikh fakhivtsiv yak pedahohichna problema [Formation of professional identity of future specialists as a pedagogical problem]. Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia «Pedahohika ta psykholohiia» - Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series "Pedagogy and psychology". Issue 1 (1), pp. 92–95.
24. Ostapenko I.V. (1996) Analiz osoblyvostei profesiinnoi identyfikatsii yak typu osobystisnoi aktyvnosti [Analysis of the peculiarities of professional identification as a type of personal activity]. Ukrainska psykholohiia: suchasnyi potentsial. Materialy Chetvertykh Kostiukivskykh chytan (25 veresnia 1996 r.) - Ukrainian psychology: modern potential. Materials of the Fourth Kostyukiv readings (September 25, 1996): in 3 volumes. Kyiv: DOK-K, Vol. II, pp. 294-299.
25. Tokar N.F. (1997) Dynamika motyvatsii v protsesi profesiinnoi pidhotovky [Dynamics of motivation in the process of professional training]. Pedahohika i psykholohiia - Pedagogy and psychology. №4, p. 151–154.
26. Denise, J. (2016). Re-conceptualizing graduate employability: the importance of preprofessional identity. Higher Education Research & Development, DOI: 10.1080/07294360.2016.1139551
27. How to Find a Job (And Yourself) (2019). Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=OC5RZi_HfWs&feature=youtu.be

28. Kaplunenko, Y. (2016). Personality prerequisites for social intelligence development among socioeconomic professionals. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, 1(13), pp. 230-244

29. Maryna V. Ikonnikova (2019) Modern online platforms and digital technologies in teaching linguistics in the US higher education practice . *Information Technologies and Learning Tools*. Vol.73, №5. p. 125–134, doi: <https://doi.org/10.33407/itlt.v73i5.2548>

Кононенко Анатолій Олександрович – доктор психологічних наук, професор

Одеський національний університет імені І.І.Мечникова

ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розвиток професійної ідентичності має здійснюватися з урахуванням саморозвитку, який безпосередньо пов'язаний із професійним становленням. Самооцінка — це саморозуміння і свідомо оцінка власних особистісних якостей, думок, слів, вчинків. Таким чином, самооцінка впливає на ефективність власної діяльності та діяльності інших людей, а також на подолання труднощів у вирішенні поставлених завдань.

Оволодіння структурою професійної мотивації та сприйняття мотивації студентів дозволяє обґрунтовано вирішувати завдання просування, правильно зорієнтуватися у виборі спеціальності, будувати професійну кар'єру, навчатися дистанційно, отримувати необхідні знання для майбутньої роботи. В умовах нестабільності це суттєво впливає на відповідальність і бажання здобувати освіту.

Мета статті – провести теоретико-методологічний огляд стану розробки проблеми професійної ідентичності особистості.

Феномен «професійної ідентичності» досить новий у психології, його цілеспрямоване вивчення розпочалося наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., коли мова зайшла про професійне самовизначення людини та аспект ставлення до себе найбільше було спрямоване на здібності, а не на здобуття знань.

Особистість проходить багато етапів розвитку і, відповідно, змін, як фізіологічних, так і ціннісних, усвідомлює свої здібності і неодноразово обирає професію, що дає можливість особистості розвиватися протягом усього життя.

Кожен із цих етапів розвитку особистості привносить свої навички та розуміння, формуючи стійкий образ професійної ідентичності, тобто особистість ідентифікує себе з майбутньою професійною діяльністю, інколи кардинально змінюючи обрану професію, а це призводить до набуття нових навичок, Але сам процес пізнання особистості, на наш погляд, найважливіший процес, тим більше, що в нинішній непростий час практично кожна людина стикається з кардинальним переглядом як свого життя, так і своєї професійної діяльності.

Ключові слова: ідентичність, професійна ідентичність, діяльність, особистість, розвиток, уміння, час.

Стаття надійшла до редакції 27.08.2022

УДК 159.923

DOI: <https://doi.org/10.18524/2707-0409.2022.1-2.286676>

Лукашов О.О.

кандидат економічних наук, докторант кафедри
практичної психології та соціальної роботи

Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля,

e-mail: shelest04021979@gmail.com

ORCID 0009-0007-0485-5128

СКЛАДОВІ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ

У статті розкрито соціально-психологічний зміст складових соціальної відповідальності особистості. Показано, що соціальна відповідальність особистості визначається як морально-ціннісне стійке особистісне утворення, що включає стратегію соціальної поведінки особистості, де основою виступає свідомо установа на добровільне, активне виконання соціальних ролей, відповідно до своїх дій та їх наслідків, цінностей та норма суспільства, а також у готовності відповідати за отриманий результат. Наголошується, що соціальна відповідальність розкривається у таких структурних складових: ціннісно-нормативній (соціоцентрична мотивація, егоцентрична мотивація та ін.), когнітивно-інформаційній (когнітивна свідомість, обізнаність та ін.), афективно-емпатійній (емоційність стенична, емоційність астенічна, щирість та ін.), організаційно-комунікативній (динамічна ергічність, динамічна аергічність, труднощі та ін.), результативно-діяльнісній (предметна результативність, суб'єктна результативність та ін.), рефлексивно-прогностичній (регуляторна інтернальність, регуляторна екстернальність та ін.). Проведене дослідження складових соціальної відповідальності виявило специфіку їх взаємозв'язків залежно від стажу професійної діяльності, а також засвідчило підвищення рівня відповідальності рівня до рівня гіпервідповідальності. Професійно та соціально відповідальні респонденти усвідомлюють себе як суб'єкт діяльності, виявляють соціальну активність, ініціативність, контролюють свою навчальну та професійну діяльність.

Ключові слова: особистість, соціальна відповідальність, складові соціальної відповідальності, критерії соціальної відповідальності.

Постановка проблеми. Соціальна відповідальність особистості виникає при виконанні різних цивільних, службових, сімейних, суспільних та особистих її обов'язків. Такий вид відповідальності може розглядатися як індивідуальна, групова та громадська та нерозривно пов'язаний з реалізацією соціальних ініціатив з урахуванням прийнятих соціальних цілей. Враховуючи види відповідальності та їх співвідношення, зауважимо, що соціальна відповідальність включає економічну, політичну, юридичну, професійну відповідальність тощо. Йдеться про те, що зазначені види відповідальності у

своїх основних характеристиках мають притаманні соціальній відповідальності властивості, за умови соціоцентричної спрямованості діяльності та поведінки самого суб'єкта відповідальності. Слід підкреслити основну сутнісну ознаку соціальної відповідальності – це врахування інтересів, цінностей-цілей суспільства, соціальної групи. На підставі цього соціальна відповідальність особистості визначається як морально-ціннісне стійке особистісне утворення, що включає стратегію соціальної поведінки особистості, де основою виступає свідомою установка на добровільне, активне виконання соціальних ролей, відповідно до своїх дій та їх наслідків, цінностей та норма суспільства, а також у готовності відповідати за отриманий результат.

Мета статті – розкрити соціально-психологічний зміст складових соціальної відповідальності особистості.

Результати дослідження. Соціальна відповідальність розкривається у таких структурних складових: ціннісно-нормативній (соціоцентрична мотивація, егоцентрична мотивація та ін.), когнітивно-інформаційній (когнітивна свідомість, обізнаність та ін.), афективно-емпатійній (емоційність стенична, емоційність астенічна, щирість та ін.), організаційно-комунікативній (динамічна ергічність, динамічна аергічність, труднощі та ін.), результативно-діяльнісній (предметна результативність, суб'єктна результативність та ін.), рефлексивно-прогностичній (регуляторна інтернальність, регуляторна екстернальність та ін.).

У проведеному емпіричному дослідженні ми звернулися до визначення соціальної відповідальності особистості, та структурних складових такої відповідальності, а також критеріїв її сформованості.

У дослідженні взяли участь здобувачі вищої освіти та фахівці соціономічного профілю підготовки. З огляду на їх соціальний статус можна стверджувати, що певні соціальні ролі вони вже виконують у достатньому обсязі. Це такі ролі як студент, громадянин та ін. Разом із тим, деякі соціальні ролі здобувачі вищої освіти тільки починають освоювати, як-то: професійні ролі, деякі сімейні ролі та інші соціально значущі цінності-цілі й норми суспільства, а також освоювані соціальні ролі у процесі соціального виховання у закладі вищої освіти. Доречно зазначити, що соціальна відповідальність здобувачів вищої освіти проявляється не лише у реалізації актуальних соціальних ролей, а й у тому наскільки активно, добровільно та усвідомлено освоюються потенційні соціальні ролі, інтеріоризуються соціальні норми, що охороняють цінності суспільства.

У зв'язку з тим, що у проведеному дослідженні розглядаються проблеми формування соціальної відповідальності особистості, необхідно розкрити її компонентну структуру, позначаючи соціальну відповідальність як стійку стратегію соціальної поведінки особистості, яка є її значним регулятором.

Спрощена характеристика соціальної поведінки розкривається як система соціально зумовлених мовою та іншими знаково-смысловими утвореннями дій, за допомогою яких особистість чи соціальна група бере участь у суспільних відносинах, взаємодіє із соціальним середовищем. Соціальна поведінка містить

дії людини по відношенню до суспільства, інших людей та предметного світу. Такі дії регулюються суспільством і належать до зовнішнього регулювання та свідомості особистості, що представляє внутрішнє регулювання.

Соціальні норми виступають формою висловлювання соціальних чинників, що регулюють поведінку особистості. Вони можуть бути різні за змістом, за сферами дії, механізмами поширення, формою санкціонування, соціально-психологічними механізмами дії. Моральні норми, які є регулятором соціальної поведінки особистості, є, як правило, неписаними нормами поведінки. У соціальних нормах, які виступають громадськими установками, зверненими до особистості, виявляються суспільні потреби, умови для їх задоволення, тобто реалізація та готовність до дії з боку суспільства, держави, групи, виражена у формах контролю, заходах заохочення чи примусу, оцінки щодо суб'єктів, які виконують вимоги соціальної норми. Внаслідок цього результатом застосування громадських установок стає соціально схвалена активна поведінка осіб, до яких вони звернені.

При аналізі компонентної структури соціальної відповідальності особистості слід виділити та обґрунтувати основні критерії та показники їх сформованості. При цьому умовою розуміння слугить твердження, що критерії – це ознаки, виходячи з яких проводиться оцінка чи судження.

Визначення критеріїв оцінки соціальної відповідальності особистості здійснювалося з урахуванням вимог до їх обґрунтування. До таких вимог належали: розкриття критеріїв через низку якісних ознак (показників), за проявами яких можна робити висновки про міру вираженості досліджуваної якості; відбиття критеріями динаміки вимірюваної якості у часі та культурному просторі; критерії охоплення критеріями основних видів діяльності особистості; зрозумілість критеріїв всім учасникам процесу.

Критерієм оцінки сформованості когнітивно-інформаційної складової соціальної відповідальності особистості виступала соціальна поінформованість. Цей критерій розкривали показники: знання про базові соціально схвалювані стратегії рольової поведінки та норм; знання про зміст основних соціальних цінностей та усвідомлення особистого та соціального значення норм.

Визначаючи зміст даної складової соціальної відповідальності, ми враховували те, що система знань людини про зміст, способи, засоби поведінки, яка слугить для неї реальною опорою при її життєздійсненні, є орієнтовною основою соціальної поведінки. Орієнтування та орієнтовна основа діяльності визначаються як образ середовища проживання і образ дії, інтегровані в єдиний структурний елемент, що слугить основою для управління дією. Більш того, ефективність орієнтовної основи поведінки залежить від ступеня повноти та вірності знань, включених до її змісту. Так, правильна, повна (достатня) орієнтовна основа соціальної поведінки дає можливість особистості будувати прогнози її можливих результатів.

Слід зазначити, що засвоєння прав, обов'язків, які відповідають конкретним соціальним ролям та соціальним нормам, дозволяє прогнозувати результати власної соціальної поведінки, дає можливість бути соціально обізнаною особистістю. Показником соціальної поінформованості, як критерія оцінки соціальної відповідальності особистості у дослідженні виокремлено знання про базові соціально схвалювані стратегії рольової поведінки та їх норми.

Позначаючи показник соціальної обізнаності як критерій оцінки соціальної відповідальності особистості (знання про зміст основних соціальних цінностей та усвідомлення особистого і соціального значення їх норм) слід враховувати те, що при плануванні та контролі соціальної поведінки особистість використовує вже накопичені суспільством знання про зміст, способи та особисте, соціальне значення дії. Найважливішими орієнтирами особистості у певних ситуаціях виступають соціальні цінності. Так, цінності спрямовують, а їх норми наказують, дозволяють або забороняють характер відносин, форми поведінки, цілі та способи їх досягнення. При цьому для того, щоб соціальні цінності та норми, що їх охороняють, стали реальними орієнтирами соціальної поведінки, особистості необхідно засвоїти зміст самої соціальної цінності, і, разом із тим, зрозуміти норму, що охороняє, – визнати її соціальну та особисту необхідність.

Критерієм оцінки сформованості ціннісно-нормативної складової соціальної відповідальності особистості виступає просоціальна спрямованість, що виявляється у показниках: альтруїстичні мотиви; просоціальні цінності та ціннісні орієнтації, соціальна спрямованість визнана відповідальності.

Слід врахувати, що спрямованість соціальної поведінки особистості може бути позитивною – просоціальною, нейтральною – асоціальною, негативною – антисоціальною.

До просоціальної поведінки належить допоміжна, альтруїстична поведінка, яка є цілеспрямованою, свідомою, добровільною, не заснованою на розрахунку надання допомоги іншим людям, групам, суспільству. Саме просоціальна спрямованість задає відповідний вектор соціальної поведінки особистості, а її зміст визначається мотивами, стійкими стосунками та ціннісними орієнтаціями.

Одним із показників просоціальної спрямованості особистості як критерія оцінки її соціальної відповідальності є альтруїстичні мотиви соціальної поведінки. В їх основі лежать прагнення урахування та охорони інтересів інших людей, суспільства, колективу, почуття обов'язку, бажання принести користь людям, суспільству, колективу, безкорисливе прагнення надання підтримки та допомоги, прагнення втішати, опікуватися, захищати, піклуватися про тих, хто її потребує.

У мотивації соціальної поведінки особистості спонукальну та спрямовуючу функції здійснюють її ціннісні орієнтації. Слід погодитися з точкою зору М. Рокича, який розкриває індивідуальну систему цінностей і ціннісних орієнтацій як певну систему переконань з урахуванням цілей і типів поведінки, структура якої виступає визначальною і для структури мотивації.

М. Рокич класифікував цінності на термінальні та інструментальні. До змісту термінальних цінностей входять основні цілі, яких людина хоче, зрештою, досягти у своєму житті. Інструментальні цінності є альтернативними типами поведінки, за допомогою яких особистість досягає бажаного результату (термінальних цінностей). Термінальні цілі особистості, спрямовані виключно на власний добробут, відображають виражений індивідуалістичний характер, тобто говорять про відсутність його просоціальної спрямованості та, отже, соціальної відповідальності. У зв'язку з цим, саме просоціальні цінності та ціннісні орієнтації слід відносити до показників просоціальної спрямованості як критерія ціннісно-нормативної складової соціальної відповідальності особистості.

Наступною складовою соціальної відповідальності особистості виступає рефлексивно-прогностична. Її критерієм є соціальна самостійність, яка проявляється у таких показниках як уміння передбачати та прогнозувати особисті та соціально значущі наслідки своїх дій; здатність до рефлексії своєї поведінки; здатність до емпатії; характер атрибуції відповідальності.

Критерієм оцінки рефлексивно-прогностичної складової соціальної відповідальності особистості виділяється соціальна самостійність.

Теоретико-методологічний аналіз наукових досліджень дозволяє констатувати, що наразі немає загальновизнаного визначення поняття «самостійність». Так, самостійність, що стала рисою характеру, розглядають як здатність працювати самостійно, незалежно від того, виконується робота за завданням чи зі своєї ініціативи. Сутність самостійності розкривається й у визначенні людиною своїх вчинків, орієнтуючись на свої переконання, знання, ставлення до дій у певних ситуаціях.

Соціальна самостійність можлива за умови збігу потреб та інтересів особистості з громадськими, при якому суспільно значуще сприймається нею як значуще для неї самої та передбачає міцний афективний співпереживаючий зв'язок з іншими людьми, суспільством. При цьому особистість підпорядковує їм свідомо власну волю та діяльність. На підставі цього значущим показником соціальної самостійності як критерія оцінки рефлексивно-прогностичної складової соціальної відповідальності особистості слід вважати здатність до емпатії.

Слід зазначити, що у визначеннях дефініції «емпатія» комбінуються три аспекти: ясне і точне розуміння почуттів, думок, потреб особистості, ціннісне «відчуття» у подіях, що відбуваються, і надійний афективний співпереживаючий зв'язок з іншими. Без емпатії нездійсненні ні спільні соціальні емоції, ні злагоджена колективна дія, ні згуртована спільність групи, колективу, ні боротьба за справедливість, ні великі почуття, зокрема почуття патріотизму, соціальної відповідальності.

Уміння передбачати та прогнозувати наслідки власних дій для себе і для суспільства, як показник соціальної самостійності, яка виступає критерієм оцінки рефлексивно-прогностичної складової соціальної відповідальності

особистості, спирається на встановлення причинно-наслідкових зв'язків між певними способами рольової поведінки та її наслідками для себе та для суспільства.

Здатність до рефлексії своєї поведінки виокремлено наступним показником соціальної самостійності як критерія оцінки рефлексивно-прогностичної складової соціальної відповідальності особистості, адже саме як суб'єкт свідомої рефлексивної волі людина може виступати як самостійна, відповідальна особистість.

Рефлексія визначається у психології як особливий психічний процес, властивість особистості, психічний стан і як специфічна здатність суб'єкта.

Завдяки рефлексії особистість здатна цілеспрямовано та усвідомлено регулювати свою соціальну поведінку, довільно керувати нею, контролювати її хід. Самостійність без опори на рефлексію веде до імпульсивної, односторонньої активності, до ігнорування об'єктивних закономірностей соціального розвитку.

У разі усвідомлення особистістю своїх цілей як нездійснених, що значно перевищують її можливості, рефлексивні здібності можуть надати гальмуючу дію на волю, блокувати здійснення. Разом з тим, усвідомлення себе здатною до діяльності, досягнення позначених цілей призводить до мобілізації волі. Адекватне уявлення особистих можливостей для здійснення своєї волі та про межі її прояву дозволяє більш повно реалізувати поставлені цілі та розширити свободу, а отже, і відповідальність.

Наступний показник соціальної самостійності як критерій оцінки рефлексивно-прогностичної складової соціальної відповідальності особистості, – це внутрішній характер атрибуції відповідальності. Соціальна відповідальність є категорією, що відбиває ступінь усвідомлення як індивідом, так і суспільством здібності, можливості бути причиною змін у собі й у соціумі загалом.

Нагадаємо, що у теоретичних дослідженнях Р. Мак Маліна, Г. Келлі, Х. Хекхаузена та інших вчених проведено умовний розподіл осіб за «локусом» їх атрибуції – зовнішнім або внутрішнім. Суб'єкти, орієнтовані на пошук внутрішніх причин, визначаються як «самобутні», «самостійні», «особисті», а зовні орієнтовані – «несамостійні», «ситуаційники».

Тільки в тому випадку, коли особистість усвідомлено вважає себе причиною подій свого життя і діяльності, її можна закликати до відповідальності. Тому між внутрішнім типом атрибуції особистості та визнанням авторства, власної «самості» та внутрішнім локусом контролю існує кореляція.

В основі відповідальної диспозиції соціальної поведінки особистості, готовності відповісти, переконаності у здатності контролювати події свого життя та поведінки лежить внутрішній тип атрибуції.

Нарешті, критерієм результативно-діяльній складової соціальної відповідальності особистості виступає соціальна активність, що виявляється у таких показниках: здатність до прояву ініціативи та здійснення соціально корисної діяльності; здатність до прийняття додаткових обов'язків.

Поведінка особистості виступає індикатором внутрішніх особливостей та структури її соціальної настанови. Саме за типом поведінки особистості можна визначити в результаті й ступінь сформованості її соціальної відповідальності.

З погляду філософії, соціальною може бути визнана лише та активність, яка сприяє суспільному прогресу, орієнтована на позитивні суспільні цінності, що наповнюють життя особистості високим змістом. Соціальна активність особистості розглядається з урахуванням міри прояву інтенсивності соціально-корисної діяльності. Наднормативна соціальна активність не включає зовнішній контроль, підзвітність суб'єкта, застосування до нього санкцій у разі її відсутності. Вона виражається не стільки у схильності дотримуватися загальноприйнятих соціальних норм, як у слідуванні ним, що супроводжується обов'язковим прагненням перевершити існуючі норми, ставити і досягати морально вищі цілі.

Процес освоєння соціальних ролей та їх норм може відрізнятися різним ступенем пізнавальної активності особистості. При цьому необхідна умова соціальної відповідальності особистості – це потреба у придбанні нових знань, які б дозволили розширити межі своєї компетентності.

Одним із показників соціальної активності як критерія оцінки результативно-діяльній складовій соціальної відповідальності особистості виступає здатність до прояву ініціативи та здійснення соціально корисної діяльності особистості. При визначенні цього показника ми можемо спертися на дослідження зовнішніх та внутрішніх умов переходу від ініціативи до відповідальності та впливу відповідальності на вихідні ініціативи. Результати такі: якщо відповідальність з'єднується з ініціативою, то необхідність стає внутрішнім спонуканням самого суб'єкта.

Дослідження соціальної відповідальності виявило у 75% респондентів високий рівень вираженості динамічної ергічності, що свідчить про самостійне виконання обов'язків без додаткового контролю, що базується на ретельному виконанні важких та відповідальних завдань. Проте, наявність високих значень за цією шкалою може обумовлювати розвиток гіпервідповідальності, породжувати високий рівень психічної стомлюваності та дратівливості (див. табл. 1).

Таблиця 1

Рівні вираженості компонентів соціальної відповідальності

Компоненти	Рівень вираженості, %		
	низький	середній	високий
Динамічна ергічність	2,6	22,4	75
Динамічна аергійність	58,3	35,2	6,5
Соціоцентрична мотивація	0	43,1	56,9
Егоцентрична мотивація	56,4	32,3	11,3
Когнітивна свідомість	0	41,8	58,2
Обізнаність	47,3	39,2	13,5

Предметна результативність	1,6	39,3	59,1
Суб'єктна результативність	1,8	42,6	55,6
Емоційність стенічна	3,7	36,6	59,7
Емоційність астенічна	40,1	45,2	14,7
Регуляторна інтернальність	1,6	22,7	75,7
Регуляторна екстернальність	58,4	33,5	8,1
Труднощі	30,2	58,1	11,7
Щирість	31,7	47,2	21,1

Динамічна ергічність корелює з віком (0,309) та стажем (0,224) роботи, що свідчить про її розвиток у процесі професіоналізації.

У респондентів не виражений низький рівень соціоцентричної мотивації як основи відповідальності (43,1% – середній рівень, 56,9% – високий). Такі показники зумовлені домінуванням соціально значимої мотивації, бажанням бути включеним у діяльність, переважанням почуття обов'язку та домінуванням суспільних інтересів над особистими. Водночас, середній рівень егоцентричної мотивації відзначений у третини респондентів (32,3 %), що відображає їх прагнення виконувати відповідальні справи через бажання бути у центрі уваги, бути поміченими тощо.

Високий рівень когнітивної свідомості у 58,2% респондентів відображає розуміння суті відповідальності та цілісне уявлення про таку професійно важливу якість. Водночас у деяких із них спостерігається середній рівень (41,8%) когнітивної поінформованості; такі респонденти опускають приватні, несуттєві ознаки відповідальності, що призводить до появи помилок у прийнятті рішень.

Результати за шкалою предметної результативності відображають високий рівень вираженості у 59,1% респондентів, що свідчить про їх самовідданість та сумлінність при виконанні колективних справ. Такі респонденти прикладають величезні зусилля для розвитку свого освітнього рівня, формування сприятливого іміджу у зовнішньому середовищі. У цьому предметна результативність зумовлює вибір звичних методів діяльності, які забезпечують високі результати. Водночас респонденти також демонструють і високий рівень вираженості суб'єктної результативності (55,6%), що пов'язано з їх особистісним розвитком, відповідальним ставленням до власного добробуту та самореалізації.

Емоційна стенічність у 59,7% респондентів має високий рівень вираженості; у результаті позитивні емоції чи їх поява супроводжується виконанням відповідальних справ. Також для респондентів характерна відсутність негативних емоцій (злість, страх, образа, роздратування) у ситуаціях відповідальної залежності (36,6%). При цьому лише у 3,7% респондентів у ході реалізації відповідальних доручень і за неуспіх у відповідальній справі спостерігається поява негативних емоцій.

Високий рівень регуляторної інтернальності у 75,7% респондентів показує їх незалежність від зовнішніх обставин при виконанні відповідальних справ,

тобто орієнтацію тільки на свою думку, відстоювання своєї точки зору та взяття відповідальності на себе (підтверджується низьким рівнем регуляторної екстернальності у 58,4%).

Розгляд компонента «труднощі» показує, що для 11,7% респондентів труднощі, що виникають у процесі виконання відповідальних справ, є істотною перешкодою для їх здійснення, взяття відповідальності на себе є для них тяжким, обумовлює прояв непрямой агресії, дратівливості та образи.

Порівняння якісних особливостей психологічних компонентів відповідальності респондентів, які відрізняються стажем роботи, проводилося на основі кореляційного аналізу.

Усі респонденти були поділені на п'ять груп залежно від стажу діяльності: перша група – до 5 років, друга група – до 10 років, третя група – до 15 років, четверта група – до 20 років, п'ята група – понад 20 років.

У групі респондентів зі стажем роботи до п'яти років виявлено позитивний зв'язок ергічності з регуляторною інтернальністю ($r=0,55$, $p<0,05$), що свідчить про підвищення рівня відповідальності за зростання активності у реалізації відповідальної поведінки.

У мотиваційно-смісловому компоненті виявлено взаємні позитивні кореляційні зв'язки між усіма змінними. Так, соціоцентричність пов'язана зі свідомістю ($r=0,71$, $p<0,001$) та предметною результативністю ($r=0,68$, $p<0,001$), а свідомість – з соціально-значущим результатом. Чим сильніше у респондентів виражені альтруїстична мотивація та розуміння сутності відповідальності, тим вищий показник суспільно-значущої діяльності.

У свою чергу, стінічність позитивно пов'язана зі свідомістю ($r=0,72$, $p<0,001$), предметною результативністю ($r=0,64$, $p<0,01$), що обумовлює позитивне емоційне ставлення респондентів до виконуваної діяльності. При цьому зв'язок інтернальності з предметною результативністю ($r=0,69$, $p<0,001$), соціоцентричністю ($r=0,53$, $p<0,05$) та свідомістю ($r=0,57$, $p<0,01$) показує, що респонденти, які мають стаж діяльності до п'яти років, вже готові приймати відповідальність за свої професійні обов'язки. Це дозволяє зробити висновок про те, що більшість респондентів готові нести відповідальність за прийняті рішення.

Серед агармонічних показників виявлено зв'язок егоцентричної спрямованості з суб'єктною результативністю ($r=0,55$, $p<0,05$), що свідчить про виникнення позитивних емоцій при виконанні респондентами відповідальних завдань, які дозволяють їм проявити себе, продемонструвати свій професійний статус.

У групі респондентів зі стажем 6-10 років виявлено позитивні кореляційні зв'язки ергічності з регуляторною інтернальністю ($r=0,48$, $p<0,05$), що відображають взаємозв'язок стійкості способів реалізації відповідальності та вольового регулювання суб'єктів у процесі виконання діяльності.

У мотиваційно-смісловому компоненті відповідальності респондентів цієї групи виявлено позитивний зв'язок між свідомістю та предметною

результативністю ($r=0,51$, $p<0,05$), але наявність зв'язку егоцентричної мотивації з поінформованістю ($r=0,44$, $p<0,05$) свідчить про розвиток егоцентричної спрямованості відповідальності. Респонденти розглядають демонстрацію відповідальності як необхідний атрибут своєї професійної діяльності, іноді маскуючи цим справжні мотиви прийняття управлінських рішень. У цій групі респондентів виявлено позитивний зв'язок між гармонійними та агармонічними змінними мотиваційно-сислового та регуляторно-динамічного компонентів.

Стенічність взаємопов'язана з предметною ($r=0,42$, $p<0,05$) та суб'єктною ($r=0,56$, $p<0,01$) результативністю та свідомістю ($r=0,53$, $p<0,01$), ергічність – з предметною результативністю ($r=0,57$, $p<0,05$), а регуляторна активність – з соціоцентричною мотивацією ($r=0,40$, $p<0,05$). Ці результати свідчать про підвищення рівня відповідальності у разі підвищення рівня суб'єктивної значущості виконуваної респондентами діяльності, про прагнення виконувати професійні функції самостійно та без «тиску» зверху.

Між психологічними компонентами відповідальності у групі респондентів зі стажем 11-15 років виявлено велику кількість зв'язків між гармонійними змінними: соціоцентричність пов'язана з предметною результативністю ($r=0,66$, $p<0,01$), свідомістю ($r=0,63$, $p<0,01$). За таких результатів можна констатувати, що підвищення показників свідомості відповідальності супроводжується зростанням позитивних емоцій у процесі виконання професійних функцій та зростанням орієнтації на соціально значущий результат діяльності.

Особливістю відповідальності цієї групи респондентів є підвищення відповідальності у ситуаціях, коли результат діяльності підвищує якість освіти і є особистісно значимим. Досягнення особистої відповідальності стає для них важливою метою, яку вони активно реалізують у діяльності. Водночас у частини респондентів починає проявлятися тенденція ставитися до відповідальності як до зайвих переживань та турбот, а виконання відповідальних доручень породжує негативні емоції (егоцентрична мотивація пов'язана з екстернальністю ($r=0,59$, $p<0,01$), емоційною астенічністю ($r=0,74$, $p<0,001$), регуляторною пасивністю ($r=0,62$, $p<0,05$)). Можливо, це пов'язано зі зростанням втоми на тлі великої кількості вимог.

У респондентів зі стажем роботи 16-20 років зменшується кількість кореляційних зв'язків між гармонійними показниками і збільшується кількість таких зв'язків між агармонійними зв'язками.

Серед гармонійних змінних виявлено зв'язки між регуляторною інтернальністю ($r=0,78$, $p<0,001$) та суб'єктною результативністю ($r=0,56$, $p<0,05$), які відображають зростання значимості особистої участі у діяльності, а особиста відповідальність сприймається як взаємопов'язана з груповою.

Регуляторна інтернальність позитивно пов'язана зі стенічністю ($r=0,53$, $p<0,05$) і негативно – з аергічністю ($r=-0,58$, $p<0,05$) та егоцентричною мотивацією ($r=-0,61$, $p<0,05$): прийняття відповідальності відбувається тоді, коли результат діяльності є показником особистого результату. При цьому позитивне

ставлення до відповідальних ситуацій, що виникають, знижує поведінкову пасивність і егоцентричну мотивацію.

Аналіз кореляційних зв'язків у цієї групи респондентів виявив зв'язок регуляторної пасивності з обізнаністю ($r=0,69$, $p<0,01$), астеничністю ($r=0,56$, $p<0,05$), суб'єктною результативністю ($r=0,47$, $p<0,05$).

Респонденти, які мають великий стаж професійної діяльності, обізнані про рівень професійної відповідальності, і це зумовлює зростання емоційних переживань про те, що у разі низьких результатів роботи може бути завдано шкоди їх особистій репутації. Як наслідок, на тлі високих вимог до результату професійної діяльності зростає психологічне виснаження та розвивається синдром емоційного вигорання. У групі респондентів зі стажем понад 20 років змінюється характер зв'язків психологічних компонентів відповідальності: спостерігається інтеграція регуляторно-динамічного та мотиваційно-смыслового компонентів, що визначають активність та спрямованість відповідальності. Великий стаж діяльності зумовлює зростання соціоцентричних та егоцентричних мотивів відповідальності (мотиви боргу, дотримання загальноприйнятих правил і норм, уникнення неприємних ситуацій засудження), що забезпечує відповідальне виконання діяльності за будь-яких умов та за будь-якого особистісного ставлення.

Виявлений зв'язок між динамічною ергічністю та предметною результативністю ($r=0,66$, $p<0,01$), суб'єктною результативністю ($r=0,59$, $p<0,01$), емоційною стеничністю ($r=0,68$, $p<0,01$) відбиває підвищення ретельного виконання відповідальних завдань при спрямованості на суспільно і особистісно значущий результат, що, своєю чергою, супроводжується позитивними емоціями.

В результаті відповідальність у респондентів зі стажем понад 20 років стає системною, інтегрованою, професійно важливою якістю, що забезпечує досягнення високих професійних результатів. Однак, поряд з даною позитивною тенденцією у розвитку психологічних компонентів відповідальності, зростають тривога, відчуття труднощів у самоорганізації своєї діяльності, які посилюються при підвищенні поінформованості про предмет відповідальності і збільшують почуття невпевненості у власних силах.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, проведене дослідження соціально-психологічних складових соціальної відповідальності виявило специфіку їх взаємозв'язків залежно від стажу професійної діяльності, а також підвищення рівня відповідальності рівня до рівня гіпервідповідальності. Професійно та соціально відповідальні респонденти усвідомлюють себе як суб'єкт діяльності, виявляють соціальну активність, ініціативність, контролюють свою навчальну та професійну діяльність.

На підставі вищезазначеного слід підкреслити, що визначення сутності, структури, критеріїв та показників соціальної відповідальності особистості виступає необхідною умовою для розуміння механізмів її формування, у чому полягають перспективи подальших наукових студій.

Список літератури

1. Дмитерко-Карабин Х.М. Мотиваційна готовність до професійної діяльності як психологічна проблема. *Філософія, соціологія, психологія: збірник наукових праць*. Івано-Франківськ: Плай, 2004. Вип. 9. Ч. 2. С. 23-32.
2. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
3. Маноха І.П. Психологія потенціалу індивідуального буття людини: онтологічно орієнтований підхід: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». К., 2003. 48 с.
4. Мовмига Н., Мілорадова Н. Деякі аспекти визначення гендерної специфіки життєвих домагань особистості (з позицій особово-орієнтованого підходу до вищої професійної освіти). *Vzdelávanie a spoločnosť : medzinárodný 21 ISSN 2707–0409. Ľňěöîëîã³ÿ ta ģıç³aëģna řıbıġa*. 2020. Āëı. 2 (52) nekonferenčný zborník / Renáta Bernátová (Ed.), Tetyana Nestorenko (Ed.). PREŠOV, 2016. С. 187–196. URL : <https://cutt.ly/BhKTX7m>.
5. Садова М.А. Психологічні складові потенціалу самореалізації особистості. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія*. 2010. — Т. 15, вип. 9. С. 102-109.
6. Подшивалкіна В.І. Соціальні умови та психологічні виміри тенденцій використання потенціалу особистості. *Психологія і суспільство*. 2009. № 4. С. 127-137.
7. Derbyshire J., Wright G. Preparing for the future: development of an 'antifragile' methodology that complements scenario planning by omitting causation. *Technological Forecasting and Social Change*. 2014. 82. P. 215-225.
8. Reynolds K. J., Subasic E., Tindall K. The problem of behaviour change: From social norms to an ingroup focus. *Social and Personality Psychology Compass*. 2015. 9. P. 45–56. doi: 10.1111/spc3.12155.

References

1. Maksimenko, S.D. (2006). Geneza zdijsnennya osobustosti [The genesis of the personality implementation]. Kyiv: ed. LLC «KMM» [in Ukrainian].
2. Manocha, I.P. (2003). Psychologiya potencialy individualnogo buttya lyudunu: ontologichno orientovanuy pidhid. [Psychology of the potential of individual 123 ISSN 2707–0409. Ľňěöîëîã³ÿ ta ģıç³aëģna řıbıġa. 2020. Āëı. 2 (52) human existence: an ontologically oriented approach]. Extended abstract of Doctor's thesis. Kyiv [In Ukrainian].
3. Movmyha, N., Miloradova, N. (2016). Deiaki aspekty vyznachennia hendernoï spetsyfiky zhyttievkykh domahan osobystosti (z pozytsii osobovo-oriientovanoho pidkhdodu do vyshchoi profesiinoï osvity) [Some aspects of determining the gender specificity of life aspirations of the individual (from the standpoint of a person-centered approach to higher professional education)]. *Vzdelávanie a spoločnosť: medzinárodný nekonferenčný zborník / Renáta Bernátová (Ed.), Tetyana Nestorenko (Ed.). PREŠOV. S. 187-196. URL: https://cutt.ly/BhKTX7m*. [In Ukrainian]
4. Sadova, M.A. (2010). Psichologichni skladovi potencialu samorealizatsii osobustosti [Psychological components of the self-realization potential of the individual]. *Visnuk Odesskogo natsionalnogo universitetu – Herald of Odessa national university, Vol. 15, 9, 102-109* [In Ukrainian].
5. Podshivalkina, V.I. (2009). Sotsialni umovi ta psichologichni vumiru tendentsiy vukorustannya potencialu osobustosti [Social conditions and psychological dimensions of trends in the use of personal potential]. *Psychologiya I suspilstvo -Psychology and society, 4, 127-137* [In Ukrainian].
6. Dmyterko-Karabyn, Kh. M. (2004). Motyvatsiina hotovnist do profesiinoï diialnosti yak psykholohichna problema [Motivational readiness for professional activity as a psychological problem]. *Zbirnyk naukovykh prats: filosofii, sotsiologii, psykholohii – Collection of scientific*

works: philosophy, sociology, psychology. Ivano-Frankivsk: Vyd-vo «Plai» Prykarpatskoho universytetu. Vyp. 9. Ch. 2. S. 23–32. [In Ukrainian].

7. Derbyshire, J.; Wright, G. (2014) Preparing for the future: development of an 'antifragile' methodology that complements scenario planning by omitting causation. *Technological Forecasting and Social Change*. [In English].
8. Reynolds K. J., Subasic E., Tindall K. The problem of behaviour change: From social norms to an ingroup focus. *Social and Personality Psychology Compass*. 2015. 9. P. 45–56. doi: 10.1111/spc3.12155. [In English].

Lukashov O.O.

candidate of economic sciences, doctoral student of the department
practical psychology and social work
Eastern Ukrainian National University named after V. Dalya,

**COMPONENTS OF SOCIAL RESPONSIBILITY
PERSONALITIES: SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CONTENT**

The article reveals the socio-psychological content of the components of social responsibility of an individual. It is shown that the social responsibility of an individual is defined as a moral and value stable personal formation, which includes a strategy of social behavior of an individual, where the basis is a conscious attitude to voluntary, active performance of social roles, in accordance with one's actions and their consequences, values and norms of society, as well as ready to be responsible for the obtained result. It is emphasized that social responsibility is revealed in the following structural components: value-normative (sociocentric motivation, egocentric motivation, etc.), cognitive-informational (cognitive consciousness, awareness, etc.), affective-empathic (sthenic emotionality, asthenic emotionality, sincerity and etc.), organizational-communicative (dynamic ergicity, dynamic aergy, difficulties, etc.), result-active (object effectiveness, subject effectiveness, etc.), reflexive-prognostic (regulatory internality, regulatory externality, etc.). The conducted study of the components of social responsibility revealed the specificity of their interrelationships depending on the length of professional activity, as well as evidenced an increase in the level of responsibility to the level of hyperresponsibility. Professionally and socially responsible respondents are aware of themselves as a subject of activity, show social activity, initiative, control their educational and professional activities.

Key words: personality, social responsibility, components of social responsibility, criteria of social responsibility.

Стаття надійшла до редакції 29.10.2022

УДК: 159.923

DOI: <https://doi.org/10.18524/2707-0409.2022.1-2.286677>

Петрук Надія Юрївна

аспірант кафедри соціальної психології

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Івано-Франківськ (Україна)

e-mail: nadiia.petruk@pnu.edu.ua

[ORCID ID 0000-0003-2841-8663](https://orcid.org/0000-0003-2841-8663)

<https://www.researchgate.net/profile/Nadiia-Petruk-3/stats>

ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ІДЕНТИЧНІСТЬ» У СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОЕКЦІЯХ

У статті здійснюється теоретичний аналіз підходів до визначення поняття ідентичності, а саме психоаналітичного, символічного інтеракціонізму, соціокультурного, когнітивного, континуально-ієрархічного, наративного. Поняття «ідентичність» розглядається з позиції структури або процесу. У статті актуалізовано наративний підхід до вивчення процесу конструювання ідентичності. Загалом представники наративного підходу до дослідження особистості стверджують, що формування ідентичності можливе при переоформленні досвіду за допомогою розповідей - наративів. Цей підхід дозволить вивчити досвід особистості, який є основою поняття ідентичності; у результаті усвідомлених наративів індивіда про минуле, теперішнє та майбутнє сформується цілісна ідентичність.

Розглядаються такі механізми конструювання ідентичності, як ідентифікація, інтроєкція (психоаналітичний підхід); активна інтерналізація та мова (символічний інтеракціонізм); когнітивний, мотиваційний, емоційний, ціннісний механізми (соціокультурний підхід); асиміляція, акомодация та оцінка (континуально-ієрархічний підхід); соціальна категоризація, соціальна ідентифікація, соціальне порівняння, наслідування, інтеріоризація, адаптація, асиміляція (когнітивний підхід); рефлексивний та ціннісно-смысловий механізми (нاراتивний підхід). У статті здійснюється акцент на рефлексивному та ціннісно-смысловому механізми, адже саме вони дають можливість особистості проаналізувати, усвідомити та сконструювати власну ідентичність цілісно.

Ключові слова: ідентичність, наративна ідентичність, підходи до визначення поняття “ідентичність”, механізми конструювання ідентичності.

Постановка проблеми. Питання дослідження феномену ідентичності є надзвичайно важливим, не тільки для теоретичних осмислень, але й для психологічної практики. Існує чимало рефлексій, емпіричних досліджень ідентичності, проте немає однастайності у трактуваннях самого поняття “ідентичність”, а відтак розуміння самого феномену. Тому мета статті полягає в аналізі сучасних підходів до визначення поняття “ідентичність” та механізмів формування її.

Завдання статті:

1. Здійснити теоретичний аналіз різних підходів до визначення поняття “ідентичності”;

2. Окреслити сучасні підходи трактування поняття “ідентичності”;
3. Теоретично дослідити механізми конструювання ідентичності.

Результати дослідження. Теоретичний аналіз наукової літератури показав, що поняття «ідентичність» розглядається вченими з позиції структури або процесу. Для початку розглянемо теорії науковців, які розглядають ідентичність з позиції її структури.

Так, у рамках психоаналітичної теорії Е. Еріксон розглядав структуру поняття ідентичності, означивши його як складний внутрішній стан що включає індивідуальність, відчуття внутрішньої цілісності та відчуття соціальної солідарності з цінностями та ідеалами своєї групи. У структурі індивідуальної ідентичності Е. Еріксон розрізняє особисту ідентичність (відображає те, що залишається в людини постійним) і Я-ідентичність (у результаті зовнішніх впливів змінюється, проте серцевина «Я» залишається постійною) [4, с. 193].

Е. Еріксон виділяє три форми ідентичності:

1. Приписна ідентичність – побудована на основі умов, які особистість не обирає і вони не змінюються під впливом зовнішніх чинників (належність до нації, раси, вікової та соціальної групи).

2. Набута ідентичність – досягнута власними зусиллями людини (професійна самореалізація, вільно вибрана орієнтація і зв'язки).

3. Запозичена – ідентичність, яка відображає виконання індивідом певних ролей, що засвоєні у ході розвитку зі зразка і зумовлені очікуваннями оточуючих людей [6].

Механізмом формування ідентичності, за Еріксоном, є послідовні ідентифікації дитини зі значимими для неї дорослими, які становлять основу розвитку психосоціальної ідентичності в підлітковому віці. А також, інтроекція як процес примірювання певного образу та його переймання від зовнішніх осіб. У результаті цих механізмів відбувається формування ідентичності за рахунок інтеграції ідентифікацій у єдине ціле.

Е. Марсія, який є представником психоаналітичного підходу, виділив такі типи ідентичності людини:

- дифузна ідентичність – стан невизначеності, який характеризується відсутністю в особистості моделей майбутнього та неготовністю приймати самостійні рішення;

- передбачена ідентичність – вибір цілей життя формується під впливом оточення;

- мораторій – особистість відкладає на невизначений термін важливі життєві рішення;

- реалізована ідентичність – життєві рішення приймаються індивідом самостійно та усвідомлено [16, с. 88].

Як бачимо, представники психоаналітичного підходу визначають структуру, типи ідентичності. За допомогою моделі Е. Марсія є можливим аналіз наявного типу ідентичності в особистості, а також розуміння як у процесі психологічного

консультування можна допомогти клієнту вийти на рівень реалізованої ідентичності. У межах даного підходу механізмами формування ідентичності є ідентифікація, інтроекція.

У межах символічного інтеракціонізму ідентичність досліджували: Е. Goffman, С. Levi-Strauss, G. Meed, Н. Blumer, R. Jenkins. Е. Goffman стверджував, що люди приймають певні ідентичності і діють відповідно до ролей, які суспільство створило для кожної ідентичності. Відповідно окреслив види ідентичності: соціальна ідентичність (на основі атрибутів соціальної групи, до якої належить індивід відбувається його типізація), особистісна ідентичність (включає індивідуальні ознаки особистості; є соціальним феноменом, у випадках, коли інформація про події життя індивіда відома його партнерові по взаємодії) та Я-ідентичність (суб'єктивне відчуття людиною власної життєвої ситуації, розуміння її безперервності та унікальності) [12, с.9]. С. Levi-Strauss стверджував, що ідентичність розвивається протягом всього життя людини, а основою у формуванні феномену є життєві ситуації та досвід.

У теорії символічної взаємодії G. Meed стверджує, що індивід коригує власну поведінку інтерпретуючи її та поведінку оточення. «Я» розуміється опосередковано з точки зору соціальних груп [12, с. 9]. G. Meed механізмом формування ідентичності вважає активну інтерналізацію та мову, зазначаючи, що це процес аналізу індивідом форм поведінки та мислення партнерів і перетворення їх у власні, унікальні смисли. А мова є певним стимулом, який діє на індивіда, який говорить, так само, як він діє на іншого учасника взаємодії. Це механізм, у результаті якого «ми пробуджуємо у собі ті відгуки, які викликаємо в інших, відтак ми перебираємо на себе настанови інших, включаючи їх у власну поведінку» [10, с. 6].

Н. Blumer доповнив теорію поняттям «символічна взаємодія». Тобто, взаємодія разом з соціальним світом бере участь у конструюванні ідентичності [12, с. 9]. R. Jenkins, механізмом конструювання ідентичності вважає ідентифікацію, як процес у якому визначальну роль має оточення особистості, яка виконує функції класифікації, категоризації людей, речей, подій та ототожнення [10].

Отже, представники символічного інтеракціонізму розглядають ідентичність з погляду процесу та зосереджують увагу на соціальному контексті у конструюванні ідентичності, зокрема на важливості ролей, життєвих ситуацій, досвіду, інтерпретації поведінки, взаємодії з оточенням. А механізмами формування ідентичності визначають: активну інтерналізацію та мову (G. Meed), ідентифікацію (R. Jenkins).

Акцент на соціальному контексті у формуванні ідентичності роблять також дослідники соціокультурного підходу: К. Гавриловська, О. Вигівська, В. Simon, L. Peek, С. Cooley, G. Breakwel, F. Dubar. К. Гавриловська та О. Вигівська поняття ідентичності визначають як відчуття у особистості власної повноцінності та істинності, усвідомлення себе членом певної спільноти [1, с. 173]. У результаті

емпіричного дослідження науковці визначили психологічні механізми формування професійної ідентичності, які можна співвідносити з феноменом ідентичності:

1. Когнітивний механізм реалізується як взаємодія уявлень індивіда про особливості певної групи та усвідомлення себе членом цієї групи.

2. Мотиваційний механізм проявляється у взаємодії внутрішніх і зовнішніх мотивів, які спонукають особистість здійснювати певну діяльність з метою реалізації інтересів і задоволення потреб.

3. Емоційний механізм – взаємодія вміння індивіда розуміти відносити, які відображаються в емоціях та здатність керувати власною емоційною сферою.

4. Ціннісний механізм – це взаємодія цінностей і переконань особистості [1, с. 176-177].

В. Simon розглядає ідентичність як набір внутрішніх рольових очікувань, які формують соціальні взаємодії, спрямовують колективну та індивідуальну поведінку і забезпечують джерела мотивації. Ідентичність є множинним феноменом, який систематизований у певній ієрархії мінливих ідентичностей, яку представляє індивід. Зокрема кожна ідентичність впливає на різні життєві ситуації. Соціальна ідентичність розвивається у процесі безперервної взаємодії з навколишнім соціальним світом [12, с.8].

Ф. Dubar, вважає, що ідентичність визначається інтеріоризацією норм, правил та стратегічною здатністю особистості досягати цілей. Соціальна ідентичність є результатом роботи «актора», який керує та організовує виміри свого соціального досвіду та ідентифікацій [14, с. 7]. Соціальну ідентичність, Ф. Dubar описує як складний комунікативний процес, який формується у історично та соціально структурованих контекстах, особистість виступає суб'єктом культури, а іноді колективним актором. Цей комунікативний процес є результатом взаємодії між суб'єктивним і об'єктивним світами індивіда. Соціальна ідентичність, за Ф. Dubar, включає суб'єктивну реальність ідентичності (взаємодія суб'єкта з самим собою) та об'єктивну віртуальну ідентичність (взаємодія суб'єкта з іншими) [14, с. 8]. Л. Peek розглядає ідентичність як індивідуальне відчуття, яке включає самопочуття індивіда, групові приналежності, структурні позиції, суб'єктивний досвід індивіда, соціальні ролі, а також приписані та досягнуті статуси [12, с. 8]. С. Cooley досліджуючи ідентичність говорив про самість як про невіддільну частину соціального життя. Тобто Я-концепція починає формуватися з раннього дитинства у результаті спостереження за поведінкою оточуючих. Цей феномен С. Cooley назвав «зазеркальним Я» [12, с. 9].

Отже, представники соціокультурного підходу, зокрема В. Simon, Ф. Dubar, розглядають поняття ідентичності з позиції структури, а соціальну ідентичність з позиції процесуального підходу, інші науковці підходу не розділяють ці поняття. Акцент науковців підходу робиться на важливості соціальної взаємодії, у формуванні ідентичності, яка включає комунікативний процес, соціальні ролі,

статуси, інтеріоризацію правил та норм, групові приналежності, досвід індивіда. У межах підходу виокремили такі механізми конструювання ідентичності: когнітивний, мотиваційний, емоційний, ціннісний (К. Гавриловська, О. Вигівська).

З позиції континуально-ієрархічного підходу розглядає поняття «ідентичність» S. Moscovici, який зазначав, що свідомість людини будується у вигляді ідентифікаційної матриці, в основі якої велика сукупність ідентичностей. Ідентичність, яка стає ведучою у певній ситуації, організовує свою ієрархію, порядок у структурі ідентифікаційної матриці. У межах цього підходу працювала І. Середницька. Означивши його як цілісний, багаторівневий феномен, в якому прослідковується два полюси: «зріла ідентичність» і «криза ідентичності» [5, с. 23].

Як бачимо, представники континуально-ієрархічного підходу розглядають ідентичність як багаторівневий, цілісний феномен, який складає певну ієрархію, за S. Moscovici це ідентифікаційна матриця. Механізмом формування феномену є асиміляція, акомодация та оцінка (І. Середницька).

Розглянемо, як поняття ідентичності трактують науковці когнітивного підходу, а саме: І. Губеладзе, Н. Tajfel, J. Turner, G. Brekuell. Н. Tajfel і J. Turner розробили теорію соціальної ідентичності, яка припускає що Я-концепція походить від соціальної та індивідуальної ідентичності індивіда. Таким чином, Я присутнє в особистості на двох рівнях: соціальне (ми) Я та індивідуальне (Я) [12, с.10]. Н. Tajfel, у межах зазначеної теорії, стверджує, що формування багатьох соціально-психологічних феноменів зумовлюється когнітивними процесами, а саме соціальною категоризацією, соціальною ідентифікацією, соціальним порівнянням. Соціальна категоризація, за автором, полягає у розподіленні особистістю світу на категорії, та співвіднесення себе з ними. Процес соціальної ідентифікації – це процес «вписування» себе у систему створених категорій та ототожнення з різними соціальними спільнотами. А соціальна ідентичність – це сукупність всіх соціальних ідентифікацій, які індивід використовує при самовизначенні. Після того, як індивід усвідомив себе частиною певної спільноти, розпочинається процес соціального порівняння - особистість порівнює свою спільноту з іншими [3, с.37].

J. Turner розробив, також, теорію самокатегоризації, яка має три рівні абстракції самокатегоризацій: супер-ординатний рівень (Я як Людина), рівень інгрупових-аутгрупових категоризацій, що базується на соціальній спільності (Я як частина соціальної спільності: психологи, українці, студенти), субординатний рівень особистісних самокатегоризацій (Я як носій індивідуально-відмінних характеристик) [12, с.10].

J. Turner писав про те, що особистісна та соціальна ідентичності є антагоністами: чим сильніше проявляється соціальна ідентичність, тим меншими у сприйнятті індивіда стають відмінності між ним та членами групи, що у результаті може призвести до деперсоналізації. Відповідно, чим сильніша

особистісна ідентичність, тим індивід знаходить менше подібності між членами власної групи, і тоді ідентифікація з цією групою стає менш видимою [12, с.11].

G. Brekuell підкреслює, що індивід у взаємодії з соціальним світом активно засвоює поняття, за допомогою яких пізнає себе. G. Brekuell розробила модель структури ідентичності, яка включає компоненти: біологічний організм (серцевина ідентичності, яка з часом стає менш важливою), змістовий вимір (характеристики, якими індивід може описати себе як унікальну особистість, які розширюються протягом життя), ціннісний вимір (оцінка елементів змістового виміру відповідно до соціальних норм і цінностей), суб'єктивний час і біографічний час [10, с. 11].

D. Van Camp, у межах соціальної когнітивної теорії, відзначав, що ідентичність є когнітивним процесом, і люди для роботи з соціальною інформацією використовують когнітивні скорочення та евристики. S. Fiske S. Taylor, у межах зазначеної теорії, зазначають, що люди зазвичай поведуться як «когнітивні скупі», тобто, під час обробки соціальної інформації, використовують вже відому їм інформацію, яка зазначена у їхніх когнітивних схемах. Схеми часто співпадають у членів певної соціальної групи [12, с. 9].

I. Губеладзе, у своєму дослідженні, виділяє механізми трансформації соціальної ідентичності, які також виокремлював Н. Tajfel, зокрема соціальну категоризацію, соціальну ідентифікацію, соціальне порівняння. Окрім цих механізмів I. Губеладзе виокремлює:

- наслідування - довільне чи мимовільне копіювання дій, сприйнятих від оточення;
- інтеріоризацію - формування внутрішніх категорій індивідуальної свідомості через засвоєння зовнішніх соціальних уявлень та цінностей;
- адаптацію - пристосування до умов середовища та досягнення стану узгодженості між особистістю і соціальним середовищем;
- асиміляцію – об'єднання індивідів або груп в одне ціле зі спільними властивостями через прийняття цінностей групи та відмову від власних [3, с. 40-41].

Отже, представники когнітивного підходу основним механізмом формування ідентичності вважають соціальну категоризацію, у процесі якої індивід співвідносить себе з самостійно виокремленими, у результаті соціальної перцепції, категоріями соціальної структури суспільства, та намагається знайти своє місце у цій структурі, здійснюючи ототожнення себе з різними соціальними спільнотами. Процес соціальної категоризації потрібний особистості для систематизації соціального досвіду та для орієнтації в соціальному оточенні, визначення свого місця в суспільстві.

Сучасні дослідники розглядають поняття ідентичності у межах нарративного підходу: Л. Заграй, О. Самчук, Р. Мороз, І. Савицька, М. Гребенюк, М. Козиревим, С. Ревенко, М. Попова, N. Licona, L. Urrieta, W. Noblit, B. Hatt, A. Uliaszek, L. Sandoval, M. Alcaraz.

У попередніх працях, Л. Заграй розглядає особистісну ідентичність у межах постмодернізму, та визначає її як «соціокультурну репрезентацію, яка організована у формі когнітивної структури у вигляді наративу». На думку Л. Заграй, дослідження ідентичності передбачає визначення унікального досвіду людини, який забезпечує їй відчуття самототожності, що можливо за допомогою ідеографічного підходу, а саме нарративним методом, який ґрунтується на осмисленні та дасть можливість провести аналіз суб'єктивного. Л. Заграй зосереджує увагу на рефлексивному механізмі формування ідентичності [6, с. 89].

О. Самчук розглядає ідентичність особистості як форму граничного усвідомлення цілісності досвіду, самототожності, що проявляється у відчутті внутрішньої саморівноваги, побудованого смислу життя завдяки процесу конструювання наративу [9]. Р. Мороз стверджує, що основними аспектами становлення ідентичності є прагнення особистості до сталості, тотожності, що проявляється у відчутті «це і є Я справжній»; спрямованості до цілісності самовизначення, усвідомлення власної унікальності, своїх цілей, цінностей; розвиток саморегуляції, що проявляється у автентичності поведінки, її відповідності внутрішньому світу [6]. І. Савицька стверджує, що індивід набуває своєї ідентичності в дискурсах, а осмислює її в наративі. Саме тому, ідентичність виступає як рухлива структура, яка ґрунтується на комунікативних діях дискурсу, у результаті чого відбувається реформування моральних засад особистості та відтворення етики сучасного суспільства [8]. М. Козирєвим поняття ідентичності окреслює як інтегрований образ Я-цілісності, який ґрунтується на минулому досвіді та включає уявлення про майбутнє, а передумовою формування ідентичності є рефлексія, як процес самопізнання. Завдяки рефлексії індивід оцінює норми, систему цінностей, соціальні ролі, зразки поведінки, якими керується його авторитетне оточення та приміряє їх до свого життя [4, с. 195].

Н. Лісона визначає ідентичність як стан реальності (момент існування), конструкцію, яку особа створює з того, що сприймає. Тобто, ідентичність є втіленням суспільства, яке надає контексти, з яких індивід уявляє себе. З чого випливає, що ідентичність базується на досвіді, що інтерпретація реальності життєвих ситуацій та подій впливають на розуміння власної особистості [13, с.13].

Л. Urrieta, W. Noblit визначають ідентичність як Я-концепцію, або самосприйняття, яке одночасно є екзистенційним і категоричним, індивідуальним і соціокультурним, та яке змінюється, розвивається з часом. Пізніше Л. Urrieta спільно з В. Натт досліджували процес формування та зміни ідентичності з позицій нарративного підходу. Вони стверджують, що зміна ідентичності можлива при переоформленні досвіду за допомогою наративів. Л. Urrieta вважає, що наратив як дослідницька методологія має на меті змінити особистість, переоформити та переконцептуалізувати ідентичність [15, с. 13].

D. Holland досліджував процесуальну складову ідентичності, яка включає діяльність, пов'язану з «автоприйменванням» або «самоавторством». Конструювання ідентичності за автором, залежить від того яким чином індивід формує її та у який віковий період це відбувається [15, с. 12].

A. Uliaszek з колегами стверджують, що історія життя займає унікальне місце в інтеграційній структурі, оскільки вона слугує наріжним каменем ідентичності і шаром особистості [11, с. 2].

L. Sandoval, M. Alcaraz вважають, що формування ідентичності може відбуватися завдяки автобіографії у центрі якої не те, як людина формує та надає сенс своєму життю, а досвід як референт послідовностей, які переживає індивід, діалог між індивідом і його оточенням. Таким чином біографічна розповідь дає змогу сприйняти й уможливити означення досвіду, який є складовою індивідуальної, колективної історії та ідентичності [14, с.10]. J. Habermas стверджує, що Я-ідентичність включає особистісну та соціальну ідентичності. Він розробив концепцію балансу ідентичності. Ідея теорії полягає у тому, що сформована Я-ідентичність буде проявлятися тоді, коли особистісна та соціальна ідентичності перебуватимуть у балансі у двох вимірах:

- вертикальний вимір - єдність історії життя індивіда (особистісна ідентичність)

- горизонтальний вимір – можливість виконувати вимоги рольових систем, до яких належить індивід (соціальна ідентичність).

Досягнення балансу і його підтримка відбувається за допомогою технік взаємодії, серед яких важливу роль відводиться мові [5, с. 18].

У межах нарративного підходу, працювали також М. Гребенюк, С. Ревенко, М. Попова, які зосереджували свою увагу на важливості моральних орієнтацій, цінностей індивіда для побудови цілісної ідентичності. Зокрема, за М. Гребенюком, ідентичність є психологічною серцевиною особистості, яка відображає цілісність. А механізмом формування ідентичності є самоідентифікація, через яку відбувається формування моральних орієнтацій та цілісного, унікального «Образу Я», який стає основою побудови індивідом власної поведінки. Механізм самоідентифікації виконує відбір нових цінностей в структуру ідентичності, переструктурування ідентичності відповідно до нових елементів, оцінювання значення і цінності цих складових та співставлення їх з попередньою системою цінностей [2, с. 227].

С. Ревенко пише, що ідентичність – це результат самовизначення і самоусвідомлення власного «Я», який формує динамічну систему уявлень індивіда про себе, цілісну оцінку своїх думок, мотивів поведінки, моральності й інтересів, свого місця в житті, відчуття самоцінності [7, с. 198]. М. Попова розуміє пошук ідентичності, як процес внутрішньої узгодженості з тим, «яким я є», які цінності реалізую у житті, тому формування цього феномену можливе при побудові ціннісно-сислової позиції особистості щодо себе та навколишнього світу [10].

Загалом представники нарративного підходу до дослідження особистості стверджують, що формування ідентичності можливе при переоформленні досвіду за допомогою розповідей - нарративів. Адже коли індивід розповідає про своє життя, він пояснює, як розуміє свою ідентичність, свої спільноти та ідентичність інших, надає сенс своєму життю, означає свій досвід. Також, науковці цього напрямку розглядають рефлексивний механізм конструювання ідентичності, інструментами якого є наративи (Л. Заграй, О. Самчук, Р. Мороз, І. Савицька, М. Козирєвим, L. Urrieta, W. Noblit, B. Hatt, J. Habermas), інтерпретація (N. Licona), автобіографії (L. Sandoval, D. Holland, M. Alcaraz, A. Uliaszek), а також ціннісно-смысловий механізм та самоідентифікацію (М. Гребенюк, С. Ревенко, М. Попова).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Здійснено теоретичний аналіз підходів до визначення поняття ідентичності, а саме психоаналітичного, символічного інтеракціонізму, соціокультурного, когнітивного, континуально-ієрархічного, нарративного. У результаті чого можна сказати, що є достатньо досліджень структури поняття ідентичності, проте на сьогодні важливим постає питання процесу її формування.

Окреслення сучасних підходів до вивчення поняття ідентичності, дало нам усвідомлення, що сьогодні конструювання ідентичності можливе завдяки нарративному підходу. Адже саме цей підхід дозволить вивчити досвід особистості, який є основою феномену ідентичності, у результаті усвідомлених нарративів індивіда про минуле, теперішнє та майбутнє сформується цілісна ідентичність.

Виявлено, що сучасні вчені виокремлюють такі механізми конструювання ідентичності, як ідентифікацію, інтроекцію (психоаналітичний підхід); активну інтерналізацію та мову (символічний інтеракціонізм); когнітивний, мотиваційний, емоційний, ціннісний механізми (соціокультурний підхід); асиміляцію, акомодацию та оцінку (континуально-ієрархічний підхід); соціальну категоризацію, соціальну ідентифікацію, соціальне порівняння, наслідування, інтеріоризацію, адаптацію, асиміляцію (когнітивний підхід); рефлексивний та ціннісно-смысловий механізми (нарративний підхід). Серед численних виокремлених механізмів формування ідентичності у своєму дослідженні, ми будемо опиратися на рефлексивний та ціннісно-смысловий механізми, адже вважаємо, що саме вони дають можливість особистості проаналізувати, усвідомити та сконструювати власну ідентичність цілісно.

Перспективами нашого дослідження буде теоретичне обґрунтування моделі формування нарративної ідентичності.

Список літератури

1. Гавриловська К. П., Вигівська О. В. Психологічні механізми формування професійної ідентичності студентів випускників спеціальності психологія. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 3. С. 173-177. URL: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2018/37.pdf

2. Гребенюк М. О. Самоідентифікація як механізм формування ідентичності особистості. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*. Кам'янець-Подільський, 2010. № 8. С. 219-228. URL: <http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/162034/161015>
3. Губеладзе І. Г. *Сільська молодь у місті: пошук ідентичності*: монографія. Київ: Міленіум, 2015. 236 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/77241833.pdf>
4. Козирев М.П. Соціально-психологічні аспекти ідентичності підлітка. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Львів, 2012. №2. С. 187-197. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsp/02_2012_2/12kmpaip.pdf
5. Краєва О. А. *Подолання кризи ідентичності в підлітковому віці*: монографія. Харків, 2018. 218 с.
6. Мороз Р. А. Наративний підхід до дослідження ідентичності особистості. *Наука і освіта: Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України*. Одеса, 2009. № 4. С. 30-34. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2009/4_2009/7.pdf.pdf
7. Ревенко С. П. Сучасні підходи до вивчення ідентичності особистості юнацького віку. *Наука і освіта. Серія Психологія*. Одеса, 2013. №7. С.196-199.
8. Савицька, І. М. Свобода як чинник наративної ідентичності та автентичності особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки»*. Харків, 2014. № 1083. URL: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/view/2133/1873>
9. Самчук О.О. Становлення феномену наративної ідентичності особистості в історико-філософських парадигмах. *Практична філософія*. Київ, 2014. № 54. С.114-146. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Samchuk_2014_1.pdf
10. Яблонська Т.М. Ідентичність як предмет психологічного аналізу. *Наукові записки Інституту психології ім.Г.С.Костюка НАПН України /за ред. акад. С.Д.Максименка*. Київ: Ніка-Центр, 2010. Вип.38. 392 с. С. 378-387. URL: https://lib.iitta.gov.ua/5147/1/%D0%AF%D0%B1%D0%BB%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%90%D0%97_2010_.pdf
11. Amanda A., Uliaszek A. and other. Bridging Development and Disturbance: A Translational Approach to the Study of Identity. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*. 2021. DOI: <https://doi.org/10.1037/per0000514.supp>
12. Kapoor C., Misra I. Religious Identity: A Missing Link In Identity Discourse. *Indian Journal of Social Science and Organizational Behaviour*. 2017. Vol. 6. P. 7-15.
13. Licona N. E. A. Theory for the Study of Identity. *Advances in Anthropology*. Mexico, 2021. Vol. 11. P. 13-24.
14. Sandoval L. O., Alcaraz M. G. G. Contributions to the debate on the study of identities and biographies. *Dialogos sobre education*. 2019. Vol. 10. P. 1-13. URL: <http://www.scielo.org.mx/pdf/dsetaie/v10n18/2007-2171-dsetaie-10-18-00009-en.pdf>
15. Urrieta L., Hatt B. Qualitative Methods and the Study of Identity and Education. *Research and Assessment Methods* (Online Publication). USA, 2019. DOI: 10.1093/acrefore/9780190264093.013.550
16. Zahrai L. Narrative identity: formation mechanism. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. Ivano-Frankivsk, 2020. Vol. 7, No. 2. P. 83-89.

References

1. Amanda A., Uliaszek A. and other. Bridging Development and Disturbance: A Translational Approach to the Study of Identity. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*. 2021. DOI: <https://doi.org/10.1037/per0000514.supp>
2. Havrylovska K. P., Vyhivska O. V. Psykholohichni mekhanizmy formuvannya profesiinoi identychnosti studentiv vypusknivkiv spetsialnosti psykholohii. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii*. 2018. № 3. S. 173-177. URL: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2018/37.pdf
3. Hrebeniuk M. O. Samoidentyfikatsiia yak mekhanizm formuvannya identychnosti osobystosti. *Zbirnyk naukovykh prats «Problemy suchasnoi psykholohii»*. Kamianets-Podilskyi, 2010. № 8. S. 219-228. URL: <http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/162034/161015>
4. Hubeladze I. H. *Silka molod u misti: poshuk identychnosti: monohrafiia*. Kyiv: Milenium, 2015. 236 s. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/77241833.pdf>
5. Iablonska T.M. Identychnist yak predmet psykholohichnoho analizu. *Naukovi zapysky Instytutu psykholohii im.H.S.Kostiuka NAPN Ukrainy /za red. akad. S.D.Maksymenka*. Kyiv: Nika-Tsentr, 2010. Vyp.38. 392 s. S. 378-387. URL: https://lib.iitta.gov.ua/5147/1/%D0%AF%D0%B1%D0%BB%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%90%D0%97_2010_.pdf
6. Kapoor C., Misra I. Religious Identity: A Missing Link In Identity Discourse. *Indian Journal of Social Science and Organizational Behaviour*. 2017. Vol. 6. P. 7-15.
7. Kozyriev M.P. Sotsialno-psykholohichni aspekty identychnosti pidlitka. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*. Lviv, 2012. №2. S. 187-197. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsp/02_2012_2/12kmpaip.pdf
8. Kraieva O. A. *Podolannia kryzy identychnosti v pidlitkovomu vitsi: monohrafiia*. Kharkiv, 2018. 218 s.
9. Licona N. E. A. Theory for the Study of Identity. *Advances in Anthropology*. Mexico, 2021. Vol. 11. P. 13-24.
10. Moroz R. A. Naratyvnyi pidkhid do doslidzhennia identychnosti osobystosti. *Nauka i osvita: Naukovo-praktychnyi zhurnal Pivdennoho naukovoho Tsentru APN Ukrainy*. Odesa, 2009. № 4. S. 30-34. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2009/4_2009/7.pdf.pdf
11. Revenko S. P. Suchasni pidkhody do vyvchennia identychnosti osobystosti yunatskoho viku. *Nauka i osvita. Seriiia Psykholohiia*. Odesa, 2013. №7. S.196-199.
12. Samchuk O.O. Stanovlennia fenomenu naratyvnoi identychnosti osobystoti v istoryko-filosofskykh paradyhmakh. *Praktychna filosofiia*. Kyiv, 2014. № 54. S.114-146. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Samchuk_2014_1.pdf
13. Sandoval L. O., Alcaraz M. G. G. Contributions to the debate on the study of identities and biographies. *Dialogos sobre education*. 2019. Vol. 10. P. 1-13. URL: <http://www.scielo.org.mx/pdf/dsetaie/v10n18/2007-2171-dsetaie-10-18-00009-en.pdf>
14. Savytska, I. M. Svoboda yak chynnyk naratyvnoi identychnosti ta avtentychnosti osobystosti. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Teoriia kultury i filosofiia nauky»*. Kharkiv, 2014. № 1083. URL: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/view/2133/1873>
15. Urrieta L., Hatt B. Qualitative Methods and the Study of Identity and Education. *Research and Assessment Methods (Online Publication)*. USA, 2019. DOI: 10.1093/acrefore/9780190264093.013.550
16. Zahrai L. Narrative identity: formation mechanism. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. Ivano-Frankivsk, 2020. Vol. 7, No. 2. P. 83-89.

Petruk Nadiia Yurievna

Graduate student of the Department of Social Psychology, Vasyl Stefanyk
Precarpathian National University,
Ivano-Frankivsk (Ukraine).

INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF "IDENTITY" IN MODERN SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROJECTIONS

The article provides a theoretical analysis of approaches to the definition of identity, such as psychoanalytic, symbolic interactionism, socio-cultural, cognitive, continuum-hierarchical, narrative. The concept of "identity" is considered from the point of view of the structure or process. The article updates the narrative approach to the study of the process of forming identity. In general, the representatives of the narrative approach to the study of personality argue that the formation of identity is possible when the experience is redrawn of experience with the help of stories - narratives. This approach will allow to study the experience of the person, which is the basis of the concept of identity; as a result of conscious narratives of the individual about the past, present and future, the identity will be formed.

Such mechanisms of identity construction as identification, introjection (psychoanalytic approach); active internalization and language (symbolic interactionism); cognitive, motivational, emotional, value mechanisms (socio-cultural approach) are considered; assimilation, accommodation and evaluation (continuum-hierarchical approach); social categorization, social identification, social comparison, imitation, internalization, adaptation, assimilation (cognitive approach); reflexive and value-semantic mechanisms (narrative approach). The article focuses on the reflexive and value-semantic mechanisms, because they enable the individuals to analyze, realize and construct their own identity.

Keywords: identity, narrative identity, approaches to defining the concept of "identity", mechanisms of identity construction.

Стаття надійшла до редакції 04.10.2022

УДК 159.937.53

DOI: <https://doi.org/10.18524/2707-0409.2022.1-2.286679>

Полещук Лілія Василівна - аспірантка кафедри соціальної психології
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
ORCID ID 0000-0002-1052-5770
e-mail: cinovka@ukr.net

МІСЦЕ ЧАСОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В СТРУКТУРІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуті актуальні питання компетентнісного підходу до вивчення особистості та часової компетентності. Проаналізовано основні напрями застосування компетентнісного підходу: в освітній галузі, у спеціальній педагогіці та психології, в управлінській та правоохоронній діяльності. Розкрито роль часової компетентності в розвитку особистості. Репрезентовано частину емпіричного дослідження щодо онтогенетичної та професійної рефлексії як частини часової компетентності.

Часова компетентність та її різновиди безпосередньо стосується кожної людини у будь-якому віці та її можна вважати однією з ключових компетентностей особистості. Серед численних видів компетентності (життєвої, психологічної, предметної, кулікулярної, ситуативної, особистісної та компетентності саморозвитку та ін.) саме часова не тільки займає особливий статус в структурі особистості, але й є її важливою складовою, оскільки протягом життя людина має раціонально розпоряджатися відведеним часом, передбачати майбутні події свого життя, будувати часові перспективи своїх досягнень, рефлексувати набутий життєвий досвід та реалізовувати його в особистому та професійному житті. Часова компетентність не тільки допомагає передбачати усвідомлення часу, емоційне ставлення до нього, організацію часу в професійному та особистому житті, але й формування таких важливих характеристик особистості, як висока стресостійкість, емоційна стабільність, самореалізація, що дозволяє розглядати її як важливий елемент у структурі особистості.

Важливість формування часової компетентності на різних етапах онтогенезу має спиратися на особливості особистості, темпераменту, попереднього життєвого досвіду тощо. Розглядаючи часову компетентність як важливий елемент особистості, особливу увагу необхідно приділити рефлексивним здібностям щодо аналізу становлення життєвого досвіду у часовій розгортці та щодо рефлексії професійної діяльності.

Ключові слова: особистість, структура особистості, особистісний та професійний розвиток, компетентнісний підхід, часова компетентність, онтогенетична рефлексія, професійна рефлексія, ставлення до часу, стресостійкість, емоційна стабільність.

Постановка проблеми. На порядку денному сучасної психології стоїть важливе завдання - формування особистості, яка прагне до самореалізації та саморозвитку як суб'єкт професійної діяльності та особистого зростання. Тому в умовах трансформації сучасного суспільства саме структурні характеристики компетентності стають предметом наукових розвідок. Феномен компетентності як особистісної характеристики розглядається не тільки традиційно як сукупність знань, умінь, навичок, здібностей, але й як цілісна система ставлень, що розкриває здатність особистості аналізувати минулий досвід та набувати

новий. Тому можна констатувати, що компетентна особистість не тільки володіє знаннями та певним досвідом, але й формує власну систему життєвих перспектив та успішно застосовує їх на практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція компетентнісного підходу сприяє досягненню високопродуктивних результатів як у навчанні, так і в інших сферах життєдіяльності. Так, у матеріалах Bologna Declaration on the European space for Higher education an explanation підкреслюється, що застосування компетентнісного підходу забезпечує перехід від традиційних академічних норм оцінювання здобувачів вищої освіти до інноваційної оцінки їхньої професійної, соціальної та особистісної адаптації до праці та життя, до безперервної освіти протягом усього життя [39].

У вітчизняній психології значення компетентнісного підходу підтверджується широтою його застосування: в освітній, управлінській, правоохоронній діяльності, в процесі виховання осіб з особливими освітніми потребами тощо. Так, особливого значення набуває компетентнісний підхід в освітній галузі (В. Бондар [5], Н.Д. Вінник [7], В.А. Гузенко [10], О.А. Дубасенюк [12], І. Єфіменко [14], М. Кішман [20], С.П. Кожушко [22], С. Паламар [26], І.П. Соколова [30], Л.Г. Харченко [33] та ін.); у спеціальній педагогіці та психології (Ю.М. Баранець [1], А.І. Долженко [11], Д.Г. Зволейко [16], О.І. Мякушко [24], Л.І. Паращенко [27] та ін.); в управлінській діяльності (Є.В. Болотіна [4], С.М. Григор'єва [9], С.Е. Зелінський [17], С.В. Селіванов [29] та ін.); в правоохоронній діяльності (В.І. Барко [2], Н.Е. Мілорадова [23], О.М. Цільмак [34], В.В. Шевченко [23] та ін.) тощо.

Постійно зростаючим потік інформації, глобалізація життя людини потребує принципово нового підходу до конструювання її образу світу, спрямованого на її постійне самовдосконалення, формування універсальних, надпредметних компетентностей, до яких ми відносимо часову компетентність. Серед численних видів компетентності (життєвої, психологічної, предметної, курікулярної, ситуативної, особистісної та компетентності саморозвитку та ін.) саме часова не тільки займає особливий статус в структурі особистості, але й є її важливою складовою, оскільки протягом життя людина має раціонально розпоряджатися відведеним часом, передбачати майбутні події свого життя, будувати часові перспективи своїх досягнень, рефлексувати набутий життєвий досвід та реалізовувати його в особистому та професійному житті.

В українській та зарубіжній психології склалися наукові традиції вивчення часових аспектів життя особистості, які умовно можна розподілити на наступні підходи до вивчення часової компетентності особистості – віковий, особистісний професійний тощо.

Віковий аспект дослідження часової компетентності (Н.М. Голота [8], З.О. Кіреєва [19], Ю.О. Клименко [21], О. Шаран [37], О. Яловська [25], R.V. King [39], D. Laureiro-Martinez [40], Z.R. Mello, F.C. Worrell [41]).

Ідеї онтогенетичного погляду на часову компетентність були започатковані D. Laureiro-Martinez, який припустив, що між часовою перспективою та віком існує щільний зв'язок який, що обов'язково має враховуватися в усіх дослідженнях, де час виступає релевантною змінною [40]. Тобто, для онтогенетичних досліджень врахування темпоральної складової є ключем для розуміння закономірностей розвитку особистості.

Досліджуючи закономірності розвитку особистості в дошкільному віці, О. Шаран підкреслює, що час є невід'ємною характеристикою явищ оточуючого світу, які сприймаються та усвідомлюються дитиною в процесі її дорослішання [37]. Розуміння цілісності світу формується в дошкільному віці саме завдяки орієнтуванню у часі, але основна проблема полягає в тому, що для сприйняття та розуміння дітьми дошкільного віку час є надзвичайно складною категорією, пов'язаною з цілісною картиною розвитку дитячої психіки: неможливо одночасно формувати уявлення про всі часові категорії, оскільки для цього необхідні: певний рівень розвитку процесів мислення, уваги. На таких позиціях перебуває і О. Яловська, яка наголошує, що вже в дошкільному віці дітям необхідно навчитися самостійно орієнтуватися в часі: визначати час, правильно позначаючи його в мові, для регулювання та планування своєї діяльності відчувати його тривалість, вміти змінювати темпоритм своїх дій залежно від наявності часу”[25]. Особливого значення для дитини формування часової компетентності набуває перед вступом до школи, коли життя школяра стає максимально регламентованим [25].

Н.М. Голота також підкреслює, що дітям дошкільного віку сприймання часу дається значно важче, аніж сприймання простору, оскільки час як особистісна та філософська категорія розкриває рівень інтелектуального, когнітивного та особистісного розвитку дитини [8]. Як і О. Яловська, Н.М. Голота відмічає, що рівень розвитку часової компетентності в старшому дошкільному віці є важливим показником інтелектуальної готовності дитини до школи [8]. В пубертатному періоді, коли особистісні зміни відбуваються на тлі гормональних змін, на думку Ю.О. Клименко, часовий фактор може зменшувати прояви агресивної поведінки – вчений розглядає часову компетентність підлітків як важливий важіль зменшення агресивної поведінки, який діє через формування навичок раціонального планування та організації діяльності [21].

Низка досліджень, присвячених ставленню особистості до власного часу та формуванню індивідуальних моделей часової перспективи, була проведена на респондентах підліткового віку та підтвердила особливий статус часової компетентності у психіці людини (Z.R. Mello, F.C. Worrell [41] та ін.). Отримані зарубіжними вченими результати переконливо довели, що вони можуть бути екстрапольовані і на інші відрізки онтогенезу, зокрема, на юність та молодість.

Як показав аналіз першоджерел, дослідницький інтерес в парадигмі часової компетентності особливо зосереджується на соціально активному та продуктивному періоді – студентстві. Зокрема, Z.R. Mello та F.C. Worrell

показали, що ставлення студентської молоді до минулого, сьогодення та майбутнього прогнозує важливі результати розвитку, як-от успіхи у навчанні, ризикована поведінка, активність, а інколи навіть схильність до зловживання психоактивними речовинами [41]. Вчені підкреслюють, що часова перспектива людей - індивідуалізована особистісна категорія та детермінується навчанням, життєвим досвідом в сім'ї, школі, в цілому у соціумі.

R.V. King, досліджуючи зв'язок часової перспективи з освітніми результатами студентів, емпірично підтвердив, що їхні орієнтації на майбутнє та позитивне минуле позитивно корелюють із зануреністю у процес навчання та негативно – з незадоволенням цим процесом [39].

Особистісний аспект дослідження часової компетентності (А.А. Бунас [6], О. Журавльова [15], О.В. Кінельова [18], З.О. Кіреєва [19], Т.М. Титаренко [32], Б.Й. Цуканов [35], Н.В. Чепелева [36]).

Французький філософ Л. Сев вважав, що уміння людини використовувати свій час можна розглядати як важливий показник специфіки різних форм життя індивіда [цит. за 28]. Кожна форма використання часу є співвідношенням між здібностями, потребами та продуктами діяльності особистості.

На думку С. Клепко, розвинена часова компетентність як особистісна характеристика є свідченням того, що людина витратила частину свого часу на успішність та реалізованість у певній сфері діяльності [цит. за 28]. Як вважає дослідниця, часова компетентність - це минулий час у психіці та досвіді, який підвищує вірогідність успішного розв'язання конкретної проблеми

Значний внесок у дослідження темпоральних характеристик особистості та розуміння часу у психіці людини був зроблений Б.Й. Цукановим, який довів, що суб'єктивний час особистості має постійну індивідуальну одиницю часу - "тау" (τ) [35]. Крім того, він емпірично підтвердив: суб'єктивна плинність часу, який переживається індивідом, зворотно пропорційний тривалості власної одиниці часу. Отримані дані мали революційне значення в психології, скільки відтоді, спираючись на здобутки Б.Й. Цуканова, навіть приналежність суб'єкта до різних типологічних груп можна оцінювати кількісно, через власну часову одиницю.

З методологічною опорою на ідеї Б.Й. Цуканова, З.О. Кіреєвою була створена паритетно-ієрархічна модель розвитку свідомості детермінованого репрезентаціями часу, який виступає важливим інструментом функціонування суб'єктивного образу світу [19]. Такий підхід дозволяє нам розглядати часову компетентність як ключову в структурі особистості, яка не тільки спрямовується на певний часовий вимір (минуле, сьогодення та майбутнє), але й визначає професійну та особистісну успішність.

Виділяючи різні функції свідомості, З.О. Кіреєва підкреслює, що саме рефлексивна функція розкриває сутність свідомості, сприяє створенню образу світу, індивідуальних способів регуляції поведінки, окремих вчинків та активності взагалі [19]. Саме орієнтуючись на ці ідеї вченої, в нашому дослідженні особливої уваги ми приділяємо дослідженню онтогенетичної та

професійної рефлексії як важливих складових цілісного конструкту часової компетентності в структурі особистості.

Досліджуючи феномен часової компетентності, О.В. Кінельова розглядає її через категорії переживання психологічного часу як особливий індикатор, що відображає переживання таких унікальних феноменів психологічного часу, як: оберненість та багатовимірність, часові орієнтації особистості [18]. Вчена вважає, що часова компетентність є інтегративною формою відображення соціально-психологічної адаптованості особистості та рівня її суб'єктивного комфорту.

Професійний аспект дослідження часової компетентності (Ю.В. Білявська [3], Є.В. Болотіна [4], Г.І. Євтушенко [13], І.Б. Підручна [28], О.В. Сорока [31] та ін.) дозволяє розглянути часову компетентність як відображення раціонального планування та використання робочого часу, суб'єктивного почуття часу, уміння створювати мету в часовому континуумі та досягати її. І.Б. Підручна вважає, що часова компетентність є суб'єктною, а не об'єктною здатністю індивіда як суб'єкта професійної діяльності адекватно оцінювати час, ефективно планувати його у будь-яких професійних умовах [28]. Низка досліджень часової компетентності розглядають її як елемент таймменеджменту як набору правил, навичок, інструментів, використання яких допомагає фахівцю ефективніше використовувати свій час та в подальшому навіть поліпшити якість життя. Є.В. Болотіна [4], Г.І. Євтушенко [13], О.В. Сорока [31] та інші українські дослідники часової компетентності визначають тайм-менеджмент як: усвідомленість та впорядкованість життєвих цілей, їхню узгодженість з цілями організації та оточуючих людей; технологію планування власного часу (письмова фіксація завдань, їх термінів виконання, власних ресурсів для їхньої вчасної реалізації; уміння розставляти пріоритети, виділяти час для дозвілля.

Таким чином, ми бачимо, що часова компетентність є ключовою в структурі особистості та в організації її життєдіяльності та саме її особистісний аспект потребує додаткового емпіричного дослідження.

Мета статті полягає в репрезентації частини емпіричного дослідження структури часової компетентності особистості.

Виклад основного матеріалу. В дослідженні прийняли участь 250 респондентів здобувачів вищої освіти у віці 19-24 роки. Опитувальник «Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії» М.П. Фетискіна, В.В. Козлова і Г.М. Мануйлова для аналізу минулих помилок, успішного та неуспішного досвіду життєдіяльності та методика «Визначення рівня рефлексивності» В.В. Пономарьової для вивчення ретроспективної рефлексії діяльності, реальної діяльності, розгляду майбутньої діяльності та рефлексії комунікації з оточуючими.

Таблиця 1.

Описові характеристики дослідження показника онтогенетичної рефлексії

Показники	M	SD	S/SEK	K/KES
Рівень онтогенетичної рефлексії	98,847	15,600	0,715	0,234

Отримані значення загального показника онтогенетичної рефлексії ($M=98,847$) доводять, що у здобувачів вищої освіти здатність аналізувати власні вчинки, які вони скоювали в минулому та в сьогоденні, в реальному часі, розкривати для себе причини та наслідки прийнятих рішень та у майбутньому користуватися результатами здобутого досвіду розвинена достатньо для того, щоб можна було зробити висновок про розвинену часову компетентність (табл. 1).

Оскільки часова компетентність є важливим чинником професійної успішності особистості, статистичні значущі показники рівня професійної рефлексивності особистості за методикою «Визначення рівня рефлексивності» В.В. Пономарьової представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Показники рівня професійної рефлексивності респондентів

Показники професійної рефлексивності	Бали	t- критерій Ст'юдента	
		показник	рівні значущості
Ретроспективна рефлексія діяльності	30,12	0,3994	-
Рефлексія реальної діяльності	29,77	0,1863	-
Рефлексія майбутньої діяльності	37,83	0,0493	$p < 0,05$
Рефлексія спілкування і взаємодії з оточуючими	40,76	0,0465	$p < 0,05$
Загальний показник рефлексії	138,48	0,0000	$p < 0,05$

З таблиці 2 ми бачимо, що у вибірці здобувачів вищої освіти можна констатувати на статистично значущому рівні підвищення таких показників професійної рефлексивності як важливого показника часової компетентності особистості, як-от: рефлексія майбутньої діяльності ($p < 0,05$), рефлексія спілкування і взаємодії з оточуючими ($p < 0,05$) та загальний показник рефлексії ($p < 0,05$).

Отже, ми можемо припустити, що наші досліджувані при виборі стратегії професійної поведінки взмозі аналізувати не тільки власну діяльність, але й вчинки інших людей, здатні виявляти причини та наслідки власних дій у часовій розгортці – як в минулому, такі в реальному часі та в майбутньому. Вони можуть обмірковувати свою діяльність, ретельно її панувати та прогнозувати можливі наслідки. Ми припускаємо, респондентам з нашої вибірки не складно розуміти інших людей, вони можуть ставати на їхнє місце, передбачувати їхню поведінку та рефлексувати думку оточуючих людей про них самих.

Висновки та перспективи подальших досліджень Отже, підсумовуючи, можна сказати, що часова компетентність та її різновиди безпосередньо стосується кожної людини у будь-якому віці та її можна вважати однією з ключових компетентностей особистості. Серед численних видів компетентності (життєвої, психологічної, предметної, курикулярної, ситуативної, особистісної та компетентності саморозвитку та ін.) саме часова не тільки займає особливий статус в структурі особистості, але й є її важливою складовою, оскільки протягом життя людина має раціонально розпоряджатися відведеним часом, передбачати майбутні події свого життя, будувати часові перспективи своїх досягнень, рефлексувати набутий життєвий досвід та реалізовувати його в особистому та професійному житті. Часова компетентність не тільки допомагає передбачати усвідомлення часу, емоційне ставлення до нього, організацію часу в професійному та особистому житті, але й формування таких важливих характеристик особистості, як висока стресостійкість, емоційна стабільність, самореалізація, що дозволяє розглядати її як важливий елемент у структурі особистості.

Важливість формування часової компетентності на різних етапах онтогенезу має спиратися на особливості особистості, темпераменту, попереднього життєвого досвіду тощо. Розглядаючи часову компетентність як важливий елемент особистості, особливу увагу необхідно приділити рефлексивним здібностям щодо аналізу становлення життєвого досвіду у часовій розгортці та щодо рефлексії професійної діяльності.

Список літератури

1. Баранець Ю.М. Чинники формування та розвитку соціальної компетентності дитини. *Науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення: збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції* (25 травня 2022 р., м. Ніжин). Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2022. С. 137-139.
2. Барко В. І. Роль креативності у формуванні професійної компетентності. *Вісник Національної академії оборони України. Зб-к наук. праць*. К.: НУОУ. 2010. Вип. 6 (19). С. 69–75
3. Білявська Ю.В., Микитенко Н.В. Тайм-менеджмент як метод управління часом категорійного менеджера. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія “Економічні науки”. 2018. Вип. 30. Ч. 3. С. 83–87.

4. Болотіна Є.В. Компетентнісний підхід в державному управлінні: становлення та еволюція. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 3 (49). С. 138-145
5. Бондар С. Компетентність особистості інтегрований компонент навчальних досягнень учнів досягнень. *Біологія і хімія в школі*. 2003. № 2. – С. 8–9.
6. Бунас А.А. Часова перспектива як один із чинників розгортання прогностичної компетентності особистості. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2020. №1.С. 38-41.
7. Вінник Н. Компетентнісний підхід у розвивально-професійній підготовці учнів ПТНЗ. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2007. № 5. С. 74-78.
8. Голота Н.М. Просторово-часові уявлення як основа життєвої компетентності дитини дошкільного віку. *Стандарти дошкільної освіти: дискурс науки і практики*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 1.04.2014. Київ, С.82-92.
9. Григор'єва С. М. Підготовка фахівців з державного управління на основі компетентнісного підходу як необхідна умова професіоналізму державних службовців. *Економіка та держава*. 2010. № 2. С. 100-102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecde_2010_2_30
10. Гузенко В.А., Тодорцева Ю.В. Компетентнісний підхід у викладанні психологічної діагностики психологам та фахівцям соціальної роботи. *Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка*. 2022. №1 (349). Ч.2. С. 5-14.
11. Долженко А.І. Вплив особливостей мовлення й пізнавальних процесів розумовідсталих дітей на їх соціально-трудова адаптацію. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2012. С. 72–76.
12. Дубасенюк О.А. Партнерська взаємодія як базова складова комунікативної компетентності майбутніх педагогів в умовах магістратури. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2022. №1(349). Ч.2. С. 15–25.
13. Свтушенко Г.І., Дерев'янку В.М. Аналіз стану управління робочим часом та шляхи підвищення ефективності застосування “Тайм-менеджменту” в організації. *Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2014. № 1. С. 88–96.
14. Єфіменко І. Компетентнісний підхід як методологічна основа формування особистості майбутнього педагога-музиканта. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2008. № 5. С. 127-132.
15. Журавьова О. Роль особливостей часової перспективи особистості у формуванні схильності до прокрастинації. *Психологічний часопис*. 2020. № 6. С. 154–163.
16. Зволейко Д. Г. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. *Збірник наукових праць*. Вип. 14. Кн. 2. Кам'янець-Подільський. 2010. С. 301–310.
17. Зелінський С.Е. Теоретико-методологічні засади комплексного оцінювання державних службовців: монографія. К.: НАДУ, 2016. 296 с.
18. Кинелева О.В. гендерные особенности временной компетентности студентов. *Вісник Одеського національного університету*. 2012. Т. 17. Вип.4. С.56-64.
19. Кіреєва З.О. Проявлення феномену «нереалістичного оптимізму» в студентських репрезентаціях-проектваннях життєвого шляху. *Вісник Одеського національного університету*. 2012. Т.17. Вип.5. С. 48-57.
20. Кішман, М. Інноваційні технології в підготовці учителів до роботи з обдарованими дітьми. *Нова педагогічна думка*. 2007. №4. С. 20-26.
21. Клименко Ю.О. Роль часового фактору у зменшенні проявів агресивної поведінки підлітків. *Психологія і особистість*. 2015. №1 (7). С. 58-70.

22. Кожушко, С. П. Кейс-технологія як ефективний засіб формування професійної компетентності у майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2022. №1(349). Ч.2. С. 34–45.
23. Мілорадова Н.Е., Шевченко В.В. Компетентнісний підхід як методологічна основа дослідження професійної компетентності особистості. *Габітус*. 2020. Вип.16. С. 233–237.
24. Мякушко О.І. Компетентнісний підхід у формуванні передумов пізнавальної і соціально-комунікативної діяльності у дітей з особливими освітніми потребами. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: зб. наук. праць*. 2018. Вип. 14. С. 256–265.
25. Народні перлини для маленької дитини / упор.О. Яловська. Тернопіль Мандрівець, 2013. 408 с
26. Паламар С. Компетентнісний підхід як методологічний орієнтир модернізації сучасної освіти. *Освітологічний дискурс*. 2018. № 1-2 (20-21). С. 267-278.
27. Паращенко Л. І. Технологія формування ключових компетентностей у старшокласників: практичні . *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи*. Київ, 2014. С. 73–85.
28. Підручна І.Б. Психологічні особливості часової компетентності особистості. *Вісник Харківського національного університету*. 2012. № 1009. С.49-52
29. Селіванов С.В. Компетентнісний підхід до управління кадровим потенціалом державної служби в Україні. *ДонДУУ. Менеджер*. № 1 (78) 2018 . С. 146-156.
30. Соколова І.П. Професійна компетентність вчителя: проблема структури змісту. *Неперервна професійна освіта теорія і практика*. 2004. № 1. С. 8–16.
31. Сорока О.В. Арт-терапевтична компетенція як складова професійної компетентності майбутніх фахівців соціальної сфери. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. Серія «Педагогіка і психологія». 2016. №2 (12). С. 301–306
32. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості. К.: Психологічний інструментарій, 2009. 232 с.
33. Харченко Л.Г. Особливості формування рефлексивної компетентності в процесі фахової підготовки соціального працівника. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2022. №1(349). Ч.2. С. 87–95.
34. Цільмак О.М. Складові структури компетентностей. *Наука і освіта: науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України*. 2009. № 1 – 2. С. 128 – 130.
35. Цуканов Б.Й. Время в психике человека. Одесса: Астропринт, 2000. 220 с.
36. Чепелева Н.В. Самопроектування як процес створення потенційної особистої історії. *Актуальні проблеми психології*. 2018. Т.2, вип.11. С. 4-20.
37. Шаран О., Шаран В. особливості формування часових уявлень у дітей дошкільного віку. *Молодь і ринок*. 2020. №2 (181). С. 27-31.
38. The Bologna Declaration on the European space for Higher education an explanation. Bologna, 1999.
39. King R.B. Does your approach to time matter for your learning? The role of time perspectives on engagement and achievement. *Educational Psychology*. 2016. Vol. 36. № 7. P. 1264—1284.
40. Laureiro-Martinez D., Trujillo C.A., Unda J. Time Perspective and Age: A Review of Age Associated Differences. *Frontiers in Psychology*. 2017. Vol. 8. № 101. P. 1-8.
41. Mello Z.R., Worrell F.C. The past, the present, and the future: A conceptual model of time perspective in adolescence. *Time Perspective Theory; Review, Research and Application: Essays in Honor of Philip G. Zimbardo*. New York: Springer, 2015. P. 115-129.

REFERENCES

1. Baranets Yu.M.(2022) Chynnyky formuvannia ta rozvytku sotsialnoi kompetentnosti dytyny [Factors of the formation and development of a child's social competence]. The scientific dimension of today's socio-pedagogical problems: *VI Mizhnarodnaya naukovopraktychnaya konferentsiia - 6th International Scientific and Practical Conference* (p. 137-139). Nizhin: NSU named after M. Gogol. [in Ukrainian].
2. Barko V. I. (2010) Rol kreatyvnosti u formuvanni profesiinoi kompetentnosti [The role of creativity in the formation of professional competence]. *Visnyk Natsionalnoi akademii oborony Ukrainy. Zb-k nauk. prats - Bulletin of the National Defense Academy of Ukraine. College of Sciences work. Issue 6 (19).* p. 69–75. [in Ukrainian].
3. Biliavska Yu.V., Mykytenko N.V. (2018) Taim-menedzhment yak metod upravlinnia chasom katehoriinoho menedzhera [Time management as a method of managing the time of a category manager]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seriiia "Ekonomichni nauky"- Scientific Bulletin of Kherson State University. "Economic Sciences" series.* Issue 30. Part 3. p. 83–87. [in Ukrainian].
4. Bolotina Ye.V. (2017) Kompetentnisnyi pidkhid v derzhavnomu upravlinni: stanovlennia ta evoliutsiia [Competency approach in public administration: formation and evolution]. *Ekonomichni visnyk Donbasu - Economic Herald of Donbass.* 3 (49). p. 138-145. [in Ukrainian].
5. Bondar S. (2003) Kompetentnist osobystosti intehrovanyi komponent navchalnykh dosiahnen uchniv dosiahnen [Personal competence is an integrated component of educational achievements of students]. *Biolohiia i khimiiia v shkoli.- Biology and chemistry at school.* 2, p. 8–9. [in Ukrainian].
6. Bunas A.A. (2020) Chasova perspektyva yak odyin iz chynnykiv rozghortannia prohnostychnoi kompetentnosti osobystosti [Time perspective as one of the factors in the development of prognostic competence of an individual]. *Dniprovskiyi naukovyi chasopys publichnoho upravlinnia, psykholohii, prava- Dnipro scientific journal of public administration, psychology, law.* 1, p. 38-41. [in Ukrainian].
7. Vinnyk N. (2007) Kompetentnisnyi pidkhid u rozvyvalno-profesiinii pidhotovtsi uchniv PTNZ [Competency approach in the developmental and professional training of vocational training students]. *Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity - Pedagogy and psychology of professional education.* 5, p. 74-78.
8. Holota N.M. (2014) Prostorovo-chasovi uiavlennia yak osnova zhyttievoi kompetentnosti dytyny doshkilnoho viku [Spatial-temporal representations as the basis of life competence of a preschool child]. *Standarty doshkilnoi osvity: dyskurs nauky i praktyky. Vseukrainska naukovopraktychna konferentsiia - All-Ukrainian Scientific and Practical Conference.* (p. 82-92.). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Hryhor'ieva S. M. (2010) Pidhotovka fakhivtsiv z derzhavnogo upravlinnia na osnovi kompetentnisnoho pidkhodu yak neobkhidna umova profesionalizmu derzhavnykh sluzhbovtsiv [Training of specialists in public administration based on the competence approach as a necessary condition for the professionalism of civil servants]. *Ekonomika ta derzhava - Economy and the state.* 2, p. 100-102. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecde_2010_2_30 [in Ukrainian].
10. Huzenko V.A., Todortseva Yu.V. (2022) Kompetentnisnyi pidkhid u vykladanni psykholohichnoi diahnostryky psykholoham ta fakhivtsiam sotsialnoi roboty [A competent approach in teaching psychological diagnostics to psychologists and social

- work specialists]. *Visnyk LNU im. Tarasa Shevchenko - Bulletin of LNU named after Taras Shevchenko*. No. 1 (349). Part 2. p. 5-14. [in Ukrainian].
11. Dolzhenko A.I. (2012) Vplyv osoblyvostei movlennia y piznavalnykh protsesiv rozumovovidstalykh ditei na yikh sotsialno-trudovu adaptatsiiu [The influence of speech characteristics and cognitive processes of mentally retarded children on their social and labor adaptation]. *Scientific journal of the NPU named after M.P. Drahomanova- Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova*. p. 72–76. [in Ukrainian].
 12. Dubaseniuk O.A. (2022) Partnerska vzaiemodiiia yak bazova skladova komunikatyvnoi kompetentnosti maibutnykh pedahohiv v umovakh mahistratury [Partner interaction as a basic component of the communicative competence of future teachers in the conditions of the master's degree]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedagogichni nauky. - Bulletin of Taras Shevchenko Luhansk National University. Pedagogical sciences*. №1(349). Part 2. P. 15–25. [in Ukrainian].
 13. Ievtushenko H.I., Derevianko V.M. (2014) Analiz stanu upravlinnia robochym chasom ta shliakhy pidvyshchennia efektyvnosti zastosuvannia "Taim-menedzhmentu" v orhanizatsii [Analysis of the state of working time management and ways to increase the effectiveness of the use of "Time Management" in the organization]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho universytetu derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy - Collection of scientific works of the National University of the State Tax Service of Ukraine.*, 1. p. 88–96. [in Ukrainian].
 14. Iefimenko I. (2008) Kompetentnisnyi pidkhid yak metodolohichna osnova formuvannia osobystosti maibutnoho pedahoha-muzykanta [Competency approach as a methodological basis for the formation of the personality of the future teacher-musician]. *Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity - Pedagogy and psychology of professional education*. 5, p. 127-132. [in Ukrainian].
 15. Zhuravova O. (2020) Rol osoblyvostei chasovoi perspektyvy osobystosti u formuvanni skhylnosti do prokrastynatsii [The role of the peculiarities of the time perspective of the individual in the formation of the tendency to procrastination]. *Psykholohichni chasopys - Psychological magazine*. № 6. S. 154–163. [in Russian].
 16. Zvoleiko D. H. (2010) Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi [Theoretical and methodological problems of raising children and school youth]. *Zbirnyk naukovykh prats -Collection of scientific works*. Vol. 14., 2., p. 301– 310. [in Ukrainian].
 17. Zelinskyi S.E. (2016) Teoretyko-metodolohichni zasady kompleksnoho otsiniuvannia derzhavnykh sluzhbovtziv [Theoretical and methodological principles of complex evaluation of civil servants]. K.: NADU. [in Ukrainian].
 18. Kyneleva O.V. (2012) Hendernye osobennosti vremennoi kompetentnosti studentov. [Gender specificities of students' temporary competence]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu - Bulletin of Odessa National University*. Vol. 17. Issue 4. p.56-64. [in Russian].
 19. Kireieva Z.O. (2012) Proiavlennia fenomenu «nerealistychnoho optymizmu» v studentskykh reprezentatsiakh-proektuvanniakh zhyttievoho shliakhu [Manifestation of the phenomenon of "unrealistic optimism" in student representations-designs of the life path]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu- Bulletin of Odessa National University*. Vol. 17. Issue 5. P. 48-57. [in Ukrainian].
 20. Kishman, M. (2007) Innovatsiini tekhnolohii v pidhotovtsi uchyteliv do roboty z obdarovanyimi ditmy [Innovative technologies in training teachers to work with gifted children]. *Nova pedagogichna dumka - A new pedagogical thought*. 4, p. 20-26. [in Ukrainian].
 21. Klymenko Yu.O. (2015) Rol chasovoho faktoru u zmenshenni proiaviv ahresyvnoi povedinky pidlitkiv [The role of the time factor in reducing the manifestations of aggressive behavior of

- adolescents]. *Psykhologhiia i osobystist- Psychology and personality*. 1 (7), p. 58-70. [in Ukrainian].
22. Kozhushko, S. P. (2022) Keis-tekhnologhiia yak efektyvnyi zasib formuvannia profesiinoi kompetentnosti u maibutnikh uchyteliv humanitarnykh spetsialnostei [Case technology as an effective means of forming professional competence in future teachers of humanitarian specialties]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka - Bulletin of Taras Shevchenko Luhansk National University*. No.1(349). Part 2. P. 34–45. [in Ukrainian].
 23. Miloradova N.E., Shevchenko V.V. (2020) Kompetentnisnyi pidkhid yak metodolohichna osnova doslidzhennia profesiinoi kompetentnosti osobystosti [Competency approach as a methodological basis for the study of the professional competence of an individual]. *Habitus – Habitus*. Issue. 16, p. 233-237. [in Ukrainian].
 24. Miakushko O.I. (2018) Kompetentnisnyi pidkhid u formuvanni peredumov piznavalnoi i sotsialno-komunikatyvnoi diialnosti u ditei z osoblyvymy osvitimy potrebamy [A competent approach in the formation of prerequisites for cognitive and social-communicative activity in children with special educational needs]. *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy - Education of persons with special needs: ways of development*. Issue 14, p. 256-265. [in Ukrainian].
 25. *Narodni perlyny dlia malenkoi dytyny* (2013) O. Yalovska. (Ed.) Ternopil Mandrivets.
 26. Palamar S. (2018) Kompetentnisnyi pidkhid yak metodolohichniy oriientyr modernizatsii suchasnoi osvity [Competency approach as a methodological guideline for the modernization of modern education]. *Osvitolohichniy dyskurs- Educational discourse*. No. 1-2 (20-21), p. 267-278. [in Ukrainian].
 27. Parashchenko L. I. (2014) Technology of formation of key competencies in high school students: practical. Competency approach in modern education: world experience and Ukrainian perspectives. Kyiv.
 28. Pidruchna I.B. (2012) Psykhologichni osoblyvosti chasovoi kompetentnosti osobystosti [Psychological features of temporal competence of the individual]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu - Bulletin of the Kharkiv National University*. No. 1009, p.49-52. [in Ukrainian].
 29. Selivanov S.V. (2018) Kompetentnisnyi pidkhid do upravlinnia kadrovym potentsialom derzhavnoi sluzhby v Ukraini [A competent approach to the management of personnel potential of the civil service in Ukraine]. *DonDUU. Menedzher - DonDUU. Manager*. № 1 (78), p. 146-156. [in Ukrainian].
 30. Sokolova I.P. (2004) Profesiina kompetentnist vchytelia: problema struktury zmistu [Teacher's professional competence: the problem of content structure]. *Neperervna profesiina osvita teorii i praktyka - Continuing professional education theory and practice*. No. 1, p. 8–16. [in Ukrainian].
 31. Soroka O.V. (2016) Art-terapevtychna kompetentsiia yak skladova profesiinoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv sotsialnoi sfery [Art therapy competence as a component of the professional competence of future specialists in the social sphere.] *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu imeni Alfreda Nobelia. Seriiia «Pedagoghiia i psykhologhiia»- Bulletin of the Dnipropetrovsk University named after Alfred Nobel. "Pedagogy and Psychology" series*. No. 2 (12), p. 301–306. [in Ukrainian].
 32. Tytarenko T. M. (2009) *Suchasna psykhologhiia osobystosti [Modern personality psychology]*. K.: Psykhologichniy instrumentarii. [in Ukrainian].
 33. Kharchenko L.H. (2022) Osoblyvosti formuvannia refleksyvnoi kompetentnosti v protsesi fakhovoi pidhotovky sotsialnoho pratsivnyka [Peculiarities of the formation of reflective competence in the process of professional training of a social worker]. *Visnyk Luhanskoho*

- natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedagogichni nauky - Bulletin of Taras Shevchenko Luhansk National University. Pedagogical sciences. No. 1(349), Part 2, p. 87–95. [in Ukrainian].
34. Tsilmak O.M. (2009) Skladovi struktury kompetentnosti [Component structures of competences]. *Nauka i osvita: naukovo-praktychnyi zhurnal Pivdennoho naukovoho Tsentru APN Ukrainy. - Science and education: the scientific and practical journal of the Southern Scientific Center of the National Academy of Sciences of Ukraine*. No. 1-2, p. 128 - 130. [in Ukrainian].
 35. Tsukanov B.I. (2000) *Vremia v psykyke cheloveka [Time in the human psyche]*. Odessa: Astroprint. [in Russian].
 36. Chepelieva N.V. (2018) Samoproektuvannia yak protses stvorennia potentsiinoi osobystoi istorii [Self-projection as a process of creating a potential personal history]. *Aktualni problemy psykholohii- Actual problems of psychology*. Vol. 2, Issue 11, p. 4-20. [in Ukrainian].
 37. Sharan O., Sharan V. Osoblyvosti formuvannia chasovykh uiavlen u ditei doshkilnoho viku [Peculiarities of the formation of time representations in preschool children]. *Molod i rynek - Youth and the market*. No. 2 (181), p. 27-31. [in Ukrainian].
 38. The Bologna Declaration on the European space for Higher education an explanation. Bologna, 1999.
 39. King R.B. (2016) Does your approach to time matter for your learning? The role of time perspectives on engagement and achievement. *Educational Psychology*. Vol. 36. № 7. P. 1264—1284.
 40. Laureiro-Martinez D., Trujillo C.A., Unda J. (2017) Time Perspective and Age: A Review of Age Associated Differences. *Frontiers in Psychology*. Vol. 8. № 101. P. 1-8.
 41. Mello Z.R., Worrell F.C. (2015) The past, the present, and the future: A conceptual model of time perspective in adolescence. *Time Perspective Theory; Review, Research and Application: Essays in Honor of Philip G. Zimbardo*. New York: Springer, P. 115-129.

Poleshchuk Lilia - postgraduate of the Department of Social Psychology of the Odessa I.I. Mechnikov National University

THE PLACE OF TEMPORARY COMPETENCE IN THE STRUCTURE OF PERSONALITY

The article discusses topical issues of the competence approach to the study of personality and temporal competence. The main areas of application of the competence approach are analyzed: in the field of education, in special pedagogy and psychology, in management and law enforcement activities. The role of temporal competence in personality development is revealed. Part of the empirical research on ontogenetic and professional reflection as a part of temporal competence is represented.

Temporal competence and its varieties directly affect every person at any age and can be considered one of the key competences of the individual. Among the numerous types of competence (life, psychological, subject, curricular, situational, personal and self-development competence, etc.), it is time that not only occupies a special status in the structure of the personality, but is also an important component of it, since during life a person must rationally manage the allotted time, predict the future events of your life, build time perspectives of your achievements, reflect on the acquired life experience and implement it in your personal and professional life. Time competence not only helps to predict awareness of time, emotional attitude towards it, organization of time in professional and personal life, but also the formation of such important personality characteristics as high stress

resistance, emotional stability, self-realization, which allows it to be considered as an important element in the personality structure.

The importance of the formation of temporal competence at various stages of ontogenesis should be based on the characteristics of the personality, temperament, previous life experience, etc. Considering temporal competence as an important element of personality, special attention should be paid to reflective abilities regarding the analysis of the development of life experience in a temporal sweep and regarding the reflection of professional activity.

Keywords: personality, personality structure, personal and professional development, competence approach, temporal competence, ontogenetic reflection, professional reflection, attitude to time, stress resistance, emotional stability.

Стаття надійшла до редакції 24.07.2022

УДК 159. 923.2:330.33.01

DOI: <https://doi.org/10.18524/2707-0409.2022.1-2.286680>

Чернявська Тетяна Павлівна, доктор психологічних наук, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

e-mail: astr1@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-8629-1042

ЕМОЦІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ОСНОВА ПРОФЕСІЙНОЇ УСПІШНОСТІ

У статті наведено результати теоретичного дослідження проблеми емоційної компетентності. Показано, що емоційна компетентність є важливим аспектом професійного успіху.

Формування та розвиток емоційної компетентності фахівців дозволяє їм досягати успіхів у професійній сфері, а також дозволяє уникнути психоемоційних розладів та зберегти психічне здоров'я. Концепції компетентності головним чином зосереджені на розумових процесах, які лежать в основі діяльності, на знаннях, які виникають у результаті цих процесів та їх організації, на свідомій практиці або на таланті чи вроджених здібностях. До процесів, які відрізняють експерта від новачка, відносяться такі процеси: планування, відстеження, оцінка вирішення проблеми, прийняття рішень. Експерти та новачки подають інформацію по-різному; перші розробляють більш складні стратегії та моніторинг діяльності, ніж другі. Успішність професійної діяльності також залежить від особистісних якостей: стійкої та позитивної системи стосунків із власним внутрішнім та оточуючим світом, а також рівня сформованості та розвитку емоційного інтелекту; фахівці, які краще розуміють і керують власними емоціями, легше адаптуються до стресових і кризових умов, є більш ініціативними та відповідальними.

Метою статті є дослідження проблеми емоційної компетентності як основи професійної успішності.

На підставі вищевикладеного робимо висновок, що емоційну компетентність можна розглядати як психологічний феномен, який відображає емоційну зрілість особистості та узагальнює емоційний, інтелектуальний та регуляторний компоненти психіки, які беруть участь у процесі досягнення професійних та особистісних цілей. Емоційна компетентність має такий значний вплив на багато аспектів професійного життя та професійної діяльності людини. Дослідження цієї проблеми дозволяє виявити ключові механізми, що лежать в основі професійного успіху. Результати таких досліджень можуть бути використані для розробки навчальних і тренінгових програм, спрямованих на підвищення емоційної компетентності співробітників, а також для формування кращого розуміння того, наскільки важливо поєднувати професійні знання з навичками ефективного міжособистісного спілкування та взаємодії для досягати професійних успіхів.

Ключові слова: емоційна компетентність, професійна компетентність, успіх, професійна успішність, діяльність, особистість.

Постановка проблеми. Сьогодення характеризується високою швидкістю змін та невизначеністю у багатьох сферах життя та професійної діяльності. Незважаючи на ці екстремальні умови, суспільство висуває певні вимоги до професійної компетентності спеціалістів.

Емоційна компетентність є складовою професійної компетентності, яка дозволяє фахівцю ефективно спілкуватися і взаємодіяти з оточуючими, виявляти лідерські якості та мотивувати себе та інших, долати стреси та зберігати внутрішній баланс і позитивний настрій, вирішувати конфлікти та проблеми, адаптуватися до змін та творчо ставитися до своєї справи.

Формування та розвиток емоційної компетентності фахівців дозволяє їм досягати ефективності та успішності у професійній сфері, а також дозволяє їм уникати психоемоційних розладів, зберігати психічне здоров'я (Т.П. Чернявська) [8].

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження феномену компетентності є одним із актуальних питань психології. Сучасні зарубіжні психологи приділяють увагу проблемі компетентності у своїх дослідженнях (R. Boyatzis, R. Sternberg, L. Strieker та ін.) [10; 16; 17].

Дослідники створили безліч різних концепцій компетентності. Одна з них заснована на знанні та визначає спеціаліста як людину, якій багато відомо в тій чи іншій галузі її діяльності [16]. Цілком очевидно, що знання є необхідною умовою компетентності. Інша концепція полягає в тому, що компетентність — це не просто знання, а й можливість його гнучкого застосування. Останнє залежить від аналітичних, творчих та практичних навичок [17].

Теорії компетентності переважно фокусуються або на розумових процесах, що лежать в основі діяльності, або на знанні, що виникає в результаті цих процесів, і його організації. Ці фактори досліджуються при диференціації індивідів, які мають більшу або меншу компетентність.

R. Sternberg ідентифікував метакомпонентні процеси, що відрізняють експерта від новачка: планування, відстеження, оцінка вирішення проблеми, прийняття рішення. Фахівці та новачки надають інформацію по-різному; перші розробляють складніші стратегії та моніторинг діяльності, ніж другі [17].

Фахівці на відміну від новачків займаються стратегічним плануванням для вирішення проблем в цілому, що потребує значних витрат часу. Новачки, навпаки, досить швидко приступають до вирішення проблеми, але в результаті у процесі пошуку вони, ймовірно, змушені будуть переробляти всю роботу. Дивідендом від витрат часу при глобальному плануванні виявляється згодом менший час, відведений тактичному плануванню, необхідному для поетапного вирішення проблеми.

Постійна розбіжність у баченні проблеми становить головну різницю між фахівцями та новачками. Хоча поставлена перед ними проблема на

вигляд одна й та ж, психологічно вона вирішується або щонайменше представляється по-різному. Різниця в уявленнях показує, наскільки важко відокремити знання обробки інформації; твердження, які робляться фахівцями, були б неможливі без широкої та організованої бази знань.

Усвідомлена практична діяльність та вроджені здібності впливають також на компетентність.

Усвідомлена практика, але не яка-небудь взагалі, а лише та, в якій рівень проблеми завдання відповідає рівню індивіда, забезпечує зворотний зв'язок інформації з індивідом, надає можливість повторення і дозволяє виправляти помилки.

У розвитку компетентності найважливішу роль грає як усвідомлена практика, так і талант, чи вроджені здібності (R. Sternberg, R. Wagner та ін.) [16]. Можна сказати, що усвідомлена практична діяльність є необхідною умовою для розвитку компетентності, але все ж таки недостатньою.

По-перше, генетичні чинники разом із чинниками довкілля, впливають на формування різних видів компетентності. Здібності залежать, мабуть, від кількох спадкових компонентів і компетентності, вивчені психологами, є у зв'язку [17].

По-друге, захисники позиції «талант плюс практика» доводять, що обмежитися лише усвідомленою практикою мало ймовірно. Чи хтось повірить, що можна стати Моцартом, просто весь час займаючись музикою? Чи що можна досягнути рівня М. Джордана у баскетболі, просто напружено працюючи? Цей аргумент - один із найпереконливіших, і його не так легко спростувати. Багато людей намагалися досягти того виняткового рівня, який показують «зірки», і більшість спіткала розчарування.

По-третє, ті, хто визнає важливість як практики, так і таланту, стверджують, що докази іншої сторони непереконливі: мало залучених контрольних груп або вони неадекватно підібрані. Ці дослідники вважають, що люди, які не стали фахівцями, здатні витратити на придбання навичок той самий час, що й останні, але оскільки про них ніхто не знає, то їм не судилося потрапити до досліджень, які тестують компетентність.

По-четверте, захисники «змішаної» теорії доводять, що усвідомлена практика – явище, що є поєднанням як таланту, так і власне практики. Ідея полягає в тому, що тільки дуже талановиті люди, щоб досягти високого ступеня компетентності, не переривають своєї усвідомленої практики [16]. Отже, можна зробити висновок, що співвідношення між усвідомленою практикою та компетентністю частково обумовлюється наявністю таланту.

Вітчизняні дослідники також вивчають проблему компетентнісного підходу (Л.В. Буркова, О.А. Жукова, А.І. Комишан та ін.) [2; 6].

О.А. Жукова, А.І. Комишан та інші дослідники визначають поняття «компетентність» як системний прояв знань, умінь та здібностей у певній

сфері професійної діяльності та обертає увагу на важливість їх поєднання із досвідом їх ефективного використання [6].

На думку Л.В. Буркової, професійна компетентність фахівців з соціономічних професій, які полягають у професійному, постійному спілкуванні та взаємодії з оточуючими, пов'язана із емоційною компетентністю, яка включає ефективну комунікацію [2].

Отже, вищезазначене можна узагальнити таким чином, що професійна компетентність пов'язана із знаннями, усвідомленою практикою, талантом чи вродженими здібностями.

Оцінивши різні погляди на компетентність та шляхи її набуття, розглянемо поняття «емоційної компетентності» та її впливу на професійну успішність.

Мета статті – це вивчення проблеми емоційної компетентності як основи професійної успішності.

Виклад основного матеріалу. Вивчення проблеми емоційної компетентності як основної складової професійної успішності потребує розгляду феномену емоційного інтелекту, який іноді розглядають як синонімічне поняття.

Іноземні вчені приділяють увагу до вивчення проблеми емоціональної компетентності, емоційного інтелекту, емоційної сфери особистості (R. Bar-On, D. K. Cavallo, H. Curry, C. Cherniss, P. Ekman, Д. Гоулман, J. Mayer, P. Salovey, D. Caruso та ін.) [9; 11; 12; 14; 13; 3; 15].

Дослідження Д. Гоулмана, відомого своїми працями у галузі емоційного інтелекту, показали, що емоційний інтелект забезпечує лідерство та професійну успішність [3]. Емоційний інтелект трактується вченим, як здатність до розуміння, усвідомлення та управління власними емоціями, почуттями, переживаннями, а також розуміння емоцій, почуттів та переживань інших людей та вміння з ними домовлятися. Він підкреслює, що емоційний інтелект включає такі компоненти: самосвідомість, мотивацію, саморегуляцію, емпатію та мистецтво підтримувати стосунки. Сформованість та взаємозв'язок усіх цих складових сприяє ефективної та успішної діяльності у всіх професійних сферах. Людина вважається емоційно компетентною, на думку дослідника, якщо вона врівноважена, сумлінна, доброзичлива, товариська, відкрита, приймає себе і вміє легко уживатися з іншими, володіє емоційним самоконтролем. Така людина справляється з труднощами, вміє мотивувати себе та інших, легко адаптується до умов невизначеності, має прогностичні здібності, наполегливо працює і займається самонавчанням та самовдосконаленням [14].

Р. Екман здобув популярність завдяки своїм дослідженням у галузі емоцій та невербальної комунікації. Він був одним із перших дослідників, який активно досліджував вирази обличчя та їх зв'язок із емоціями. Його

підходи та концепції мали значний вплив на розуміння проблем емоційного інтелекту та емоційної компетентності. Вчений рекомендував розвивати здатність до саморегуляції емоцій, що мінімізує негативні наслідки стресів. Отже, П. Екман зробив значний внесок у розвиток досліджень проблеми емоційної компетентності та вказував на важливість розуміння, усвідомлення, ефективного використання та розвитку емоційної саморегуляції у міжособистісних відносинах та взаємодіях.

Проблема емоційної компетентності вивчається сучасними українськими психологами (В.М. Борисенко, С.П. Дерев'янка, С.Б. Кас'янова, Е.Л. Носенко та ін.) [1; 4; 5; 7], дослідження яких показують, що ефективність та успішність професійної діяльності залежить не тільки від професійних компетенцій спеціалістів, а й від їх особистісних якостей: стійкої та позитивної системи відносин до власного внутрішнього та навколишнього світу, а також рівня сформованості та розвитку емоційного інтелекту; спеціалісти, які краще розуміють і керують власними емоціями, легше адаптуються до стресових та кризових умов, вони більш ініціативні та відповідальні.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Спираючись на вищезазначене, зробимо висновок, що емоційна компетентність може бути розглянута як психологічний феномен, який відображає емоційну зрілість індивіда й узагальнює емоційні, інтелектуальні та регулятивні складові компоненти психіки, залучені до процесу досягнення професійних та особистісних цілей.

Емоційна компетентність має такий значущий вплив на багато аспектів професійного життя та професійної діяльності людини. Вивчення цієї проблеми допомагає розкрити ключові механізми, що стоять в основі професійної успішності. Результати таких досліджень можуть використовуватися для розробки програм навчання та тренінгів, спрямованих на покращення емоційної компетентності працівників, а також для формування кращого розуміння того, як важливо поєднувати професійні знання з навичками ефективного міжособистісного спілкування та взаємодії для досягнення професійного успіху.

Перспективами подальшого дослідження стане емпіричне дослідження феномену емоційної компетентності менеджерів, бізнесменів, що дозволить розробити психологічні механізми їх професійної успішності.

Список літератури

1. Борисенко В.М. Програма «Формування емоційної компетентності у майбутніх фахівців соціономічного напрямку». Запоріжжя: КПУ, 2018. 104 с.
2. Буркова Л.В. Показники та критерії оцінювання рівня професійних компетентностей у майбутніх спеціалістів соціономічних професій. *Теорія та методика управління освітою*. 2010. № 3. С. 16.

3. Гоулман Д. Емоційний інтелект у бізнесі. Харків.: Vivat. 2021, 528 с.
4. Дерев'яно С.П. Актуалізація емоційного інтелекту в емоціогенних умовах. *Соціальна психологія*. 2008. 1 (27). С. 96-104.
5. Кас'янова С.Б. Особливості впливу емоційного інтелекту на особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова. Серія «Психологія»*, Т. 23, 2 (48), 2018. С. 49-57.
6. Компетентнісний підхід у вищій школі: теорія та практика: монографія / кол. авт.; за заг. ред. О.А. Жукової, А.І. Комишана. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2021. 264 с.
7. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект як чинник досягнення життєвого успіху: монографія. Київ: Освіта України. 2016. 182 с.
8. Чернявська Т.П. Самоефективність як предиктор успішності професійної діяльності. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools journal homepage*. 2021. Vol. 44 (2). pp. 44-47.
9. Bar-On R. Emotional Intelligence Inventory (EQ-I): Technical Manual. Toronto, Canada: Multi-Health Systems, 1997. 328 p.
10. Boyatzis R.E., Goleman D., Rhee, K. Clustering competence in emotional intelligence: Insights from the Emotional Competence Inventory (ECI). *Handbook of Emotional Intelligence*. R. Bar-On and D. A. Parker. San Francisco, Jossey Bass. 1999. P. 422-488.
11. Cavallo K., Brienza D. Emotional competence and leadership excellence at Johnson & Johnson: The emotional intelligence and leadership study. *Europe's Journal of Psychology*. Vol. 2 (1) 2006, P. 286-294.
12. Curry H.C. A study of the relationship between emotional intelligence and work performance. Strayer University. 2003. P. 435-443.
13. Ekman P. Facial expression and emotion. *American Psychologist*, 1993, Vol. 48 (4), P. 384-392.
14. Goleman D., Cherniss C. An EI-based theory of performance (Eds.). The emotionally intelligent workplace. San Francisco: Jossey-Bass, 2001. P. 27-44.
15. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D. Emotional intelligence: Theory, Findings, and Implications. *Psychological Inquiry*. 2004. Vol. 15 (3). P. 197–215.
16. Sternberg R.J., Wagner R.K. (Eds.). Practical intelligence: Nature and origins of competence in the everyday world. New York: Cambridge University Press. 1986. 386 p.
17. Stricker L.J., Rock D.A. Interpersonal competence, social intelligence, and general ability. *Personality and Individual Differences*, Vol. 11, 1990. P. 833-839.

REFERENCES

1. Borisenko, V.M. (2018). *Formuvannya emocijnoi kompetentnosti u majbutnih fahivciv socionomicznego napryamtu*. [The program "Formation of emotional competence in future specialists of the socio-economic direction"]. Zaporizhzhya: KPU [in Ukrainian].
2. Burkova, L.V. (2010). Pokazniki ta kriterii ocinyuvannya rivnya profesijnih kompetentnostej u majbutnih specialistiv socionomicnih profesij. [Indicators and criteria for assessing the level of professional competencies of future specialists in socio-economic professions]. *Teoriya ta metodika upravlinnya osvitoju – Theory and methodology of education management*, 3, 16 [in Ukrainian].
3. Goulman, D. (2021). *Emocijnij intelekt u biznesi [Emotional Intelligence in Business]*. Harkiv: Vivat [in Ukrainian].
4. Derev'yanko, S.P. (2008). Aktualizaciya emocijnogo intelektu v emociogennih umovah [Actualization of emotional intelligence in emotiogenic conditions]. *Social'na psihologiya – Social Psychology*, 1 (27), 96-104 [in Ukrainian].

5. Kas'yanova, S.B. (2018). Osoblivosti vplivu emocijnogo intelektu na osobistisni resursi podolannya skladnih zhittevih situacij [Features of the influence of emotional intelligence on personal resources to overcome difficult life situations]. *Visnik ONU imeni I.I. Mechnikova. Seriya «Psihologiya» – Bulletin of ONU named after I.I. Mechnikova. Series «Psychology»*, Vol. 23, 2 (48), 49-57 [in Ukrainian].
6. Zhukova, O.A., Komishan, A.I. (Eds.). (2021). Kompetentnisnij pidhid u vishchij shkoli: teoriya ta praktika [Competency approach in higher education: theory and practice]. Harkiv: Harkivskij nacional'nij universitet imeni V.N. Karazina [in Ukrainian].
7. Nosenko, E.L. (2016). *Emocijnij intelekt yak chinnik dosyagnennya zhitteвого uspihu [Emotional Intelligence as a factor in achieving success in life]*. Ky`yiv: Osvita Ukrayiny [in Ukrainian].
8. Chernyavs'ka, T.P. (2021). Samoefektivnist' yak prediktor uspishnosti profesijnoi diyal'nosti [Self-efficacy as a predictor of professional success]. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools journal homepage*. Vol. 44, 2, 44-47 [in Ukrainian].
9. Bar-On R. (1997). Emotional Intelligence Inventory (EQ-I): Technical Manual. Toronto, Canada: Multi-Health Systems, 328 p.
10. Boyatzis R.E., Goleman D., Rhee, K. (1999). Clustering competence in emotional intelligence: Insights from the Emotional Competence Inventory (ECI). *Handbook of Emotional Intelligence*. R. Bar-On and D. A. Parker. San Francisco, Jossey Bass. P. 422-488.
11. Cavallo K., Brienza D. (2006). Emotional competence and leadership excellence at Johnson & Johnson: The emotional intelligence and leadership study. *Europe's Journal of Psychology*. Vol. 2 (1). P. 286-294.
12. Curry H.C. (2003). A study of the relationship between emotional intelligence and work performance. Strayer University. P. 435-443.
13. Ekman P. (1993). Facial expression and emotion. *American Psychologist*, Vol. 48 (4), P. 384-392.
14. Goleman D., Cherniss C. (2001). An EI-based theory of performance (Eds.). *The emotionally intelligent workplace*. San Francisco: Jossey-Bass, P. 27-44.
15. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D. (2004). Emotional intelligence: Theory, Findings, and Implications. *Psychological Inquiry*. Vol. 15 (3). P. 197–215.
16. Sternberg R.J., Wagner R.K. (Eds.). (1986). *Practical intelligence: Nature and origins of competence in the everyday world*. New York: Cambridge University Press. 386 p.
17. Stricker L.J., Rock D.A. (1990). Interpersonal competence, social intelligence, and general ability. *Personality and Individual Differences*, Vol. 11, P. 833-839.

Chernyavska Tetyana professor, Dr. of Psychology Sciences, professor of the Department of Differential and Special Psychology of Odessa I.I. Mechnikov National University.

EMOTIONAL COMPETENCE AS THE BASIS OF PROFESSIONAL SUCCESS

Problem statement. The article presents the results of a theoretical study of the problem of emotional competence. It is shown that emotional competence is an important aspect of professional success.

The formation and development of emotional competence of specialists allows them to achieve success in the professional sphere, and also allows to avoid psycho-emotional disorders and preserve mental health.

Concepts of competence mainly focus on the mental processes that underlie the activity, on the knowledge that arises as a result of these processes and its organization, on conscious practice, or on talent or innate abilities.

The processes that distinguish an expert from a novice include the following processes: planning, tracking, evaluation of problem solving, decision making. Experts and novices provide information differently; the former develop more complex strategies and activity monitoring than the latter.

The success of professional activity also depends on personal qualities: a stable and positive system of relations with one's own inner and surrounding world, as well as the level of formation and development of emotional intelligence; specialists who better understand and manage their own emotions, adapt more easily to stressful and crisis conditions, are more proactive and responsible.

The purpose of the article is to study the problem of emotional competence as the basis of professional success.

Results of the research. Based on the above, we conclude that emotional competence can be considered as a psychological phenomenon that reflects the emotional maturity of an individual and summarizes the emotional, intellectual and regulatory components of the psyche involved in the process of achieving professional and personal goals.

Emotional competence has such a significant impact on many aspects of a person's professional life and professional activities. The study of this problem helps to reveal the key mechanisms underlying professional success. The results of such studies can be used to develop education and training programs aimed at improving the emotional competence of employees, as well as to form a better understanding of how important it is to combine professional knowledge with the skills of effective interpersonal communication and interaction to achieve professional success.

Keywords: emotional competence, professional competence, success, professional success, activity, personality.

Стаття надійшла до редакції 30.11.2022

НОТАТКИ

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Випуск 1–2 (54–55), 2022

Коректура • В. О. Бабич
Комп'ютерна верстка • Н. С. Кузнєцова

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 16,28.
Зам. № 1223/7446. Наклад 100 прим.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.